राजा पुरञ्जन

पूर्णप्रसाद ब्राह्मण

डा. गुरापति पोखरेलज्यूलाई
उपहार !

०६५-११-२८

राजा पुरञ्जन

एक पौराणिक उपन्यास

पूर्णप्रसाद ब्राह्मण

कृति : राजा पुरञ्जन
विधा : पौराणिक उपन्यास
भूमिका : रमेश शर्मा
प्रकाशक : जनार्दन शर्मा,
कुसुन्ती, ललितपुर,-१३
फोनः ९८५११३६५६५
संस्करण : पहिलो, ५०० प्रति
मिति : डिसेम्बर, २०१८
सर्वाधिकार : प्रकाशकमा
ले-आउट : शंकर पौडेल
मुद्रक : श्री प्रेस, ललितपुर नेपाल
मूल्य : रु. २९०।
ISBN : 978-9937-0-5374-7

प्रकाशकीय

हाम्रा पूज्य पिताजी, महान् कर्मयोगी श्रद्धेय श्रीपूर्णप्रसाद ब्राह्मणद्वारा लिखित पौराणिक उपन्यास 'राजा पुरञ्जन' विभिन्न व्यावहारिक कारणवश धेरै वर्षसम्म अप्रकाशित अवस्थामै रह्यो । उहाँको निधन भएको झण्डै तीन दशकपछि अहिले उक्त उपन्यास प्रकाशित गरी आदरणीय पाठकवर्गसामु ल्याउन पाउँदा हामीलाई ज्यादै खुशी लागेको छ ।

राष्ट्र, समाज, राजनीति, धर्म तथा विश्वलाई समेत हेर्ने विद्वान् दार्शनिक ब्राह्मणको आफ्नै किसिमको एक दृष्टि थियो । यस राष्ट्रका एक विशिष्ट राजनेता, महान् क्रान्तिकारी तथा विलक्षण साहित्यिक स्रष्टा भए तापनि उहाँको दृष्टि भने सदैव विश्वभर फैलिएको हुन्थ्यो । कसरी विश्वमा शान्ति स्थापित हुन सक्तछ, के गर्दा मानवसमाजमा विश्वबन्धुत्व र विश्वभ्रातृत्व जस्ता उदात्त भावनाहरूलाई संवर्धित तुल्याउन सकिन्छ र कसरी मानव मानवबीच चलिरहने द्वेष, कलह र विग्रहको अन्त्य गरी एक शान्त, समृद्ध तथा उन्नत विश्वसमाज निर्माण गर्न सकिन्छ भन्ने जस्ता कुराहरूमै उहाँको चिन्तन निरन्तर केन्द्रित रहन्थ्यो । हिन्दू धर्मको मूल आधार उपनिषद्को विश्वात्मवादी दर्शनमा आधारित उहाँको क्रान्तिकारी सोच खास गरी विभिन्न साहित्यिक रचनाहरू हुँदै वि.सं. २००७ सालको क्रान्तिको सबल एवं ठोस पृष्ठभूमिस्वरूप रहेको *जयतु संस्कृतम्* आन्दोलनको ऐतिहासिक नेतृत्वका रूपमा प्रकट हुन पुगेको थियो । *जयतु संस्कृतम्* विषयक उहाँका सोच, विचार र अवधारणाहरू केवल नेपालमा एकतन्त्रीय राणाशाहीको अन्त्य गरी प्रजातन्त्र स्थापित गर्नेतर्फ मात्र लक्षित थिएनन्, तिनमा उपनिषद् प्रदत्त विश्वात्मवादी दर्शनमार्फत् सम्पूर्ण विश्वभर शान्ति समृद्धिको खोजी गर्नुका साथै राष्ट्र राष्ट्रबीचका सीमा पार गरी विश्वमानव मात्रको कल्याणका लागि निरन्तर अग्रसर

हुने सर्वथा एक क्रान्तिकारी प्रण पनि थियो । हाम्रो लागि मात्र नभएर, नेपाल र नेपाली जनताकै लागि समेत गर्वको कुरा, आज उहाँका तिनै विचारदर्शनबाट अभिप्रेरित हाम्रा आदरणीय दाजु श्रीरमेश शर्माले विश्वको सर्वोच्च शक्तिराष्ट्र अमेरिकामा समेत *जयतु संस्कृतम्* संस्था निर्माण गरी अमेरिका हिन्दू राष्ट्र घोषित हुनुपर्छ भन्ने माग गर्दै विश्वका सारा राष्ट्रहरूमा औपनिषदिक सिद्धान्तदर्शन अनुरूप विश्वात्मवादमा आधारित संविधान निर्माण नभएसम्म शान्ति, स्थायित्व र स्थिरता हुन नसक्ने कुरा उठाइरहनुभएको छ । त्यति मात्र होइन, केही समय यता तद्विषयक एक पुस्तिका समेत प्रकाशित गरी विश्वका हरेक राष्ट्रमा बसोबास गर्ने समस्त हिन्दूहरूलाई यसतर्फ अग्रसर हुन उहाँले आग्रह गर्नुभएको छ ।

हिन्दू धर्म विषयक गम्भीर विचारदर्शनलाई राजनीतिक उपन्यासका रूपमा प्रस्तुत गर्दै खास गरी शासकवर्गलाई जुन सन्देश दिने प्रयास ब्राह्मणद्वारा भएको छ, झण्डै तीन दशकअघि लेखिएको भए तापनि राजा पुरञ्जन वर्तमान नेपालको सन्दर्भमा पनि अति नै सामयिक भए जस्तो लाग्दछ । त्यति मात्र होइन, यस पुस्तकबाट नेपाली समाजलाई आफ्नो धर्म, संस्कृतिमा अन्तर्निहित अमूल्य विचारदर्शनलाई आत्मसात् गर्दै राष्ट्रको उन्नति प्रगतिमा निरन्तर अग्रसर हुन समेत प्रेरणा मिल्ने विश्वास मैले लिएको छु ।

विशेषतः *जयतु संस्कृतम्* आन्दोलनका सार्वकालिक, सार्वभौम तथा शाश्वत विचारदर्शनलाई नै निरन्तरता दिने यस उपन्यासको भूमिका लेखी उक्त आन्दोलनको आधुनिक इतिहासमाथि समेत प्रकाश पारिदिनुभएकोमा म दाजु रमेश शर्माप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्न चाहन्छु ।

जनार्दन शर्मा

ललितपुर, नेपाल
डिसेम्बर, २०१८

हिन्दू धर्मदर्शनको कलात्मक अभिव्यक्ति
'राजा पुरञ्जन'

'दुइओटा उस्तै उस्तै खालका बडो सुन्दर चराहरू उड्दै उड्दै आएर एउटाचाहिँ रुखको माथिल्लो हाँगामा र अर्कोचाहिँ तल्लोमा आएर बस्छन् । तीमध्ये तलको हाँगामा बस्नेचाहिँ अलि चञ्चल स्वभावको, चारैतिर हेर्छ, अनि त्यो रुखको हाँगामा फलेको मीठो फल टपक्क टिपेर खान्छ, आनन्द मान्छ । एकै क्षणपछि फेरि अर्को फल टिपेर खान्छ, त्योचाहिँ अलि नमीठो पर्छ, अनि मुख बिगार्छ । फेरि अर्को फल टिपेर खान्छ । त्यो झनै नमीठो पर्छ, उसलाई एकदमै नराम्रो लाग्छ । अनि त्यहाँबाट सरेर माथिल्लो हाँगामा अर्कोचाहिँसँग टाँसिए जस्तो गरी बस्न पुग्छ । एकदम शान्त र गम्भीर देखिने माथिल्लो चराचाहिँ शुरूदेखि नै आफैंभित्र रमाए झैं गरी चुपचाप बसी नै रहेको हुन्छ । त्यत्तिकैमा अचानक ती दुबै चरा सूर्यको प्रकाशले ढाकिए जस्ता हुन्छन् । विस्तारै त्यो फल खाने तल्लो हाँगाको चरा अघिदेखि नै माथिल्लो हाँगामा बस्ने चरामै समाहित भए झैं गरी अल्पिएर जान्छ । त्यसपछि हेर्दाहेर्दै त्यहाँ त्यही एउटा चरा मात्र हुन्छ, जो शान्त, सौम्य, गम्भीर र भित्रैदेखि आलोकित जस्तो देखिन्छ ।'

झट्ट हेर्दा जीव र ईश्वरको सम्बन्धलाई लिएर मुण्डक उपनिषद्मा उल्लेखित यही रोचक एवं अत्यन्तै गम्भीर प्रसङ्गमा आधारित देखिन्छ हाम्रा अति पूज्य तथा श्रद्धेय पिताजी, महान् कर्मयोगी श्रीपूर्णप्रसाद ब्राह्मणद्वारा लिखित पौराणिक उपन्यास 'राजा पुरञ्जन' । वि.सं. २०४० को दशकको पूर्वार्द्धमा यो उपन्यास लेखिसकिएपछि उपन्यासको अन्तिम पृष्ठमा यसको कथा रहस्यमय भएको कुरा उल्लेख गर्दै उहाँले कथाको खास तात्पर्य बुझ्न चाहने पाठकहरूलाई आद्योपान्त यो उपन्यास हेरिसकेपछि पनि

गडेर भूमिका हेर्न सादर अनुरोध गर्नुभएको थियो । तर त्यो भूमिका लेखिसक्न नपाउँदै वि.सं. २०४६ सालमा उहाँको देहावसान भयो । संस्कृत साहित्य तथा खास गरी हिन्दू धर्मदर्शन र उपनिषद् विषयक ज्ञान ज्यादै अल्पमात्रामा भए तापनि तिनप्रतिको विशेष अनुरागको कारण यस विषयमा एउटा सानो भूमिका लेखेर आज तीन दशकपछि आफ्ना पूज्य पिताजीको उक्त चाहना पूरा गर्ने धृष्टता म गर्दैछु । अर्को कुरा, नेपालका वरिष्ठ राजनीतिज्ञ श्रीकमलराज रेग्मीको शब्दमा क्रूर राणाशासन विरुद्ध ऐतिहासिक क्रान्तिका लागि आवश्यक भावभूमि तयार गर्ने कार्यमा अहं भूमिका खेल्ने *जयतु संस्कृतम्* आन्दोलनका 'जनक' ब्राह्मणका सम्पूर्ण साहित्यिक कृतिहरू कुनै न कुनै रूपमा सोही आन्दोलनका शाश्वत सिद्धान्त र आदर्शसँग सम्बन्धित छन् । झण्डै २० वर्ष अगाडिदेखि आफ्नो मुलुकमा मात्र नभएर आज अमेरिकामा बसी आफ्नो क्षमताले भ्याएसम्म हिन्दू धर्मसिद्धान्तसँग जोडिएका *जयतु संस्कृतम्* आन्दोलनका मानवकल्याणकारी ती सोच र विचारहरू विश्वभरि नै फैलाउने कार्यमा आफू निरन्तर समर्पित रहेको कारणले गर्दा पनि उपनिषद्सँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने ब्राह्मणको उपन्यासमा जानी नजानी भए पनि भूमिका लेख्नुपर्ने दायित्व मैले महसुस गरेको छु । यसमा कतै केही कमी कमजोरी वा त्रुटि देखिएमा श्रद्धेय पाठकवर्गबाट क्षमा पाउने नै छु भन्ने विश्वास मैले लिएको छु ।

ब्राह्मणका सम्पूर्ण साहित्य, चाहे ती संस्कृत हुन् या नेपाली, ती सबै हिन्दू धर्मदर्शन, सिद्धान्त तथा आदर्शलाई पृष्ठपोषित गर्ने उदात्त विचारधाराबाट अनुप्राणित *जयतु संस्कृतम्* आन्दोलनका दूरगामी लक्ष्यबाट अभिप्रेरित छन् । *जयतु संस्कृतम्* आन्दोलन उहाँका लागि राणाशासनबाट मुक्ति प्राप्त गर्ने राजनीतिक क्रान्तिको शंखघोष मात्र थिएन, 'संस्कृतभाषानिष्ठ विश्वबन्धुता र विश्वभ्रातृत्वसम्बन्धी उदात्त भावनाहरूको सार्वभौम प्रचार प्रसार गरेर विश्वशान्तिको स्थापनाको लागि कटिबद्ध हुने' पवित्र प्रण पनि थियो ।

हिन्दू धर्मसँग सम्बन्धित ब्राह्मणका विचारहरू मूलतः उपनिषद्का सिद्धान्त र आदर्शमा आधारित छन् । तिनमा संकीर्णता, धर्मान्धता, अन्धविश्वास वा मतान्धताको लेस मात्र पनि पाइन्न । वसुधैव कुटुम्बकम् को उदात्त भावना र विचारबाट ती ओतप्रोत छन् । विश्वका हरेक मानवसमाजले विश्वात्मवादी भावनालाई लिएर अगाडि बढ्न सकेको खण्डमा संसारमा शान्ति, स्थायित्व र स्थिरता कायम हुन सक्तछ भन्ने उहाँको मान्यता देखिन्छ । समाज, राष्ट्र, राजनीति, विश्व, धर्म वा संस्कृति सबैलाई हेर्ने उहाँको दृष्टि यही मान्यतामा आधारित थियो । शान्ति, सद्भाव, सहयोग र सहृदयता जस्ता विचारहरूबाट ओतप्रोत उहाँको व्यक्तित्व अन्याय, अत्याचार, क्रूरता र अनाचार विरुद्ध उत्तिकै भयानक क्रान्तिकारी पनि थियो । तत्कालीन राणाशासनविरुद्ध जनतामा चेतना जगाउने अभिप्रायले गोप्यरूपमा प्रचार गर्ने गरिएका अगुल्टो कवितासंग्रहमा संकलितमध्ये एक कविताका निम्नलिखित हरफहरू उहाँको त्यही क्रान्तिकारी व्यक्तित्वको परिचायक हो –

आओ, रक्तपिपासु वैरीदलमा गै बाघझम्टा दिऔं
यी दरबार गरीबकै रगत हुन् निर्धक्क कब्जा गरौं
देख्तै नर्क परिन्छ मूर्ति यिनका फोरौं सबै सालिक
तोडौं शासन हामीमाथि नवनून् फेरी यिनै मालिक

यस्तो प्रचण्ड क्रान्तिकारी व्यक्तित्व आफ्नै आँखा अगाडि आफ्नो राष्ट्र, समाज तथा जसका लागि आफूले जीवनभर त्यत्रो त्याग र तपस्या गरियो तिनै शाश्वत मूल्य र मान्यता क्रमशः ढल्दै गएको कसरी टुलुटुलु हेरेर बस्न सक्तछ ? एक कथा तथा राजा पुरञ्जन जस्ता उपन्यासहरू जीवनको उत्तरार्द्धमा आइपुग्दा नपुग्दै झन भयानक र प्रखर भएर देखिएका ब्राह्मणका तिनै क्रान्तिकारी सोच र विचारहरूको आकाशभेदी सिंहनाद थियो । राजदरबार लगायत तत्कालीन शासकवर्गको अनुत्तरदायी रवैया, विशुद्ध राष्ट्रवादी शक्तिहरूको तेजोवध, धनलोलुपता, राष्ट्रमा व्याप्त भांडभैलो, राज्यशक्तिको भरमार दुरुपयोग,

दिनपर दिन बढ्दै गएको सांस्कृतिक तथा अन्तर्जातीय वैरभाव, जनता र राष्ट्रका वास्तविक समस्याप्रतिको वेवास्ता तथा भ्रष्टाचार र अनियमिता जस्ता व्याप्त विसंगतिहरूप्रति व्यंग गरी लेखिएको उपन्यास एक कथा तत्कालीन पञ्चायती शासनद्वारा प्रतिबन्धित हुनु कुनै अस्वाभाविक कुरो थिएन । तर शासकवर्गको वक्रदृष्टिका कारण ब्राह्मणको क्रान्तिकारी व्यक्तित्व दब्नुको सट्टा झन बढी प्रखर र सार्वजनिक हुन थाल्यो । त्यसैको परिणाम थियो समानान्तर राष्ट्रिय पञ्चायत निर्माण गरी आवश्यकतानुसार मन्त्रिपरिषद् समेत गठन गर्ने उहाँको सार्वजनिक घोषणा ।

वि.सं. २०१७ सालपछि राजा र राजसंस्थाप्रति आस्था राख्ने कुनै पनि राष्ट्रवादी शक्तिद्वारा राजा, राजसंस्था तथा तत्कालीन पञ्चायती व्यवस्थालाई यसरी खुलेआम यति कडा र गम्भीररूपमा चुनौती दिइएको शायद त्यो नै प्रथम घटना थियो । प्रत्यक्ष वा प्रच्छन्नरूपमा बाह्य स्रोतसाधन र ताकतको भरमा आफ्नो झीनो अस्तित्व धानेर बसेका तत्कालीन कथित प्रतिबन्धित राजनीतिक दलका मुखपत्रका रूपमा प्रकाशित हुने गरेका अधिकांश पत्रपत्रिकाहरूका लागि त्यतिखेर प्रखर राष्ट्रवादी ब्राह्मणको क्रान्तिकारी उद्घोष समाचारयोग्य घटना नहुनु पनि कुनै आश्चर्यको कुरो भएन । किनभने शाश्वतरूपमा जनता, राष्ट्र तथा प्रजातन्त्रको हितमै किन नहोस्, यदि त्यसबाट आफ्ना पक्षधरहरूको हितसंवर्धन हुँदैनभने त्यसलाई महत्त्व दिएर आफ्नै पक्षको अवमूल्यन किन गर्नु ? हुनत यो सिण्ड्रोमबाट नेपाली संचारमाध्यम आज पनि कहाँ मुक्त हुन सकेको छ र ? तर पनि राजदरबार केन्द्रित तत्कालीन पञ्चायती राजनीतिलाई ब्राह्मणको क्रान्तिकारी उद्घोषले जरैदेखि खल्बल्याएको भने पक्कै थियो । यही पृष्ठभूमिमा छिमेकी राष्ट्र भारतको नाकाबन्दी सँगसँगै उठेको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनले ३० वर्षे पञ्चायती शासनलाई फालेर मुलुकमा संवैधानिक राजतन्त्रसहितको बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्था स्थापित गरेको थियो ।

माथिको प्रसङ्ग मैले उठाउनुको एउटा विशेष कारण छ । त्यो केभने, मुलुकको सर्वोच्च शक्ति मात्र नभएर कथित सक्रिय नेतृत्वका रूपमा समेत रहेका तत्कालीन राजा वीरेन्द्रको व्यक्तिगत चरित्रको राम्रो नराम्रो प्रभाव त्यतिखेरको राष्ट्रिय राजनीतिमा पनि पर्नु नितान्त स्वाभाविक हो । आज करीव सबैले स्वीकार गरेको कुरो हो, राजा महेन्द्र सर्वथा प्रजातन्त्रका हिमायती थिएनन् । तर नेपालको स्वतन्त्रता, सार्वभौमिकता, क्षेत्रीय अखण्डता तथा गर्वगौरव र शानको संरक्षणसंवर्धन गर्ने कार्यमा उनको योगदान करीव करीव अतुलनीय नै रह्यो । त्यसको ठीक विपरीत राजा वीरेन्द्रको कार्यकाल ज्यादै फितलो, कमजोर तथा निर्णयक्षमताविहीन देखियो । राजा वीरेन्द्रको कमजोरी तथा नपुंसकतालाई, खास गरी त्यसबाट अवाञ्छित लाभ उठाउनेहरूले, उदार प्रजातान्त्रिक चरित्रको रूपमा व्याख्या गर्ने गरेको पनि नसुनिएको होइन । सत्यको विवेचना सदैव वस्तुगत यथार्थको आधारमा हुनुपर्दछ, नकि भावना तथा कुनै पक्षविशेषको लाभहानिको आधारमा ।

प्रसंगवश, राजा वीरेन्द्र कति प्रजातान्त्रिक थिए, थिएनन्, शक्तिशाली राजा हुन् या कमजोर भन्ने कुरामा आधुनिक नेपालको प्रजातान्त्रिक संघर्षको इतिहासमा अविस्मरणीय स्थान ओगट्ने एउटा घटनाको विषयमा म यहाँ उल्लेख गर्न चाहन्छु । वि.सं. २०४६ सालको सफल जनान्दोलनपश्चात् जनताका चाहना अनुरूप संवैधानिक राजतन्त्रसहितको बहुदलीय संसदीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्था अंकित संविधानको मस्यौदा तयार पारी सर्वोच्च अदालतका पूर्व प्रधान न्यायाधीश विश्वनाथ उपाध्यायको अध्यक्षतामा गठित संविधान सुधार आयोगले तत्कालीन अन्तरीम मन्त्रिपरिषदलाई बुझाएर विधिवत् संविधान घोषणाको लागि राजामा समेत जाहेर गरिसकेको अवस्थामा अचानक राजदरबारबाट उक्त मस्यौदा संविधानलाई लत्याई सम्पूर्ण राजकीय शक्ति फेरि पनि राजामै केन्द्रित तुल्याउने दुराशयसहितको आफ्नै किसिमको संविधान लाद्ने भयानक ठूलो षड्यन्त्र भयो । वरिष्ठ राजनीतिज्ञ तथा

तत्कालीन पञ्चायती व्यवस्थाका एक हस्ती नै मानिएका नवराज सुवेदीले समेत एक अन्तरवार्तामा उक्त घटनालाई लिएर राजा वीरेन्द्रबाट त्यतिखेर 'कु' नै हुन लागेको कुरा बताएका छन् । अझ आश्चर्य त के भने राजाको सो षड्यन्त्रपूर्ण दुश्चेष्टामा तत्कालीन अन्तरीम प्रधानमन्त्री कृष्णप्रसाद भट्टराईको समेत 'सहमति' रहेको कुरा दरबारिया मस्यौदामा स्पष्टरूपमै उल्लेख छ । राजा, राजतन्त्र र मन्त्रिपरिषद विरुद्ध समेत षड्यन्त्रको आरोपमा अकल्पनीय सजायको भागी हुनसक्ने सम्भावनाका बावजूद पनि, सौभाग्य भनौं या संयोग, नेपाल राष्ट्र, नेपाली जनता तथा प्रजातन्त्रका खातिर राजा वीरेन्द्रको उक्त षड्यन्त्रको पर्दाफास सरकारी मुखपत्रका रूपमा चिनिने गरेको गोरखापत्र (कार्तिक ५ गते, २०४७) मार्फत् मैले नै गरेको थिएँ । यहाँनेर मलाई जहिले पनि लाग्छ, यदि राजा वीरेन्द्र साँच्चै उदार र प्रजातान्त्रिक नै थिए भने युगानुकूल जनताका प्रजातान्त्रिक चाहना र आकाङ्क्षालाई निर्ममतापूर्वक कुल्चिएर फेरि अर्को सत्र साल दोहोऱ्याउने त्यत्रो भयानक षड्यन्त्रपूर्ण कार्य उनले किन गरे ? यदि होइन, त्यसमा तत्कालीन दरबारभित्रका अन्य षड्यन्त्रकारी तत्त्वहरूको हात थियो भने नेपालको राजतन्त्रको इतिहासमै सदाका लागि सो संस्थालाई कलंकित तुल्याउने त्यस प्रकारको दुष्प्रयासलाई तुरुन्त नाकामयाव गर्न नसक्नु एक राजाको हैसियतले उनको त्योभन्द ठूलो नपुंसकता अरू के हुन सक्तछ ।

तर जे होस्, तत्कालीन नेपाली राजनीतिको पृष्ठभूमिमा लेखिएको राजा पुरञ्जन उपन्यासले कता कता राजा वीरेन्द्र, रानी ऐश्वर्य र उनीहरूको कार्यकालको सजीव चित्रण गर्न खोजे जस्तो देखिन्छ । जसरी राजा पुरञ्जनको संयमहीनता, भोगविलास, जनता र मुलुकका समस्याप्रति निरपेक्षता तथा राज्यसंचालनमा रानीको अवाञ्छनीय एवं सक्रिय हस्तक्षेप जस्ता कारणहरूले गर्दा अन्ततोगत्वा राष्ट्रसहित उनको पतन भयो, कता कता राजा वीरेन्द्रको कार्यशैली हेर्दा नेपालको सन्दर्भमा पनि पछाडि गएर कतै त्यस्तै दुर्भाग्यपूर्ण परिणति भोग्नुपर्ने त होइन भन्ने

मौन प्रश्न उठाएको जस्तो देखिन्छ त्यतिखेर राजा पुरञ्जन उपन्यासले । यसको ठीक विपरीत राजा मलयध्वजको आदर्श राज्यव्यवस्थालाई राजा महेन्द्रको शासनकालका रूपमा चित्रण गर्न खोजिएको हो कि भन्ने अनुमान गर्नु पनि शायद नाजायज नहोला ।

फेरि एक पटक उपन्यासको दार्शनिक पक्षतिर जाऔं । एक आपसमा अत्यन्तै आत्मीय, अनुहार पनि परस्पर एकदमै मिल्ने, एक क्षण पनि नछुट्टिने दुइजना साथीहरूमध्ये एक, पुरञ्जन, आफ्ना परम मित्र अविज्ञातको आग्रहलाई अस्वीकार गर्दै देश देशावरको भ्रमणमा निस्किएपछि उनले सांसारिक दुनियाँका अनेक किसिमका उतारचढावहरूको सामना गर्नुपर्‍यो । अनेकौं स्थलहरूको भ्रमण गर्ने क्रममा पुरञ्जन एउटा यस्तो स्थानमा आइपुग्छन् जहाँबाट उनको कदम अब अगाडि बढ्न सक्तैन । कारण पञ्चाल देशको एउटा नगरराज्य जहाँ पुगेपछि उनको दृष्टि आकर्षणमाथिको महाआकर्षण, वर्णनातीत सौन्दर्य र लावण्यकी धनी, स्वयं सौन्दर्यकी अधिष्ठात्री देवी जस्ती देखिने एक परम सुन्दरी किशोरीमाथि गएर अड्किन्छ । तिनी हुन्छिन् त्यस नगरराज्यकी प्रमुख महारानी मनीषादेवी । एक जम्काभेटपछि दुवै एक आपसमा अत्यन्तै आसक्त हुन्छन्, केही समयपश्चात् नै उनीहरू दाम्पत्यबन्धनमा बाँधिन्छन् । यसरी शुरू हुन्छ, राजाको रूपमा पुरञ्जनको नयाँ यात्रा ।

राजा भए पनि पुरञ्जनमा राजोचित चेत, जनता र राष्ट्रप्रति उत्तरदायित्वको भावना, जनताका सुखदुःखप्रतिको ख्याल, छिमेकी राष्ट्रहरूका गतिविधप्रति सजगता आदि केही पनि हुँदैन । उनी परम सुन्दरी तर धन तथा सत्तालोलुप महारानीको हातको खेलौनाका रूपमा सीमित हुन पुग्दछन् । केवल महारानीको कामवासनापूर्तिको माध्यम बन्दाबन्दै वर्षौं बित्छ, राष्ट्र धराशायी हुन्छ र एक दिन शत्रुहरूको यातनाशिविरमा बन्दी बनाइएकै अवस्थामा उनको देहान्त हुन्छ । कामलम्पट पुरञ्जनले अन्तिम अवस्थामा फेरि पनि अति आसक्तिवश आफ्नी रानीलाई सम्झन पुगेका कारण अर्को जन्ममा उनी संस्कारवश

स्त्री नै भएर, विदर्भ देशको राजाकी छोरी वैदर्भीका रूपमा जन्मन पुग्छन् । उपन्यासकै शब्दमा 'बीचमा मृत्युको कालो पर्दा, पर्दाभित्र उता स्मृतिका रूपमा राजा पुरञ्जन, पर्दाबाहिर यता दृश्यको रूपमा विदर्भ देशकी राजकुमारी, राजा पुरञ्जनको जीवन-नाटकमा एक दृश्य पूरा भएर अर्को दृश्यको प्रारम्भ हुन थाल्यो ।'

पाण्डयदेशका राजा अत्यन्तै प्रतापी, वीरशिरोमणि तथा क्षात्रधर्मकुशल मलयध्वजसँग वैदर्भीको विवाह सम्पन्न हुन्छ । त्यस देशका जनतामा राजा मलयध्वजप्रति अगाध श्रद्धा र विश्वास हुन्छ । जनतामाझ ज्यादै प्रिय राजा मलयध्वज पनि आफ्नो राष्ट्र र प्रिय जनताका खातिर कस्तै त्याग र बलिदान गर्न पनि सदा तत्पर देखिन्छन् । उनको शासनकालमा राष्ट्र शान्त, उन्नत र समृद्ध हुन्छ, जनता सुखी, सम्पन्न हुन्छन्, छिमेकी राष्ट्रहरूसँगको सम्बन्ध पनि बढो मधुर र सौहार्दपूर्ण रहन्छ । महारानी वैदर्भी पनि ज्यादै धर्मपरायण, कोमल हृदयकी तथा करुणाकी मूर्ति जस्ती हुन्छिन् । जनतामा उनीप्रति पनि अगाध माया र श्रद्धा हुन्छ । भगवान् कृष्णको भक्तिमा डुबेका राजा मलयध्वज वर्षौं पछाडि आफ्नो सक्षम छोरालाई राजपाट सुम्पी पीरताप गर्लान् भनेर जनतालाई पत्तै नदिई एक दिन तपस्याका लागि भनी रानी वैदर्भीसहित जंगलतर्फ प्रस्थान गर्छन् । सधैं जस्तो विहान समाधिमा बस्ने राजा मलयध्वजले एक दिन समाधिस्थ भएकै बेलामा आफ्नो आत्मालाई विराट् ब्रह्ममा लीन गराइसकेका हुन्छन् । त्यो थाहा पाएर ज्यादै चिन्तित रानी वैदर्भी अनेक विलौना गर्छिन् । विलाप गर्दै गर्दै रानी स्वयं नै दाउराहरू जम्मा पार्छिन्, चिता बनाउँछिन्, अनि त्यसमा आगो सल्काउँछिन् र आफू पनि त्यही चितामा चढेर राजाको शिरलाई आफ्नो काखमा अडयाएर सती जाने तर्खर गर्न थाल्दछिन् ।

यसरी रुँदै, विलाप गर्दै चितामा राजासँगै जल्न तयार भएकी रानीका सामु उनको पुरानो आत्मज्ञानी मित्र ब्राह्मणको रूप लिएर आइपुग्छन् र रानीलाई संबोधन गर्दै भन्न थाल्छन्, 'तिमी को हौ ? कसकी छोरी

हौ ? जसको निमित्त तिमी रुने, विलाप गर्ने गरिरहेकी छौ, यो लम्पसार परेको पुरुष तिम्रो को हो ? तिमीले मलाई चिनिनौ ? म तिम्रो त्यही मित्र होइन ? जोसँग तिमी अघि घुम्ने गर्थ्यौ । साथी ! म तिम्रो अविज्ञात नामको आफ्नो साथी होइन ?' भौतिक सुखभोगको आकाङ्क्षाले आफूलाई छोडेर पृथ्वीमा आई यहाँका अनेक स्थलहरूको भ्रमण गर्ने सन्दर्भमा कहिले कहाँ पुगेको, कहिले कहाँ र त्यति मात्र होइन, कुनै राज्यकी परमसुन्दरी महारानीसँग विलासपूर्ण जिन्दगी बिताउँदा बिताउँदै बडो दुर्गतिपूर्ण अन्त्य बेहोर्नुपरेको, अनि विदर्भनरेशकी छोरी वैदर्भीका रूपमा जन्मिएर राजा मलयध्वजसँग विवाहित भई महारानीको रूपमा रहेकी, कहिले आफूलाई पुरञ्जन सम्भने, कहिले वैदर्भीका रूपमा एक स्त्री, अनि आज आएर अनेक विलौना गर्दै मृतक राजासँगै चितामा जल्न तयार भएकी उनलाई यी सबै केवल मायाको प्रपञ्चका रूपमा सम्भाउँदै ती ब्राह्मण भन्छन्, 'यो सब मेरो मायाको करतूत हो । वास्तवमा तिमी न स्त्री हौ, न पुरुष । हामी दुइटै हंस हौं । हाम्रो वास्तविक स्वरूप जे हो, त्यसकै सम्भना गर । भाइ ! जो म हुँ, तिमी उही हौ । जो तिमी हौ, उही म हुँ । ज्ञानीहरू तिमी र ममा कत्ति फरक देख्तैनन् । जस्तो कुनै मानिसले आफ्नो आकृतिलाई ऐनामा र कुनै व्यक्तिको आँखामा भिन्न भिन्न रूपको देख्छ, त्यस्तै एउटै आत्माले विद्या र अविद्याको उपाधिभेदले आफूलाई ईश्वरको रूपमा र जीवको रूपमा गरी दुइ प्रकारले देख्छ ।'

ब्राह्मणको रूपमा उपस्थित त्यस हंसको सावधानीपश्चात् त्यो मानस हंस (जीव) मा पनि आत्मस्मृति भयो र उसलाई आफ्नो वास्तविक स्वरूपको ज्ञान पनि भयो । अनि अज्ञान, अविद्या र मायाको त्यो भयंकर चमत्कार देखेर ऊ स्तम्भित भयो । पश्चात्तापपूर्ण भावमा मानव हंस (वैदर्भीभित्रको जीव) ले हंस (ईश्वर) लाई भन्यो, 'अब मलाई चिन्ता पनि छैन, पश्चात्ताप पनि छैन । साथी अविज्ञात ! तिम्रो प्रबोधनबाट मलाई आत्मस्मृति भयो । यो शरीर म होइन । यो त पञ्चमहाभूतको संयुक्त अचेतन पिण्ड हो । यो पनि चितामा बलिरहोस् ।' जसरी यस लेखको

प्रारम्भमा दुइ ओटा चराहरू एक आपसमा समाहित भएका थिए, त्यसै गरी यति भनेर त्यो मानस हंस राजा मलयध्वजको लासलाई र आफ्नो लासलाई चितामा बलिरहेको हेर्दै हाँस्तै, त्यस हंस (परमात्मा) मै समाहित भए झैं गरी सुदूर विराट् धामतिर लाग्यो ।

अद्वैतवादी औपनिषदिक सिद्धान्त जसमा यस उपन्यासको कथा बडो कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ, त्यो मानव चेतना र विकासको चरम उत्कर्षको द्योतक हो । सत्, चित्, आनन्दस्वरूप आत्मा र परमात्माबीच मूलतः कुनै भेद छैन, ती दुवै एकै हुन् भन्ने उपनिषद्को विश्लेषण सम्पूर्ण आध्यात्मिक मात्र नभएर प्रकारान्तरले वैज्ञानिक विकासक्रमको पनि वास्तविक आधार हुनसक्ने सम्भावना दिनपर दिन बढ्दै गइरहेको छ । सयौं वर्षदेखिको विज्ञानको खोजीले हजारौं वर्ष पहिले उपनिषद्का ऋषिमुनिहरूले *ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्* भनेजस्तै कुनै अनन्त, अविनाशी तथा सर्वव्यापी शक्तिले यो ब्रह्माण्डलाई अभिभूत तुल्याइराखेको कुरा स्वीकार गरेको छ । आजका खगोलभौतिकीविद्हरू नै भन्न थालेका छन् – *वी आर द युनिभर्स* अर्थात् हामी नै ब्रह्माण्ड हौं । उपनिषद्को सामान्य ज्ञान राख्ने व्यक्तिका लागि पनि *अहं ब्रह्मास्मि* र खगोलभौतिकीविद्हरूको उक्त अभिव्यक्तिबीच गहिरो तादात्म्य रहेको तथ्य स्वीकार गर्न त्यति गाह्रो नहोला ।

अर्कोतिर हिन्दू धर्मदर्शनको मूल आधारस्तम्भ स्वरूप रहेको उपनिषद्को अन्तिम लक्ष्य भनेको आध्यात्मिक मुक्ति तथा सांसारिक स्वतन्त्रता हो । मानवमुक्ति वा स्वतन्त्रताको बारेमा त्यति गहिराइसम्म गएर चिन्तन गर्ने मानव इतिहासमा उपनिषद् नै पहिलो ग्रन्थ हो । औपनिषदिक पृष्ठभूमिमा हेर्दा हिन्दू धर्मसँग जोडिन पुगेका अनेक प्रकारका कर्मकाण्डीय विधिविधान, अभ्यास तथा परम्पराहरू केवल तपसीलका कुरा मात्र हुन् । महत्त्व सिद्धान्तको हो, दर्शनको हो, आदर्शको हो । जहाँसम्म उपनिषद्का महान् सिद्धान्त र आदर्शको चर्चा छ, त्यहाँ मानवसमाजमा विग्रहविद्वेष तथा हिंसाहत्या निम्त्याउने खालका धर्मभेद, जातिभेद, लिंगभेद तथा स्थानभेद

जस्ता कुराहरूको कुनै मूल्य छैन । न त त्यहाँ कुनै राष्ट्रविशेषको सीमा नै पनि निर्णायक आधार हुनसक्तछ ।

सृष्टिको शुरुआतदेखि नै निरन्तर रिजन र र्‍याशनालिटीतर्फ उन्मुख हुँदै सर्वोच्च चेतनाको खोजीमा अगाडि बढेको मानवसमाजका लागि एक दिन औपनिषदिक दर्शनमा आधारित अनन्त, सर्वव्यापी तथा अनिर्वचनीय सत्ताको शरणमा जानुसिवाय अरू कुनै विकल्प रहने छैन, अर्थात् 'मामेकं शरणं व्रज' । किनकि आध्यात्मिक, आधिभौतिक तथा आधिदैविक सम्पूर्ण यात्राको अन्तिम गन्तव्य एउटै हो – विश्वात्मवाद । यही दार्शनिक चिन्तनलाई राजनीति र शासनप्रणालीसँग संबद्ध गर्दै ज्ञानी अविज्ञात, कामलम्पट राजा पुरञ्जन, आत्मकेन्द्रित महारानी मनीषादेवी तथा प्रजावत्सल राजा मलयध्वज जस्ता पात्रहरू सिर्जना गरी ब्राह्मणले तयार पार्नुभएको उपन्यास राजा पुरञ्जन नेपाली साहित्यमा मात्र नभएर हिन्दू धर्मदर्शनको क्षेत्रमा समेत एक अमूल्य निधि हो ।

ब्रह्मविज्ञानमा आधारित औपनिषदिक सिद्धान्त, जसलाई सामान्य भाषामा विश्वात्मवादी दर्शन (युनिभर्सालिटि अफ स्पिरिट) भनिन्छ, त्यो सार्वकालिक तथा सार्वभौम वैज्ञानिक चिन्तन हो । स्मरणीय छ, यिनै महान् सिद्धान्त र आदर्शमा उठेको थियो ब्राह्मणद्वारा प्रतिपादित *जयतु संस्कृतम्* आन्दोलन, जसको उद्घोष थियो –

जयतु संस्कृतं धर्मभूतये
जयतु संस्कृतं राजभूतये
जयतु संस्कृतं देशभूतये
जयतु संस्कृतं विश्वभूतये

नेपालका एक विशिष्ट विद्वान् दार्शनिक तथा वरिष्ठ राजनेता मात्र नभएर आफ्नो निष्ठा, त्याग र बलिदानको कारण राष्ट्रिय विभूतिकै कोटीमा उभिन पुग्नुभएका ब्राह्मणद्वारा प्रतिपादित विचार र अवधारणालाई लिएर राष्ट्रमा केही गरौं भन्ने सदाशयका साथ वि.सं. २०५५ सालमा जयतु

संस्कृतम् महासभा नामक संस्था निर्माण गरी हामी अगाडि बढ्यौं । त्यस अगाडि *जयतु संस्कृतम्*का सिद्धान्त र आदर्शलाई संवर्धन गर्दै तत्सम्बन्धी भावी गतिविधिका बारेमा जनमानसमा ज्ञान र चेतना जगाउनुका साथै आन्दोलनको पृष्ठभूमि समेत तयार पार्ने उद्देश्यले मेरै सम्पादकत्वमा *कर्मयोग* नामक नेपाली साप्ताहिक पत्रिका विधिवत् दर्ता गरी प्रकाशनमा ल्याइसकिएको थियो ।

त्यतिखेर सम्ममा राष्ट्रको इतिहासमै कहिले नमेटिने कालो धब्बाको रूपमा उठेको कथित माओवादी आन्दोलनले शायद हिटलरका नाजीहरूले पनि नसोचेका क्रूर, एवं अत्यन्तै बर्बरतापूर्ण ढंगबाट ठूलो संख्यामा निरपराध, निर्दोष नेपाली जनताको हत्या गरी मुलुकमा व्यापक आतंक फैलाउने घीनलाग्दो अभियान शुरू गरिसकेको थियो । सत्ता र शक्तिको मादमा चुर्लुम्म डुबेका कथित प्रजातान्त्रिक शक्तिहरू पनि राष्ट्रलाई त्यो भयानक त्रासदीबाट जोगाउनुको बदला पैशाचिक नै भए पनि हिंसाहत्या र आतंकका कारण तथाकथित माओवादीहरूद्वारा प्राप्त शक्ति र प्रभावलाई प्रयोग गरी आफ्नो कुत्सित राजनीतिक अभीष्ट साध्ने प्रच्छन्न प्रयासमा लागेका देखिन्थे । जहाँको भूभागलाई आधार बनाएर जसको उक्साहटमा राष्ट्रलाई भयानक बरबादीको खाडलतिर धकेल्ने प्रयासमा त्यो आतंककारी समूह लागेको थियो, शायद तिनको पनि सकारात्मक ध्यान आफूतर्फ आकर्षित गर्ने अस्पष्ट दुश्चेष्टा नेपालका तत्कालीन सत्तालोलुप राजनीतिक शक्तिहरूमा थिएन भन्ने ठोस आधार पनि देखिन्न । जहिलेसुकै पनि नेपालको राजनीतिक समीकरणमा एक अत्यन्तै शक्तिशाली तथा अभिन्न अंगको रूपमा रहने गरेको राजदरबारले पनि त्यो भयानक संकटको अवस्थामा खास गरी त्यतिखेर संवैधानिक राजतन्त्रको आवरणभित्र लुकेर कता कता प्रतिशोधात्मक निरपेक्षताको अल्पदृष्टियुक्त नीति नै अवलम्बन गरेको प्रतीत हुन्छ । यसरी राष्ट्र दिनपरदिन धराशायी हुनुका साथै जनजीवन क्रमशः कठिनबाट कठिनतर हुँदै गएको अवस्थामा आम जनतालाई त्यसतर्फ सजग तुल्याई मुलुकमा

स्थापित नयाँ राजनीतिक प्रणाली अनुरूप शान्तिसुव्यवस्था एवं विशुद्ध प्रजातान्त्रिक वातावरण निर्माण गर्ने दिशामा केही योगदान पुऱ्याउनेतर्फ हाम्रो तात्कालिक अभियान लक्षित थियो । यसै सन्दर्भमा हामीले मुलुकका विभिन्न ठाउँहरूमा *जयतु संस्कृतम्* भावना पुस्तकालयहरू समेत खोली जनताको घरदैलोमै पुगी उनीहरूलाई प्रजातन्त्रको मर्म सम्भाई आफ्ना प्रजातान्त्रिक हक, हित र अधिकारप्रति निरन्तर सजग र क्रियाशील रहन आग्रह समेत गऱ्यौं । पछि संस्कृत र हिन्दू धर्मको नाम समेत सुन्न नसक्ने माओवादीहरूले संस्कृत विश्वविद्यालयमा बमविस्फोट गराउनेदेखि लिएर गाउँगाउँमा गई हिन्दू धर्म विषयक धार्मिक क्रियाकलाप तथा अनुष्ठानहरूमा आक्रमण गरी व्यापक आतंक सिर्जना गर्न थालेपछि बाध्य भई ती पुस्तकालयहरू पनि बन्द गर्नुपर्ने स्थिति आयो ।

आफ्नो स्रोतसाधन, क्षमता र विवेकले भ्याएसम्म *जयतु संस्कृतम्*का विचार र अवधारणालाई लिएर जनता र राष्ट्रको सेवामा निरन्तर लागिपर्ने कटिबद्धता अनुरूप सन् २००० को दशकको शुरूमा हामीले यउटा नयाँ प्रयोगको थालनी गऱ्यौं । *जयतु संस्कृतम्* आन्दोलनका मूल विचार तथा सिद्धान्तलाई आधार बनाई मुलुकमा धर्मसंस्कृतिको संरक्षण संवर्धनसहित विशुद्ध प्रजातान्त्रिक शासनपद्धतिका माध्यमद्वारा श्रद्धेय ग्रन्थ वेदमा उल्लेख भएबमोजिमको सत्य, समानता, न्याय र स्वतन्त्रतामा आधारित विशुद्ध वैदिक साम्यवाद स्थापित गर्ने घोषित लक्ष्यसहित सनातनवादी मोर्चा नामक राजनीतिक संगठनको शुभारम्भ भयो । मुलुकमा केही गरौं भन्ने असीम उत्साह र उमंगका साथ अगाडि बढेको उक्त संगठनको प्रथम अधिवेशन जनकपुरको जानकी मन्दिर अगाडिको प्राङ्गणमा सम्पन्न गरी केन्द्रिय समिति आदिको व्यवस्था सबै गरियो । दुर्भाग्यवश सामान्यतः राजनीतिमा देखिने छलकपट, खिँचातानी, षड्यन्त्र आदि लगायत अनायास पैदा हुन थालेको वैचारिक मतभिन्नता जस्ता कुराहरूले गर्दा हाम्रो उक्त प्रयोग अगाडि बढ्न सकेन, बीचैमा तुहियो । यस अघि पनि मुलुकका सुदूर प्रदेशहरूमा सिटामोल जस्ता सामान्य औषधिको अभावमा सयौं

जनताले आफ्नो अमूल्य ज्यान गुमाउनुपरेको प्रसङ्गतर्फ सरकारमा बस्ने तथा जनताका प्रतिनिधि भनिनेहरूको ध्यान आकृष्ट गर्न सार्वजनिक जुलूस गर्ने, जनता र राष्ट्रसँग प्रत्यक्ष परोक्षरूपमा सरोकार राख्ने अनेकन समस्या लगायत बाह्य मुलुकसँग गरिएका असमान सन्धिसम्झौतामाथिका प्रश्नहरूलाई लिएर सिंहदरबार अगाडि धर्ना दिने आदि जस्ता कार्यहरूमा हामी निरन्तर लागिपरेकै थियौं ।

राष्ट्रिय राजनीतिक सन्दर्भमा ऐतिहासिक *जयतु संस्कृतम्* आन्दोलनलाई नै सर्वथा नयाँ आयाम र उचाइ दिने कार्य वि.सं. २०६० साल माघ १८ गतेका दिन भयो । नेपाली सेनाको ताकतमा तथाकथित संवैधानिकताभित्र लुकेको राजा ज्ञानेन्द्रको अधिनायकवादी शासन, घृणित सत्ताको छिनाझप्टीमा लागेका तथाकथित प्रजातान्त्रिक राजनीतिक दलहरू, अदृश्य शक्तिको आडमा निरन्तर बढ्दो माओवादी रक्तपिपासा, जनताले भोग्नुपरेका असीम दुःख, पीडा र यातना, दिनपरदिन धराशायी हुँदैगएको निरीह राष्ट्र, व्यापक असन्तुष्टि, नैराश्य र उदासीनता – यस्तै थियो त्यतिखेरको नेपालको वास्तविक यथार्थ । त्यतिमात्र नभएर कतै माओवादी आतंक संवैधानिक प्रजातान्त्रिक पद्धतिलाई बदनाम तुल्याई पुनः सक्रिय शक्ति हत्याउने दरबारको गोप्य षड्यन्त्र त होइन ? भन्ने जस्ता व्याप्त शंका उपशंका पनि जनमानसमा नभएको होइन । यस्तो नारकीय उकुसमुकुसको अवस्थामा जतिखेर मुलुकले क्रान्तिकारी निकास खोजिरहेको थियो, त्यतिखेर डा. श्रीसानुभाइ डंगोल उपाध्यक्ष तथा डा. श्रीऋषिप्रसाद शर्मा महासचिव रहेको मेरै अध्यक्षतामा गठित *जयतु संस्कृतम्* महासभाले रिपोर्टर्स क्लबमा एक ऐतिहासिक पत्रकार सम्मेलन आयोजना गरी नेपालमा अबउप्रान्त राजतन्त्रको सान्दर्भिकता समाप्त भएको निष्कर्ष निकाल्दै प्रजातान्त्रिक गणतन्त्रका लागि राष्ट्रव्यापी आन्दोलन शुरू गर्न राष्ट्रका बुद्धिजीवी, पत्रकार, राजनीतिक कार्यकर्ता वा संगठन लगायत सम्पूर्ण नेपालीलाई सार्वजनिक रूपमै खुलेआम आह्वान गर्‍यो । सो अवसरमा *जयतु संस्कृतम्* महासभाद्वारा प्रजातान्त्रिक

गणतन्त्रको माग गर्दै राजधानीका कतिपय क्षेत्रमा छरिएको एक पर्चामा निम्नलिखित प्रार्थना गरिएको थियो –

असतो मा सद्गमय
तमसो मा ज्योतिर्गमय
मृत्योर्मा अमृतं गमय
राजतन्त्रान्मा गणतन्त्रं गमय

प्रजातान्त्रिक गणतन्त्रको मागलाई यसरी उपनिषद्को प्रख्यात एवं पवित्र मन्त्रसँग जोडेर प्रस्तुत गरिनुको पछाडि प्रत्यक्षतः दुइ ओटा कारण थिए, एक ऐतिहासिक *जयतु संस्कृतम्*को मूल वैचारिक आधारस्वरूप रहेको उपनिषद्प्रति अटुट श्रद्धाभाव व्यक्त गर्नु र अर्को, गणतन्त्रप्राप्ति तर्फको हाम्रो आन्दोलनले अख्तियार गर्ने शालीन एवं अहिंसात्मक माध्यममाथि जोड दिनु ।

जसरी एकतन्त्रीय जहानिया राणाशासनको अन्त्य गर्ने सन्दर्भमा ब्राह्मणको नेतृत्वमा *जयतु संस्कृतम्*ले मुलुकमा पहिलोपटक जनतालाई सडकमा उतार्ने उदाहरणीय निर्भीकता देखाएको थियो, तत्कालीन अवस्थामा *जयतु संस्कृतम्* महासभाले संगठित एवं औपचारिकरुपमै नेपालको राजतन्त्रविरुद्ध सार्वजनिक ढंगबाटै अहिंसात्मक क्रान्तिको प्रथम शंखघोष गरेर त्यही परम्परालाई निरन्तरता दिएको थियो । त्यसको लगत्तै केही वर्षपछि मुलुकमा स्थापित गणतन्त्रात्मक प्रजातान्त्रिक शासनपद्धतिको सन्दर्भमा *जयतु संस्कृतम्* महासभाको उक्त कार्य सो आन्दोलनको इतिहासमा मात्र नभएर आधुनिक नेपालको प्रजातान्त्रिक संघर्षको इतिहासमै एक अविस्मरणीय तथा अत्यन्तै गौरवपूर्ण अध्याय वन्न पुगेको छ ।

इमान्दारीपूर्वक भन्नुपर्दा त्यसपछि राजनीतिक लगायत कतिपय कारणले गर्दा आफ्नो स्थिति केही प्रतिकूल हुँदै गएको र त्योभन्दा पनि *जयतु संस्कृतम्*का मूलभूत सिद्धान्त र विचारदर्शनको प्रचारप्रसार खास

गरी जर्मनी, अमेरिका लगायतका पश्चिमी मुलुकमा हुनुपर्नेबारे समय समयमा व्यक्त हुने गरेको मेरा पूज्य पिताजीको अन्तरमनको चाहनाले गर्दा अमेरिकामा आई त्यस विषयमा आफ्नो बुद्धि र क्षमताले भ्याएसम्म केही गर्ने सोच ममा पहिलेदेखि नै पलाइसकेको थियो । त्यसतर्फ पनि म एक अनुकूल अवस्थाको खोजीमा थिएँ । शायद नियतिको पनि इच्छा त्यस्तै रहेछ भन्नुपऱ्यो, झण्डैझण्डै त्यतिखेरचाहिँ विशेष त्यस्तो कुनै सोच वा कार्यक्रम नहुँदा नहुँदै पनि म सन् २००४ को मे महीनामा सपरिवार अमेरिकातिर लागें । जसरी एउटा अमूर्त सोच, चिन्तन, लक्ष्य र उद्देश्य अनुरूप शुरूभएको मेरो अमेरिका यात्रा अत्यन्तै कठिन र चुनौतीपूर्ण थियो । खास गरी शुरूका दिनहरूमा त्योभन्दा मेरो र मेरो परिवारका सदस्यहरूको अमेरिका बसाइको कथा कम जटिल, दुरुह तथा कारुणिक थिएन । तर जे होस् यतिखेर म त्यतातिर जान चाहन्नँ । किनकि मलाई आजसम्म आइपुग्दा नियतिले ममाथि ठूलै कृपा गरेको रहेछ भन्ने अनुभूति हुनथालेको छ ।

यहाँ आएलगत्तै आफ्नो उद्देश्य अनुरूप मैले *जयतु संस्कृतम्* नामक संस्था विधिवत् दर्ता गराई यहाँको नियम अनुसार ननप्रोफिट च्यारिटी अर्गनाइजेशनको हैसियत पनि लिएँ । तर ९/११ को घटना भएदेखि राजनीति र धर्मको विषयमा अत्यन्तै संवेदनशील बन्नपुगेको अमेरिकामा मलाई आफ्नो कार्य अगाडि बढाइहाल्नु त्यति सहज थिएन । त्यतिखेर मेरो इमिग्रेशन स्टेटसको कारणले गर्दा पनि कतिपय कुराहरूमा मौन रहनु नै मेरो लागि बुद्धिमानी ठहर्थ्यो । तर व्यक्तिगत रूपमा गर्नुपर्ने अभ्यास भने मैले रोकेको थिइनँ ।

यस्तैमा समय वित्दै गयो । सन् ११/१२ सम्म आइपुग्दा नपुग्दै मेरो इमिग्रेसन स्टेटस पनि मिलिसकेको थियो । अमेरिकाको अति व्यस्त जिन्दगी, काम नगरी बाँच्ने कुनै आधार पनि त छैन, अत्यन्तै समयाभावका बावजूद पनि अब म आफ्नो उद्देश्य अनुरूप खास गरी लेखनकार्यमा अलि तीव्रता बढाउन थालें । विगत १२ वर्षको अमेरिका बसाइको

सिलसिलामा मैले यो मुलुक, यहाँका जनता र यहाँको व्यवस्थाको विषयमा पनि बडो नजीकबाटै अध्ययन गर्ने अवसर पाएँ । त्यसबाट पनि मेरा सोचाइ र विचारमा झन् बढी परिमार्जन, परिपक्वता तथा नयाँ आयाम समेत थपिएको महसूस मलाई भयो । सर्वांशमा विगतका यिनै अनुभव, अध्ययन, मननचिन्तन तथा हिन्दू धर्मविषयक विचारदर्शनप्रतिको मेरो दशकौंसम्मको अटुट प्रतिबद्धता र ध्यानको परिणाम थियो – 'अमेरिका तत्त्वमसि' । अंग्रेजी भाषामा लेखिएको ४०० पृष्ठको यो पुस्तक सर्वांशमा कविताहरूको संग्रह हो । अमेरिकाको विषयमा लेखिएको झण्डै ८० पृष्ठको एउटा कविताको नामबाटै यो पुस्तकको नामकरण समेत गरिएको हो । यो पुस्तक सामान्य कविताहरूको संग्रह मात्र नभएर साँच्चै भनौं भने एउटा निश्चित उद्देश्यप्राप्तितर्फ लक्षित लामो तपस्याको अभिव्यक्ति हो । यसमा प्रकाशित कविताहरू सबैजसो नै उपनिषद्का सार्वकालिक तथा सार्वभौम सिद्धान्त र आदर्शलाई मुखरित गर्ने ढंगबाट लेखिएका छन् । अझ यस पुस्तकको सबैभन्दा ठूलो र महत्त्वपूर्ण पक्ष भनेको अमेरिकालाई विश्वको एक मात्र वास्तविक हिन्दू राष्ट्र हो भन्ने जिकिर गर्दै यो मुलुकलाई औपचारिक रूपमै हिन्दू राष्ट्र घोषणा गर्नका लागि सार्वजनिक रूपमा प्रस्ताव/माग समेत गरिनु हो ।

अमेरिका मात्र होइन, सर्वत्र हिन्दू राष्ट्र फैलिनु पर्दछ र संसारका सबै राष्ट्रहरूमा उपनिषद्को विश्वात्मवादी दर्शनमा आधारित संविधान निर्माण नभएसम्म विश्वमा शान्ति, स्थायित्व तथा स्थिरता नहुने जस्ता विचार व्यक्त गर्दै केही समयअगाडि *जयतु संस्कृतम्*, अमेरिकाद्वारा प्रकाशित मेरो अर्को पुस्तिकामा आआफू बसोबास गर्ने हरेक राष्ट्रलाई हिन्दू राष्ट्र घोषित गर्नेतर्फ सक्रिय अभियान चलाउन विश्वभरिका हिन्दूहरूलाई आह्वान समेत गरिएको छ ।

त्यसै गरी सोही उद्देश्य, सिद्धान्त, तथा विचारदर्शनलाई अझ बढी पृष्ठपोषित तुल्याउने अभिप्राय सहित मेरो अर्को पुस्तक 'अमेरिका अराइज एण्ड अवेक' केही महीनाअघि अमेरिकाबाटै प्रकाशित भएको

छ । यसमा पनि यो राष्ट्र वास्तवमै एक हिन्दू राष्ट्र हो भन्ने जिकीर गरिएको छ । त्यति मात्र नभएर उपनिषद्को विश्वात्मवादी दर्शनमा आधारित प्रजातन्त्र, मानव अधिकार, कानूनी शासन, न्याय, समानता र स्वतन्त्रता जस्ता मूल्यहरू विश्वमा सर्वत्र फैलाउने कार्यमा सक्रिय नेतृत्व लिन विश्वको एक मात्र सर्वोच्च शक्तिराष्ट्र अमेरिकालाई आग्रहसमेत गरिएको छ ।

वास्तवमा हिन्दू राष्ट्र कुन हो, कसलाई भन्ने हिन्दू राष्ट्र भन्ने जस्तो विषयमा पनि हिन्दूहरूको महान् ग्रन्थ उपनिषद्को विश्वात्मवादी दर्शनलाई आधार बनाई युगसापेक्ष नयाँ चिन्तन, सोच, विचार र अवधारणा प्रस्तुत गर्ने प्रयत्न मैले गरेको छु । क्रिश्चियनहरूको बाहुल्य रहनुका साथै उक्त धर्मको लामो परम्परामा गर्व समेत गर्ने मुलुक अमेरिका हिन्दू राष्ट्र हो, औपचारिक रूपमै यो हिन्दू राष्ट्र घोषित हुनुपर्दछ भन्ने जस्ता प्रस्ताव/माग राखिनु एकातिर अमेरिकी समाजको लागि पनि सामान्य चुनौती होइन । कुनै एक धर्मविशेषसँग सम्बन्धित केही मुट्ठीभर तत्त्वहरूद्वारा सो धर्मको नाममा यदाकदा हुने गरेका अत्यन्तै पाशविक तथा नृशंसतापूर्ण गतिविधिको पृष्ठभूमिमा अमेरिका लगायत सारा पश्चिमी जगतमा कृश्चियन धर्मइतरहरूप्रति बढ्दो आशंका तथा असहिष्णुताका कारण शान्ति, अहिंसा तथा सहअस्तित्वमा जोड दिने भनिए नै तापनि हिन्दू धर्मलाई लिएर यसरी जोडदार रूपमा वकालत गर्ने कार्य खतरामुक्त हुने कुरै भएन । अर्कोतिर आजसम्म पनि कहीं न कहीं गाईखाने पश्चिमी मुलुक टेके मात्र पनि स्वस्ति, शान्ति गर्नुपर्छ, म्लेच्छहरूसँग कुनै किसिमको संसर्ग गर्न हुन्न भन्ने जस्ता पुरातनपन्थी सोचबाट ग्रस्त हाम्रो सिंगो हिन्दू समाजका लागि नै पनि यो कम प्रलयंकारी सोच होइन ।

त्यसै गरी हजारौं वर्षको इतिहासमा खास गरी आज आएर विश्वभर हिन्दू धर्मदर्शन विस्तार गर्ने सिलसिलामा यस्तो क्रान्तिकारी विचार उठाइनु विश्वको सबैभन्दा पुरानो यो धर्मलाई सर्वथा नयाँ आयाम दिने साहसपूर्ण प्रयत्नको थालनी गर्नु हो । अझ भनौं भने अमेरिका जस्तो

विश्वमञ्चमा उभिएर सारा राष्ट्रको संविधान उपनिषद्का सिद्धान्त र दर्शनमा आधारित नभएसम्म विश्वमा शान्ति, स्थायित्व र स्थिरता कायम हुन नसक्ने जिक्र गर्दै विश्वका सम्पूर्ण हिन्दूहरूलाई त्यसतर्फ अग्रसर हुन आग्रह गरिनु आफैंमा एक अत्यन्तै गौरवशाली प्रयास पनि हो । हिन्दू धर्मको आजसम्मको इतिहास केलाउँदा विगतमा यस धर्ममा जति पनि ठूला वा महत्त्वपूर्ण सुधार र संशोधनका प्रयासहरू भए ती सबैजसो छिमेकी राष्ट्र भारतका तर्फबाट हुने गरेका थिए । अमेरिकी शासनव्यवस्थाका मूलभूत अवधारणाहरूलाई औपनिषदिक पृष्ठभूमिमा विश्लेषण गर्दै एक नेपाली मूलको व्यक्तिद्वारा यो राष्ट्र एक विशुद्ध हिन्दू राष्ट्र हो भन्ने निष्कर्षसहित हिन्दू धर्मलाई जुन ढंगबाट एउटा नयाँ ऐतिहासिक आयाम दिने प्रयास भएको छ, निश्चय नै त्यो पनि एक युगान्तकारी पहल नै हो भन्ने म ठान्दछु ।

कतिलाई लाग्न सक्तछ, म आत्मप्रशंसा गर्ने सिलसिलामा उपरोक्त कुराहरू यहाँ उल्लेख गरिरहेको छु र राजा पुरञ्जन उपन्यासको भूमिकासँग यी सब कुराहरूको के सम्बन्ध ? यथार्थमा माथिको विवरण मेरो आत्मप्रशंसा नभएर, त्यतिखेरको के कुरा, आजसम्म पनि विश्वका कतिपय भागमा कसैले नामै समेत नसुनेको मुलुक नेपालमा सात दशकअगाडि एउटा व्यक्तिले शुरू गरेको वैचारिक आन्दोलनले आफ्नो मुलुकको सीमा पार गरी विश्वमञ्चमै गई के कस्तो उचाइ र आयाम प्राप्त गर्दैछ भन्ने सत्य उद्घाटित गर्नेतर्फ एउटा विनम्र निवेदन मात्र हो ।

जहाँसम्म राजा पुरञ्जन उपन्याससँगको सम्बन्धको प्रश्न छ, उपनिषद्का महान् सिद्धान्त र आदर्शबाट अनुप्राणित *जयतु संस्कृतम्* आन्दोलनका विचार र अवधारणालाई नै अगाडि बढाउने उद्देश्यबाट स्वयं सो आन्दोलनका प्रणेताद्वारा लिखित कृतिको उक्त आन्दोलनका नामबाट भएका गतिविधिहरूप्रति प्रत्यक्ष सरोकार तथा सम्बन्ध रहनु नितान्त स्वाभाविक कुरो हो ।

अन्त्यमा, पूज्य पिताजीको देहावसान भएको झण्डै तीन दशक बितिसक्ता पनि कतिपय व्यावहारिक कारणले गर्दा यो पुस्तक प्रकाशित गर्न नसकेकोमा मलाई ज्यादै खेद लागेको थियो । तर उहाँले शुभारम्भ गर्नुभएको वैचारिक आन्दोलनलाई आज उहाँकै निष्ठा, त्याग, तपस्या र बलिदानप्रति नतमस्तक रहँदै नेपालमा *जयतु संस्कृतम्* महासभा हुँदै अमेरिकासम्म आइपुग्दा जयतु संस्कृतम् इंक, अमेरिकाको नाममा भएका अधिकांश गतिविधिहरूलाई समेत समेटी सगर्व उहाँको उपन्याससँग जोडेर प्रस्तुत गर्न पाउँदा मलाई निकै खुशी पनि लागेको छ ।

रमेश शर्मा
डिसेम्बर, २०१८
म्यासाचुसेट्स, अमेरिका

राजा पुरञ्जन

एक पौराणिक उपन्यास

१

यी दुइ व्यक्तिलाई कसैले एकैचोटि देख्योभने भन्ने थियो – 'कति छुट्टिंदैनन् । यी दुइटा साथी कति मिलेका ! अनुहार पनि कस्तो, हेरी हेरी मिलाएरै बनाएजस्तो ! ऐनामा, पानीमा प्रतिबिम्बित भएजस्तो कति दुरुस्त एउटै भएको ? कहाँका होलान् यिनीहरू ? सधैं घुमि नै रहँदा रहेछन्, वासथातको त ठेगानै रहिन्छ । घर कता हो ? भनेर सोध्दा जवाफ पनि त्यस्तै - विश्व नै हाम्रो देश, हाम्रो घर भन्दा रहेछन् । कसका सन्तान हौ ? भनेर कसैले सोध्योभने विश्वका मानव मात्र हाम्रा बन्धु र कुटुम्ब हुन् भन्दा रहेछन् । जे सोधे पनि यस्तै मुखभरि जवाफ दिंदारहेछन्! पहिले ती दुइटैको इयत्ता लिनु सितिमिति सम्भव छैन । ती दुइमा पनि एउटाचाहिं त कसैसँग पनि बोल्दै बोल्दैनथ्यो, कसैको वास्तै गर्दैनथ्यो, कसैलाई पुलुक्कसम्म पनि हेर्दैनथ्यो । अनि त्यस्ताको के र कसरी इयत्ता लिनु ?

ती दुई साथीको विषयमा समीक्षक, चिन्तक र तत्त्वद्रष्टाहरूका विचारहरू यस्तै यस्तै नै सधैं भइरहन्थे ।

ती दुइमध्ये एउटाको नाम थियो - अविज्ञात, अर्काको नाम थियो - पुरञ्जन । द्वापर युगमा नै देवर्षि नारदले राजा प्राचीनबर्हिलाई सुनाएको एउटा कथा नै छ यी दुइटाको ।

एक दिन नीरव एकान्तको प्रशान्त वातावरणमा पुरञ्जनले उत्कण्ठित मुखमुद्रामा साथी अविज्ञातलाई भन्यो – 'साथी ! अचल अचेतन जस्तो चूपचाप भएर एकै ठाउँमा के बसिरहने ? यत्रो विश्व छ । घुमौं, हेरौं, ऐशआराम गरौं, हिंड जाऔं । एउटा रमाइलो त हुन्छ !'

अविज्ञातले मुन्टो हल्लाउँदै भन्यो – 'म त जाँदै जान्नँ । तिमी पनि नजाऊ पुरञ्जन । बेकार घुमेर के रमाइलो हुन्छ ? क्षणिक ऐशआराम पनि कतै होला, यो कुरा अर्कै हो । तर खास त दुःखैदुःख, चिन्तै चिन्ता, पश्चात्तापै पश्चात्ताप सिवाय अरू कुनै उपलब्धि होला भन्ने कुरा नठान । भनेको मान, निष्काम भएर शान्ति र सन्तोष लिएर बस ।'

पुरञ्जनले भन्यो – 'के कुरा गरेको तिमीले ? त्यस्तो दुःख हुन थाल्योभने फर्किन पनि त हुन्छ नि ! गएको गयै हुनुपर्ने के छ र ? पहिले नै कुसम्भावनाको निराधार कल्पना गरेर, एकै ठाउँमा कुँजिइरहनचाहिँ मलाई कत्ति पनि मन पर्दैन । तिमीजस्तो सुकेर बस्न पनि म सक्दिनँ । मलाई त खानु पनि पर्छ, विश्व हेर्नु पनि पर्छ । पश्चात्ताप परेछभने पर्ला त एक पटक । के भइहाल्ला त त्यसले । एकफेर यो पृथ्वी सबै घुम्छु । कहाँ कहाँ के के रहेछ, सबै हेर्छु । त्यस्तो मन बहलाउँदो कुनै प्रदेश भेटेंभने केही समयको निम्ति त्यहीं बस्न पनि सक्छु । लौ, तिमीचाहिँ यहीं बसिरहू । म त घुम्न हिंडें । फर्केपछि म तिमीलाई आफ्नो रमाइलो यात्रावृत्तान्त सुनाउँला ।'

अविज्ञात - 'तिमीले सुनाउनै पर्दैन । तिम्रो यात्रा कस्तो हुन्छ भन्ने कुरा मैले बसी बसी जानिसकेको हुन्छु । अझ अहिले नै जानिसकेर रोक्न खोजेको पनि हुं । वास्तवमा यो कुरा तिमीले पनि नजानेको होइन । विषयका अनगिन्ती आकाङ्क्षाहरूले स्मृतिशक्तिलाई नै ध्वस्त पारिदिएको हुनाले तिमीले नसम्झेका हौ । तिनै आकाङ्क्षा, तिनै संस्कारहरूले प्रेरित गरेको हुनाले नै तिमी फेरि यसरी घुम्न जान लागिरहेका छौ । अझै पनि भनेको मान्दछौभने नजाऊ । मान्दैनौभने उपलब्धि त पश्चात्ताप नै मात्र हुनेछ, जाऊ, ज्यादै दुःख हुन्छ । मलाई नबिर्से, म त तिमीलाई बिर्सन्नँ ।'

अविज्ञातले जति सम्झाउँदा पनि पुरञ्जनले मानेन । उसको हृदयमा अघिदेखि नै जमेर बसेका भौतिक भोग र विलासका अतृप्त कामना र तिनका संस्कारहरूले उसलाई यात्राको निमित्त अतिप्रेरित गरिरहेका थिए ।

२

जुनसुकै द्वीप, देश, नगर, ग्राम जहाँ पुगे पनि त्यहाँको स्वामित्व हथ्याउने व्यक्तित्व र क्षमता पुरञ्जनमा थियो । उसले चाह्योभने ती ती राज्य, नगरहरूलाई सबल, सजीव र स्तरीय तुल्याउने अप्रतियोगी सामर्थ्य पनि उसमा थियो । उसले प्रवेश गर्नेबित्तिकै ती राज्य, नगरहरूको चहक अर्को हुन्थ्यो, उसले छोड्नेबित्तिकै ती मुर्झाई पनि हाल्थे । त्यस बेला ऊ विराट्को सुदूर लोकबाट आफ्ना प्राक्तन कर्महरूको फल भोग्न, भौतिक भोग र विलासका अनन्त आकाङ्क्षाहरूको पूर्तिको निमित्त उपयुक्त स्थानको खोजी गर्न यस धरातलमा घुमिरहेको थियो । यति घुम्यो कि विश्वका पृथ्वीका सबै द्वीप, सबै राष्ट्र, सबै नगरहरू कुनै छुटेनन् । तर पनि उसले भनेजस्तो स्थान अन्त कतै देखेन । आआफ्नो रुचिको कुरा रहेछ ! आखिरमा पञ्चाल देशको एउटा नगर (राज्य) मा आइपुग्दा उसको मन ज्यादै रमायो । जो हिमालको दक्षिण तटमा, कर्मभूमि भरतखण्डमा पर्थ्यो । त्यो नगर (राज्य) अनेक धातुहरूको ठूलो पर्खालले परिवेष्टित, सुन र चाँदीका छानाहरू भएका, मणिमाणिक्य रत्नहरू जडेका, ठूलाठूला गगनचुम्बी महलहरूले व्याप्त थियो । विभिन्न शिल्पपूर्ण सजिसजावटबाट त्यो शहर यति आकर्षक र देदीप्यमान थियो – अनुपम श्री, ऐश्वर्य र शोभाले बहुचर्चित नागलोकको राजधानी भोगवती नै मानौं यही रहेछ भन्ने भ्रम दर्शकहरूमा पर्थ्यो ।

त्यस नगरराज्यमा कुनै कुराको पनि अभाव थिएन । जनजीवनमा आवश्यक सबै उपकरणहरूबाट त्यो सम्पन्न थियो – विशाल विशाल राजमार्गहरू थिए, प्रशस्त चहलपहलका बजारहरू थिए, सभाभवनहरू थिए, क्रीडाभूमिहरू थिए । पथिकहरूको विश्रामको निमित्त वरपीपलका शीतल छायामा मुगैमुगाका सुन्दर सुन्दर चौताराहरू थिए । त्यस नगर (राज्य) को अनुपम श्रीमा श्री थप्ने, असीमित शोभामा अरू शोभा भर्ने, अतुलनीय सौन्दर्यमा अरू सौन्दर्य बढाइदिने त्यहाँ एउटा उद्यान थियो,

जसले नानाथरि सुगन्धी फूलहरू, अनेक स्वादिष्ट फलहरू र अरू प्राकृतिक, कलापूर्ण निर्माणका वैशिष्ट्यहरूको कारणबाट कथावर्णित स्वर्गको नन्दन उद्यानको महत्त्वलाई बिर्साइदिन्थ्यो । त्यस मनोरम उद्यानको बीचमा एउटा स्वच्छ सुन्दर सरोवर पनि थियो । जसको वरिपरि ठूलाठूला, अग्ला अग्ला रुखहरू खडा भएर त्यस उद्यानको, त्यस सरोवरको सौन्दर्य र शोभाको चिरसाक्षित्व गरिरहेका थिए । वसन्तको बेला, जुन वृक्षहरूमा आश्रित कोइलीहरूका मधुर कूजनले र भ्रमरहरूका मधुर गुञ्जनहरूले श्रान्त पथिकहरूलाई विश्रामको निमित्त मानों आह्वान गरिरहेको भान हुन्थ्यो । जुन सरोवरको जलकणमिश्रित शीतल मन्द हावाले ग्रीष्मसन्तप्त प्राणीहरूमा नवजीवनको सञ्चार गर्थ्यो ।

अदृष्टपूर्व मनोहर त्यो उद्यान र अति हृदयाकर्षक त्यो नगर (राज्य) देख्दा पुरञ्जनलाई आफ्नो आकाङ्क्षाको निवासयोग्य स्थान उपलब्ध भएको अनुभव भइरहेको थियो । त्यसमाथि पनि आकर्षणमाथिको महाकर्षण ! पुरञ्जनले त्यस उद्यानमा मन्द हंसगतिले घुमिरहेकी एक परम सुन्दरी किशोरीलाई देख्यो, जसको अनुपम मनोज्ञ कटिप्रदेशका साथ अरू सबै अंगहरू पनि अति सुन्दर र आकर्षक थिए । ती किशोरीका दुवै कानमा रत्नोज्ज्वल स्वर्णकुण्डल भिलमिलाइरहेका थिए । नीलो सारी, सुनको मेखला, यथास्थान अरू पनि वहुमूल्य आभूषणहरू लगाएकी ती सुन्दरी किशोरी रत्नखचित सुवर्णको पाउजेबको कर्णमधुर, भंकारका साथ भर्खर उठेका स्तनलाई बरावर चिप्लिरहने सारीको फेरोले छोप्दै, फेरि छोप्दै, सम्हाल्दै लज्जामय लावण्यपूर्ण मुखमुद्रामा घुमिरहेकी थिइन् । वर्णनातीत सौन्दर्य र लावण्यको कारणले उनलाई देख्दा दर्शकहरूमा यो अनुमान, यो सन्दिग्ध प्रतीति हुन थाल्थ्यो । कोही भन्थे – 'यी अवश्य सौन्दर्यकी अधिष्ठात्री देवी हुन्, अहिले पृथ्वीमा अवतीर्ण भएकी छन् ।' कोही भन्थे - 'दोस्रो पटक पृथ्वीमा अवतीर्ण यी मोहिनी अवतार हुन् ।' कोही अनुमान गर्थे - 'कामदेवकी रानी साक्षात् रति नै स्वर्गबाट पृथ्वीमा अवतीर्ण भएकी हुनुपर्छ ।' त्यस उद्यानमा घुम्दा पनि अरू चार

अंगरक्षकहरूका साथ प्रधान अंगरक्षक प्रजागर, दश अरू सेवक, कैयौं सँगिनीहरू र दासीहरू ती किशोरीका पछिपछि हिंड्थे । तिनीहरूबाटै ती किशोरीको संरक्षण हुन्थ्यो ।

त्यो जम्काभेटमा किशोरीको पनि दृष्टि पुरञ्जनमाथि पऱ्यो । परस्पर देखादेख हुनेबित्तिकै ती दुइटैको मनःस्थिति एकै किसिमको हुन पुग्यो – जिज्ञासा भयो । उत्कण्ठा बढ्यो । ममताको सर्जन भयो । किंकर्तव्यविमूढता तथा आसक्तिपूर्ण व्याकुलताले छोप्यो । मुखमा लालिमा चढ्यो । दृष्टिमा संकोच आयो । मुखमा, निधारमा स्वेदविन्दुहरू देखापरे । श्वासमा मात्राधिक प्रगति आयो । फलतः गतिमा पनि मन्दता आयो । यति कि कामभावनाका व्यञ्जक विकृतिहरू सबै देखापरे । एकछिन ती दुइटै स्तब्ध भए । तर तुरुन्त नै धैर्यले किशोरीलाई सम्हालिदियो । त्यसैले उनी पुरञ्जनबाट मुख मोडेर मन्द गतिमा अगाडि बढिन् । पुरञ्जनचाहिं भावविह्वल र विचलित जस्तो भएर यताउता लर्खरिन थाल्यो र आखिरमा हृदय ज्यादै आन्दोलित भएकोले किशोरीका ती अनुचरहरूमध्येको पछिल्लो एक व्यक्तिसँग ऊ सोध्न पुग्यो – 'यी नारी को हुन्' ?

त्यस व्यक्तिले पुरञ्जनको कानैनेर मुख पुऱ्याएर मन्द स्वरमा भन्यो – 'यस नगरकी प्रमुख महारानी नै उहाँ होइबक्सन्छ । देख्दैनौ, यतिका अंगरक्षकहरू पछि लागेका ? सिपाहीहरू छन्, दासदासीहरू छन् । अरू कसैको यस्तो सवारी चल्छ ?'

पुरञ्जन – 'अनि उहाँको श्रीमान्को स्थिति ... ?'

त्यस अनुचरले झस्किएजस्तो गरेर, लाल मुख बनाएर, बीचैमा पुरञ्जनलाई बोल्न रोकेर कानमा भन्यो – 'हा : !! उहाँको विवाहै भएको छैन, यस्तो कुरा कानमा पुग्योभने के हुकुम होला ?'

यो कुरा सुनेपछि पुरञ्जनलाई भित्र कता कता, एकै छिनलाई किन नहोस् ! आधारहीनै भए पनि किन नहोस् ! कतैबाट मधुरो आश्वासन आएजस्तो, आशाको सञ्चार भएजस्तो, शान्ति मिलेजस्तो भयो । अनि

नगीचैको त्यो सुन्दर चौतारीमा गएर, पुरञ्जन एक्लै घोरिएर अनेक कुरा सोच्न थाल्यो - 'सुन्दर अति सुन्दर यो नगरमा बसेर ती सुन्दरीसँग विहार गर्न पाए। यो सुन्दर नगरमा आफ्नो अकण्टक स्वामित्व स्थापित गर्न पाए।'

यस्ता उत्कट, उद्दीप्त कामवासना र अन्य भौतिक आकाङ्क्षाहरूले पुरञ्जनलाई प्रलोभित, आन्दोलित र चिन्तित बनाउन थाले।

३

पृथ्वीभरि निवासयोग्य रमणीय प्रदेश खोज्दा, घुम्दा एक ठाउँ बस्ने बानी नै नभएको पुरञ्जन आजभोलि तड्केर कहीं जाउँ जस्तो पनि गर्छ, फेरि गइहाल्न पनि सक्दैन। एक ठाउँ बसिरहन पनि सक्दैन। गइहाले पनि त्यही बाटो गयो, त्यही बाटो फर्कियो, त्यही चौतारीबाट उठ्यो, फेरि त्यही चौतारीमा बस्यो गर्न थाल्यो। मनका नानाथरि एषणाहरूले पुरञ्जनलाई झट्ट देख्दा मानों विक्षिप्त जस्तो अस्थिर, अव्यवस्थित तुल्याइदिएका थिए।

अर्कातिर ग्रीष्मको हो अथवा कामज्वरको हो, प्रचण्ड तापको कारणले पञ्चाल नगरकी स्वामिनी ती किशोरी आफ्ना अंगरक्षकहरू र दासदासीहरू पछि लगाएर नित्य अपरान्हतिर एक डेढ घन्टासम्म त्यस मनोहर शीतल उद्यानभित्र प्रायः पैदल घुम्ने गर्थिन्। आजभोलि उनको दिनचर्यामा निकै परिवर्तन आएको छ। आजकल उद्यानभित्र पसेर तुरुन्त नै फर्किन्छिन्, दरबारमा पुग्छिन् र एक्लै घोरिएर मनमा अनेक कुरा खेलाउन थाल्छिन् - 'आफ्नो मनको कुरा कोसँग भनूँ ? भनूँ कि नभनूँ ? अथवा आफ्नै मनले मात्र यो व्यथा बोकिरहेर के गरूँ ?'

यस्ता नाना तर्क वितर्कले ती किशोरीको चेहरामा उत्तरोत्तर विवर्णता र मलिनता छायो। शरीरमा ग्लानि बढ्यो। मनमा अशान्ति भयो। साथै किंकर्तव्यविमूढताले छोप्यो। नचाहिकनै पनि मुखबाट पटकपटक सुस्केरा निस्कन थाल्यो।

महारानीको त्यो अपूर्व, असाधारण स्थिति देखेर प्रधान सँगिनी जीवन्तिकाले सोधी – 'महारानी ! किन हिजोआज हजुर निकै अस्वस्थ जस्तो होइबक्सन्छ ?'

एकछिन घोरिएर किशोरीले भनिन् – 'किन म अस्वस्थ देखिएकी छु र ?'

जीवन्तिका – 'मलाई त्यस्तै लाग्यो, आज त ज्यूनार पनि किन हो, निकै नै घट्यो, कति चीज त छुँदै छोइबक्सेन ।'

'सधैंको भन्दा मेरो आज खाना घटेको हो ?'

'कस्तो थाहा नपाइबक्सेको, ज्यूनारका कति चीज त हजुरले छुँदै छोइबक्सेन भनिहालें नि !'

'हँ, मैले थाहा पाइनँ'

जीवन्तिकासँग यति कुरा भइरहेको बेलामा पनि ती किशोरीका मनमा चाहिं तिनै तर्कवितर्कहरू अविरत यथावत् नै चलिरहेका थिए, एकपछि अर्को गरेर – 'कसैसँग पनि यो व्यथा खोलिनँभने यसको समाधान पो कसरी हुन्छ त ? संकोच मानिरहेर अब काम चल्छ त ? त्यसैले यही जीवन्तिकालाई जो भएको कुरा खोल्छु, अनि यसको सल्लाह अनुसार जे गर्नुपर्ने ठहरिएला, गर्नुपर्ला । कुरा खोल्न हुने र बुझ्ने पनि यही एउटी छ !'

किशोरीले यति सोचुञ्जेलमा काम विशेषले जीवन्तिका अन्त गइसकेकी थिई । त्यसैले उनले फेरि जीवन्तिकालाई बोलाउन पठाइन् । जब जीवन्तिका अगाडि आइपुगी, त्यो बेलासम्म नै ती किशोरीको मनमा पनि फेरि विचार परिवर्तन भइसकेको थियो – 'त्यस नवयुवकले इन्कार गरिदियोभने जीवन्तिकालाई बेकार आफ्नो कुरा खोल्नु मात्र त हुँदैन ? बरु म त यस नगरकी स्वामिनी पो हुं त । मैले त आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्र अपरिचित व्यक्ति को आयो, किन आयो ? गुप्तचर लगाएर बुझ्न पनि हुन्छ, आफैंले खुलेआम झिकाएर 'किन आयौ ?' भनेर सोध्न, केर्न पनि

हुन्छ । राजनीतिक दृष्टिले आफ्नो सीमाभित्र यस्ता नवागन्तुकहरूको गतिविधिको अनुसन्धान गर्नु कर्तव्य नै हुन्छ ।'

जीवन्तिकाले आएर भनी - 'महारानी । किन बोलाइबक्सेको ?'

किशोरी - 'जीवन्तिका । पाँच छ दिनअगाडि बगैंचामा घुम्दा जम्काभेट भएको एक जना अपरिचित विदेशी नौजवान थियो, तिमीले याद गरेकी थियौ त्यसलाई ?'

'गरेकी थिएँ, महारानी ।'

'हो, त्यसलाई तुरुन्त खोजेर ल्याउनू भनिकन एउटा छिटोछरितो व्यक्तिलाई खटाइहाल् रे भनेर एउटा प्रजागरलाई भन । विदेशी मानिस त्यो को हो ? किन आयो ? त्यसको अनुहार हेर्दा त्यो सानो लक्ष्य लिएर आएको छैन । देख्दा त्यो कुनै देशको राजा नै होला जस्तो छ, होइनभने पनि राजकुमार त अवश्य हो । अवसर मिले विश्वसाम्राज्य नै सजिलैसँग चलाउला जस्तो देखिन्छ त्यो । त्यसदेखि मलाई निकै शंका लाग्यो । अकस्मात् त्यो किन आयो ? – यस्ता व्यक्ति राज्यभित्र अकस्मात् आउँदा राजनीतिक दृष्टिले अनेक शंका गर्नुपर्छ । त्यसलाई तुरुन्त खोजेर, बोलाएर ल्याइहाल्नू भन ।'

किशोरीको आज्ञा अनुसार जीवन्तिका प्रजागरलाई काम अह्राउन हिंडी । तर ती किशोरीका मनमाभने अनेक थरि कुरा एकनाससित खेलेका खेल्यै थिए - 'सौन्दर्यको वर्णन गर्नुपर्‍योभने 'कामदेव कामदेव' भन्छन्, के कामदेव त्यस आगन्तुक नवयुवकभन्दा पनि सुन्दरै होलान् त ? अवश्य पनि होओइनन् । जुन कुराको पनि सीमा हुन्छ । त्यस आगन्तुकको सौन्दर्य हेर्दा मलाई लाग्छ - सृष्टिकर्ताको रूपनिर्माण कौशलको चरम सीमा नै त्यस आगन्तुकको सौन्दर्य हो । त्यस आगन्तुकको सौन्दर्य त्यस तहको छ, जसभन्दा माथि फेरि अर्को तह हुनै सक्दैन । एकान्तको वार्तालापमा उसले स्वीकार गर्‍योभने र त्यससँग मेरो दाम्पत्य सम्बन्ध हुन पायोभने मलाई अरू केही चाहिएन । त्यसलाई जीवनकै आकाङ्क्षा

पूरा भएको म सम्भन्छु । राजपाठ सारा त्यसैको जिम्मा लगाइदिन्छु । आफूचाहिं त्यसैसंग प्रेमकेली र विहार गरेर सुख र आनन्दमा जीवन बिताउंछु । मलाई लाग्छ – ऊ पनि मलाई नै सम्भेर, कामपीडित भएर म जस्तै आकुलव्याकुल भइरहेको पनि हुन सक्छ । किनकि मलाई देख्नेबित्तिकै त्यसको मुखमुद्रा तत्काल बदलिएको थियो । हेराइ सोभो थिएन । मैले हेरुञ्जेल उसले पनि मलाई निर्निमेष आसक्त दृष्टिले हेरी पनि रहेको थियो । अवश्य त्यो पनि अहिले भावविह्वल भइरहेको हुनुपर्छ ।'

लोक, समाजलाई दृष्टिमा राखेर, धेरै कुरा सम्भेर, स्वयं नाना प्रश्न मनमा उठाएर, स्वयं वैचारिक समाधान गरेर, छाती दरो बनाएर ती किशोरीले मनमनै भनिन् – 'राजनीतिक दृष्टिले मैले त्यसलाई एक्लै भेट्न हुन्छ, राजकाजमा गोप्य परामर्श लिन हुन्छ, सहयोग लिन हुन्छ, त्यसलाई आफ्नो सचिवै बनाएर काम लिन पनि हुन्छ । धन्यवाद छ राजनीतिक चेतनालाई, यस्तो अन्योलको स्थितिमा पनि, यस्तो वैयक्तिक समस्यामा पनि राजनीतिक चेतनाले नै मलाई मार्गनिर्देश गऱ्यो ।'

४

सन्देशवाहक दूतले प्रणाम गरेर महारानीलाई बिन्ती गऱ्यो- 'सरकार ! मैले त्यस आगन्तुकलाई भेटें र भनें – 'तपाईंलाई सरकारबाट बोलाइबक्सेको छ, म तपाईंलाई लिन आएको हुं ।' त्यसको जवाफमा उसले मलाई भन्यो – 'महारानीसँग एकान्तमै बसेर बिन्ती गर्नुपर्ने कुरा छ, त्यो कुरा अरूले सुन्नु हुँदैन । त्यसैले एक घण्टा जति एकान्तमा मेरो कुरा सुनिदिने व्यवस्था हुन्छभने म जान्छु । त्यो सोधेर, मञ्जूरी भए मलाई लिन आउनू, म गएर भेट्छु ।' त्यसको यस्तो भनाइ छ, अब के गरूँ, जस्तो हुकुम हुन्छ ।'

प्रतिभा र चतुरताकी सजीव मूर्ति महारानीले पुरञ्जनको सन्देशलाई आफ्नो आकाङ्क्षापूर्तिको संकेत मानिन् र भित्रभित्र निकै हर्षित पनि

भइन् । त्यसो भए तापनि उनलाई हतारिन धैर्यले, लज्जाले दिएन । त्यसै कारण उनले त्यसलाई तुरुन्त बोलाइहाल्ने आफ्नो आकाङ्क्षालाई छिपाउन जीवन्तिकालाई बोलाएर भनिन् – 'त्यो त अप्ठेरो मानिस पो रहेछ, जीवन्तिका । के गरी बोलाउने त्यस्तालाई ? मैले उसलाई एक घण्टा एकान्तमै भेटिदिनुपर्ने रे । उसको कुरा अरूले सुन्नै नहुने छ रे । आफूलाईचाहिँ अनेक शंकाले नभेटी नभएको !'

जीवन्तिका – 'सरकारकै शंकाअनुसार पनि त उसका पनि राजकाज सम्बन्धी त्यस्तै कुरा होलान् । सबैको अगाडि दंगाफसाद गर्ने कुरा के होला त नि ? त्यसो भन्छभने एकान्तमै बोलाएर भेटिबक्सियोस् । कुरा कति महत्त्वको रहेछ, सुनिदिबक्सियोस् । त्यस्तै महत्त्वहीन नै कुरा रहेछभने बीचैमा बिदा गरिदिबक्सियोस् । बरु बोलाउन पठाइहालिबक्सियोस् । के रहेछ त्यस्तो कुरा ! पछिबाट महारानीबाट त सुन्न पाइहालिएला नि, अवश्य नै कुरा खँदिलै छ !'

'मेरै आशयलाई मिल्ने गरी भनी जीवन्तिकाले' – यस्तो विचार गर्दै महारानीले त्यस सन्देशवाहकलाई भनिन् – 'जा त, जीवन्तिकाले नै भनेजस्तो गरेर लिएर आइज । तपाईंले भनेजस्तै गरेर भेटिबक्सन्छ रे भन्नू ।'

रानीले जस्तो भनेकी थिइन्, त्यस्तै खबर पुरञ्जनले पायो र त्यही सन्देशवाहकसँगै तुरुन्त आई पनि पुग्यो – '*अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम्*' – कतै ढीलढाल भएन, कार्यसिद्धिको लक्षण मिलेको, महारानीसँग पुरञ्जनको भेट पनि भइहाल्यो । भेट हुँदा रानीको मुख लज्जाले लाल भयो । दृष्टिमा स्नेह र ममताको झलक आयो । वाणीमा मधुरता थियो । रानीले कुशल प्रश्न सिवाय अरू एक अक्षर पनि बोल्न सकिनन् । तर नबोले पनि उनको चेहराले उनका मनका सबै कुरा बताइरहेको थियो ।

चतुर, महाचतुर पुरञ्जनले महारानीको हर्षित र लज्जापूर्ण

मुखमुद्राको मौनभाषा सबै बुझ्यो र झन् प्रोत्साहित र आसक्त भएर पुरुषसहज धृष्टताका साथ मधुर भंगीमा महारानीलाई भन्यो – 'तिम्रो लज्जायुक्त अनुपम सौन्दर्य देख्ता मलाई लाग्छ तिमी यो नगरराज्यकी स्वामिनी मात्र होइनौ, मानवमूर्ति धारिणी साक्षात् सौन्दर्यकी अधिष्ठात्री देवी हौ, अथवा उमा, रमा, ब्रह्माणीमध्ये कोही हौ । यदि तिमी मानवी मात्र नै हौ र त्यही नै जताउन चाहन्छ्यौभने मैले बुझिसकें तिमी अहिलेसम्म कुमारी नै छौ । सधैं यसरी किन बस्छ्यौ ? तिम्रो यो अमूल्य यौवन क्षणक्षणमा बित्तो छ र बित्तै जानेछ । यसरी नै बसिरहने होभने सृष्टिकर्ताले आफ्नो भएभरको सौन्दर्य निर्माणको शिल्प खर्चेर तिमीलाई दिएको अतुलनीय यस सौन्दर्यको प्रयोजन नै के रह्यो ? भौतिक जीवनको सार भनूँ, सफलता भनूँ, उपलब्धि भनूँ केही छभने यही एउटा यौवनको वहार छ । यसैलाई उपेक्षा गर्ने होभने त संन्यासिनी नै भएर हिंडे पनि भइहाल्यो नि, किन यो राजकाजको दुःखमय प्रपञ्चमा जेलिइरहनुपर्‍यो ? त्यस कारण सुन्दरी ! म तिमीसँग प्रेमको निमित्त अनुरोध गर्दछु । म पनि एक वीर पराक्रमी व्यक्ति हुं । अवसर मिले विश्वकै साम्राज्य चलाउने मसँग क्षमता छ, साहस छ । साथै सौन्दर्यमा, व्यक्तित्वमा म आफूलाई तिमी सुहाउंदो नै ठान्दछु । त्यसैले तिम्रो र मेरो दाम्पत्य ज्यादै मिल्दोजुल्दो हुन्छ, यसमा तिम्रो के राय छ ? निर्णय दिइहाल, विलम्ब गर्ने समय छैन ।'

त्यो सुनेपछि ती किशोरी महारानीले लज्जित एवं स्मितपूर्ण मुखमुद्रामा भनिन् – 'हे पुरुषश्रेष्ठ ! तपाईं कहाँबाट यहाँ आइपुग्नुभयो ? यो नै मेरो निमित्त ठूलो सुयोग हो । तपाईंको व्यक्तित्व, सौन्दर्य र वीर आकृति देख्नेबित्तिकै मैले पनि तपाईंकै सहधर्मचारिणी बन्ने भित्री संकल्प गरिसकेकी थिएँ । त्यसै भएर नै मैले तपाईंलाई खोजेर ल्याउने कडा आज्ञा दिएकी हुं । यसरी स्वयं अनुरोध गर्न आउनुभएको, मेरो विचारमा कामदेवभन्दा पनि ज्यादै सुन्दर तपाईंलाई छाडेर म अब अरू कसलाई पर्खेर बस्न सकुंली र ? नारी जातिमा जन्म लिएपछि आखिर कुनै एक पुरुषसँग त मैले सम्बन्ध जोड्नैपर्छ । दाम्पत्य विनाको गार्हस्थ्य जीवन

अपांग एवं शून्य जीवन हो । त्यसबाट के सुखसन्तोष, के आकाङ्क्षा पूरा हुन्छ ? गार्हस्थ्यबाट नै हामी विश्वका सारा सुखभोगका स्रोत धर्म र अर्थहरू प्राप्त गर्न सक्दछौं, देवता, पितृ, मनुष्य र सारा अरू प्राणीहरूको सेवा र उपकार गर्न सक्दछौं ।

त्यसमाथि यो विशेष उत्तरदायित्वपूर्ण कार्यभार यो नगरको पनि छ । राज्यकर्मचारीहरू चाहेजस्ता पाइँदैनन्, शक्त भए भक्त छैनन्, भक्त भए शक्त छैनन् । जागरण र चेतना प्राप्त व्यक्ति सब स्वार्थी, कपटी र निमकहराम मात्र हुन्छन्, बरु आँखै नखुलेका, जाँगरिला र वशंवद जस्ताको परिश्रमबाट राज्य चलेको हुन्छ, चलाउनु पनि पर्छ । यो कुरा यहाँले पछि बुझ्नुहुनेछ । अहिले त्यो छोडेर प्रसङ्गमा जाऔं – यस राज्यको पनि समुचित सञ्चालन गर्न हाम्रो दाम्पत्य जीवनले ठूलो सहयोग पुऱ्याउनेछ । यहाँ जस्तो सुन्दर महासुन्दर पति पाउनु, यहाँ जस्ताको स्मितपूर्ण प्रेमदृष्टि पाइरहनु, यहाँ जस्ताको महासर्पाकार सुकोमल वीर बाहुको सिरानी पाउनु त झन् मजस्ती अबलाको निमित्त ठूलै सौभाग्यको कुरा हुन आएको छ ! यसै भएर म यहाँको प्रेमपूर्ण अनुरोधलाई सर्वात्मना सर्वात्मना नै स्वीकार गर्दछु ।'

५

एक दिन बिहान पञ्चाल नगरका जनताले राजप्रासादबाट प्रकाशित निम्नलिखित विज्ञप्ति सुने –

'भगवान् शंकरको कृपाले आगामी फागुन २० गते बिहीवारको दिन आयुष्मती पञ्चाल नगरकी महारानी मनीषा देवीको शुभ विवाह आयुष्मान् कुमार पुरञ्जनसँग सम्पन्न हुने भएकोले जनसाधारणको जानकारीको निमित्त यो विज्ञप्ति प्रकाशित गरिएको छ ।'

विवाहको दिनभन्दा बीस दिनअगाडि यो विज्ञप्ति प्रकाशित भएको हो । केही दिनपछि प्रधानमन्त्रीलगायत सारा राजकर्मचारीहरूलाई पनि फागुन २० गते र २१ गते दिनको तीन बजे औपचारिक भेषमा

राजप्रासादमा उपस्थित हुन सूचना प्रकाशित भयो ।

महारानीको विवाहसम्बन्धी त्यस प्रचारले राज्यभरि सबैलाई हर्षित तुल्यायो । प्रबुद्ध पर्यवेक्षकहरूको दृष्टिकोण यस्तो थियो -'महारानीको शुभविवाह हाम्रो ठूलो राष्ट्रिय पर्व हो, हामीले हर्षित भएर उत्सव मनाउनुपर्छ । अब राजकाजमा ठूलो मद्दत हुन्छ । अब राज्य चल्नुपर्ने ढंगसित चल्छ ।'

दिन बित्यो, रात बित्यो, हप्ता बित्यो । यसै गरी शुभ विवाहको दिन आइपुग्यो । त्यो दिन विशेष राजकीय समारोहका साथ महारानीको शुभविवाह सम्पन्न भयो । यस उपलक्ष्यमा जनताले ठूलै हर्ष उत्सव मनाए । शुभ विवाहकै भोलिपल्ट महारानीबाट जनसाधारणलाई संबोधन गरिएको राजप्रासादको एक विज्ञप्ति यस प्रकार बाहिर प्रकाशित भयो -

'मेरा प्यारा प्रजाहरू तथा कर्मचारीहरू ! मैले आजसम्म बागडोर आफ्नै बाहुलीमा लिएर राज्य सञ्चालन गरिरहेकी थिएँ, यो तिमीहरूलाई थाहै छ । तर अब मेरो शुभविवाह आयुष्मान् कुमार पुरञ्जनसँग सम्पन्न भएकोले संवैधानिक परम्परा अनुसार स्वामी खडा हुँदाहुँदै मैले स्वयं बागडोर बाहुलीमा लिएर राज्य सञ्चालन गर्न नमिल्ने भएको हुँदा आफ्नो जिम्माको राज्यको बागडोर आजदेखि योग्य एवं विश्वसनीय आफ्ना स्वामी पुरञ्जनको बाहुलीमा सुम्पिदिएकी छु । अब उप्रान्त देशको शासन मौसूफको बाहुलीबाट नै चल्नेछ । आजसम्म राजकाज चलाउन तिमीहरूले मलाई दिएको सहयोग अब उप्रान्त मेरा स्वामी राजा पुरञ्जनलाई दिनेछौ भन्ने मैले आशा र विश्वास लिएकी छु । भगवान्ले हामी सबैको कल्याण गरून् ।'

त्यस नगरमा यस परिवर्तनले नयाँ राजनीतिक वातावरणको सर्जन गऱ्यो र चेतनशील कर्मठ धेरै नवयुवकहरूलाई यस निम्ति प्रोत्साहित गऱ्यो कि - अघि महारानीको हातबाट राजकाज चल्दा एउटी नवयौवना, केटी महारानीसँग गएर भेट्न, केही कुरा गर्न, काम पटाउन नवयुवकहरूलाई

अनुकूल पर्दैनथ्यो, बीचका माध्यमहरूबाट मात्र काम लिंदा भनेजस्तो हुँदैनथ्यो । त्यसैले राष्ट्र र जातिको निमित्त आत्मोत्सर्गका साथ केही काम गरूँ भन्ने त्यस्ता नवयुवकहरूको काम गर्ने उत्साह र जाँगर त्यसै मरेर जान्थ्यो । अब ती युवकहरूले पनि त्यो कठिनाइ दूर भएको सम्झिए ।

त्यसैले राजनीतिक क्षेत्रबाट राजालाई सहयोग गरौं भन्ने महत्त्वाकांक्षी नवयुवकहरूले महाराज पुरञ्जनको दर्शनभेटको निमित्त बिन्ती गरे र पाए पनि । देश, नरेशको हितको लागि काम गर्ने आकाङ्क्षा र उत्साह लिएका ती नवयुवकहरूलाई राजा पुरञ्जनबाट काम गर्न सहायता दिने आश्वासन पनि भयो । देशको निम्ति काम गर्छु भन्नेले राजाको दर्शनभेट पनि पाउँछ, सहायता पनि पाउँछ रे भन्ने कुरा राज्यभरि फिंजियो । यस आधारमा दर्शनभेट नपाएका युवकहरू पनि आश्वस्त र आशान्वित भए । फलतः धेरै धेरै सामाजिक संस्थाहरू पनि खुले । सत्संकल्पवान् उत्साही नवयुवकहरूको बुद्धि, चतुरता र प्रतिभा प्रदर्शन गर्ने माध्यमको रूपमा ती संस्थाहरू निकै नै विकसित हुँदै जाने सम्भावना पनि त्यस बखत देखिन आयो ।

यता बागडोर हातमा लिएको पाँचौं महीनाको शुभ दिन, शुभ मुहूर्तमा राजा पुरञ्जनको राज्याभिषेकको समारोह सारा जनताले हर्ष र आनन्दका साथ मनाए । निमन्त्रित राजा, रजौटाहरू पनि स्वदेशी अमूल्य वस्त्रहरू र जुहारातहरूको उपहारका साथ राज्याभिषेक समारोहपछि बिदा गरिए ।

राजा पुरञ्जनका सात मन्त्री थिए । तिनीहरूको नाम यस प्रकार थियो–

१) प्रतिरक्षा तथा राजप्रासाद सम्बन्धी कार्यको लागि प्रधानमन्त्री – विनायक वर्मा

२) गृह, यातायात मन्त्री – चण्डेश्वर शाह

३) वनमन्त्री – गंगाशंकर आत्रेय

४) परराष्ट्रमन्त्री – अर्जुन सिंह
५) शिक्षा मन्त्री – प्रेमसागर शास्त्री
६) कृषिमन्त्री – नारायण सिंह
७) अर्थ, मालपोत, वाणिज्य मन्त्री – विन्ध्येश्वर वर्मा ।

काम गर्नको निमित्त मन्त्रीहरूलाई यसरी विभाग बाँडिएको थियो तापनि उनीहरू स्वतन्त्र थिएनन्, हरेक विभागका खास खास कामहरूको निमित्त राजाकै अनुमति प्राप्त गर्नुपर्थ्यो । हप्ताको एक दुइ पटक राजाको अध्यक्षतामा मन्त्रिपरिषद्को बैठक बस्ने संवैधानिक व्यवस्था थियो । कैयौं दशकसम्म यही क्रमबाट राजकाज चल्यो । त्यसै बीचमा धेरै राजकुमार, धेरै राजकुमारीहरू पनि जन्मिए, हुर्किए बढे । ती सारा राजकुमारहरूको निमित्त योग्य बधूहरू र सारा राजकुमारीहरूको निमित्त योग्य वरहरूको व्यवस्था गर्न यथासम्भव राजवंशोचित समारोहका साथ विवाहहरू सम्पन्न भए । राजकुमार, राजकुमारीहरूका पनि सन्तान जन्मँदै, हुर्कँदै बढ्दै गए । एवं क्रमले केही दशकपछि राजा पुरञ्जन बहुकुटुम्बी राजा बने ।

राजारानी नै आसक्त र प्रपञ्ची मनोवृत्तिका भएकाले ती दुवै राष्ट्र र जनताको हितको निमित्त भन्दा आफ्नै पारिवारिक हितको निमित्त बढ्ता सोच्ने गर्दथे । खास गरी यस्तो वैयक्तिक सोचाइको निमित्त राजालाई प्रेरित गर्ने काम रानीको हुन्थ्यो । भएको सम्पत्तिबाट उनीहरूलाई कहिल्यै सन्तोष थिएन । यस्तै यस्तै कारणले मन्त्रिपरिषद्सँग पनि राजाको राम्रो मेल हुँदैनथ्यो । त्यसैले कहिले मन्त्रीहरू त्यागपत्र दिन्थे, कहिले राजाले मन्त्रीहरूलाई पदच्यूत गर्थे । यस्तो घटना वर्ष, डेढ वर्षमा दोहोरिरहन्थ्यो । भर्खरै पनि फेरि नयाँ मन्त्रिपरिषद्को गठन भयो ।

६

राजप्रासादको मूल ढोकाको बायाँतर्फ एउटा सभागृह थियो । राजाले अध्यक्षता गर्ने मन्त्रिपरिषद्को बैठक त्यहीं बस्ने गर्दथ्यो । एक

दिनको मन्त्रिपरिषद्को बैठकमा राजा पुरञ्जनले मन्त्रीहरूलाई भने– 'प्रजाहरूको आत्मविकास र सुख सुविधाको निमित्त यस नगरलाई स्वावलम्बी, उन्नत र समृद्ध तुल्याउनको निमित्त के गर्नुपर्छ । एउटा बृहत् योजना तिमीहरू सबै मिलेर तयार गर । जनताको आर्थिक स्तर ज्यादै गिरेको छ । तुरुन्त गर । एक क्षणको पनि दुरुपयोग नगर । आजैदेखि त्यस काममा लागिहाल । अर्को सोमवार त्यो योजना मेरो हात परोस् । अनि यस्तै बितिहालेको अर्को काम केही छ ?'

प्रधानमन्त्री व्रजगोपाल सिंह – 'छ, सर्कार ! गत वर्षको अनावृष्टिले अर्को बाली नआउञ्जेललाई यसपालि अन्तबाट अन्न नझिकाई नहुने नै छ । जनताले तरुल, भ्याकुर खाएर गुजारा गरेका थिए । अब त त्यो पनि निख्रियो र काठको धूलो, कलिलो घाँस खान थालेको विवरण पाइएको छ, बाहिर गाउँघरतिर ।'

राजा – 'उसो भए के गर्नुपर्ने हो, त्यो पनि ठीक पारेर सँगै ल्याउनू । आज यत्ति भयो । आजै केही नवयुवकहरूलाई भेट्ने समय दिएको छु । अहिले म जान्छु ।'

त्यति भनेर राजा उठ्न लागे । त्योभन्दा पनि अगाडि उठिसकेर मन्त्रीहरूले राजालाई नमस्कार गरे । अनि राजाको पछिपछि लागेर प्रासादको भित्री ढोकासम्म गए । अनि राजाले बिदा दिएपछि राजाको दर्शन गरेर फर्किए । बाटामा प्रधानमन्त्रीले अरू मन्त्रीहरूलाईभने – 'लौ, अन्न कति झिकाउने, कति कति झिकाउने, कताबाट झिकाउने, कसको जिम्मामा लिन पठाउने ? भोलि नै यी सब कुरा तय लगाएर आउनुहोस् । अर्को सोमवार त लेखेर पनि ठीक पारिसक्नुपर्‍यो र मंगलवार त मानिस पठाउने हो कि पत्राचार मात्र गर्ने हो, गरिहाल्नुपर्‍यो !

अरू मन्त्रीहरूले आफूआफूमा हेराहेर गरेर हाँस्दैभने – 'लौ, लौ ठीक त पारौं ।'

प्रधानमन्त्रीले पनि हाँस्दैभने – 'उतैबाट नभए त के लाग्यो, त्यो

छँदैछ ।'

गृहमन्त्री धर्मदत्त तिवारीलेभने – 'भैगयो, आफ्नो कामचाहिं गरौं । तर यो विषय हाम्रो जानकारीभित्रको पनि छैन । यस निमित्त त दुइचार जना व्यापारीहरू पक्रेर उनीहरूकै जिम्मामा छोडिदिनुपर्छ । अनि उनीहरूले व्यक्तिगत केही लाभ पनि गर्छन्, काम पनि सम्पन्न पार्छन् ।'

यस कुरालाई अरू मन्त्रीहरूले पनि समर्थन गरे । त्यसपछि मन्त्रीहरू छुट्टिएर आआफ्ना निवासस्थानतिर लागे ।

राजा आफ्नो खोपीमा पुगे । रानीले केही जिज्ञासाको चेहरामा राजालाई हेरिन् । राजाले हरेक कामकुराको विवरण रानीलाई दिनुपर्थ्यो । 'संवैधानिक संकटले मात्र पो मैले राज्य वाग्डोर स्वामीको हातमा दिएको त । धेरै वर्ष राजकाज चलाएको अनुभव त मेरै बढ्ता छ । त्यस कारण राज्यका हरेक नीतिनिर्णयहरू मेरै सल्लाहबाट पो हुनुपर्छ' भन्ने रानीको भित्री आशय हुन्थ्यो । त्यसैले केही नयाँ काम गर्नु छभने पनि रानीलाई सोध्नुपर्थ्यो । यही प्रचलन अनुसार राजाले रानीलाईभने – 'मैले आज यस नगर राज्यलाई स्वावलम्बी, समृद्ध र उन्नत बनाउन एक विस्तृत योजना तयार गरेर ल्याओ भनेर मन्त्रीहरूलाई निर्देशन दिएँ महारानी ! अर्को सोमवारको बैठकमा ल्याउनू भनेको छु ।'

रानीले भनिन् – 'लौ भएन । आउँदो सोमवार त हाम्रा नानी सुसारेहरूले तयार गरेको नाटक सरकारलाई नजर गराउने योजना पो बनिसकेको छ । नृत्य हुन्छ, गायन हुन्छ । त्यो दिन त अरू काम हुँदैन । सरकारको नै सवारी अन्त हुन्छभने अनि कसको निमित्त नाटक प्रदर्शन गर्ने ?'

राजा – 'ओहो ! के गर्ने त अब ?'

रानी – 'के कुरा गरिबक्सेको ? 'ओहो के गर्ने ?'' भनेर । मन्त्रीहरू आउँछन् । आज सरकारको फुर्सद भएन भनिकन प्रजागरले भनिदिन्छ,

फर्कन्छन् । त्यो कत्रो कुरा हो र 'ओहो । के गर्ने ?'' भनेर हुकुम भएको ?'

राजा - 'कत्रो भन्ने कुरा होइन । आफैंले त्यो दिन 'योजना बनाएर ल्याउनू' भनिसकेको हुनाले अलि कस्तो कस्तो लागेको मलाई । भैगयो त्यो, बीचमा पाँच छ दिन पनि छ । बरु आज को को नवयुवकहरू आउँछन् । दर्शनभेटको समय दिइसकिएको छ । तिनीहरूलाई भेट्नु छ ।'

त्यो सुनेपछि रानीले झर्किएर राजालाई भनिन् - 'सरकार फेरि के के नहाहिंदो काम गर्न लागिबक्सेको छ ? अघि दुइ चार पटक पनि यस्तै नचाहिंदा कुरा गरिबक्सिन्थ्यो । राजा भएर आफ्नो मानमर्यादामा राज नभएर को को नौजवानहरूलाई भेट्ने कुरा गरिबक्सेको ? एकथरि नौजवानहरूले दर्शनभेट पाएपछि, फेरि अर्काथरिले, फेरि अर्काथरिले दर्शनभेट मागिरहँदैनन् ? अनि कतिलाई भेटिबक्सिन्छ ? कतिलाई आश्वासन बक्सन्छ ? यस्ता तार नलाग्ने काम नगरिबक्सियोस् भनेर मैले कतिचोटि रोकिसकें । यी मन्त्रीहरूलाई किन राखिबक्सेको त ? यस्ता थाङ्नेहरूलाई पनि आफैंले भेटिबक्सनुपर्ने भए ?'

अनि रानीले प्रधान अङ्गरक्षक प्रजागरलाई बोलाएर भनिन् - 'ए प्रजागर ! तैंले गएर ढोकेलाई भन् कि – सरकारको दर्शनभेट गर्न भनेर कोही आएभने 'सरकारबाट हुकुम भएको छ, तपाईंहरूको जे भन्नुपर्ने हो, मन्त्रीहरूलाई भेटेर भन्नुहोस् रे, दर्शनभेट बक्सन सरकारलाई फुर्सद भएन रे ।'

रानीको कुरा सुनेपछि प्रजागरले राजाको मुख हेर्‍यो । राजाले उसको आशय बुझेर झट्टभने - 'जा, जा । रानीले भनेजस्तै गरेर ढोकेलाई भन् ।'

प्रजागर हिंडेपछि रानीको मुख हेरेर राजालेभने - 'काम छोट्याइदिहाल्यौ, अब के काम गरेर बस्ने त ?'

रानी - 'ऊ जाऔं न । कति राम्रो अभ्यास (रिहर्सल) गरिरहेका छन् नाचेर गाएर हाम्रा नानीसुसारेहरूले । नजर गरिबक्सियोस् न, पल्लो बैठकमा । अस्ति नाच्नेहरूले भन्दा यिनीहरूले राम्रो नाच्छन् । म अघि नै गइसक्थें । सरकारको सवारी होला, अनि सँगै जाऔंला भनेर म बसिरहेकी । एक्लै हेर्न, खान मलाई त मनै लाग्दैन ।'

राजा - 'मलाई मन लाग्छ नि । एक्लै खान, एक्लै हेर्न, एक्लै कतै जान तिमीलाई छोडेर ?'

अनि रानीले मालतीलाई बोलाइन् - 'ए मालती यहाँ आइज छिटो ।'

मालती रानीनेर आइपुगी । रानीले त्यसको कानमा के के भनिन् । अनि राजाले हाँस्दै रानीलाईभने - 'मैले सुन्छु भनेर तिमीले मालतीको कानमा साउती मारेकी । तर तिम्रो ओठ चलाइबाटै तिमीले भनेको कुराचाहिं मैले बुझिसकें ।'

रानीले हाँसेर भनिन् - 'मैले के भनें, लौ हुकुम होस् त ।'

राजा - 'तिमीले अंगूरको मदिरा अलिकति ले भनेकी होइनौ ?'

रानी - 'लौ न नि ! कसरी बुझिबक्सिएको होला । म त छक्क परें ।'

राजा - 'तिमी त त्यस कारणबाट छक्क परिछौ । मचाहिं त्यस्तो कुरा पनि किन सुटुक्क भन्नुपरेको ? भनेर छक्क परेको छु !'

रानी - 'किन सुटुक्क भन्नुपरेकोभने सरकारको आफ्नो बानीले । मैले खाएपछि सरकारबाट पनि त्यो कुरा ज्यूनार हुनैपर्ने । ज्यूनार हुन पनि अलि अलिले नपुग्ने । अनि उता नाचेको पनि नजर हुँदैछ, यता मदिरा पनि थपिबक्सिदै छ गरिबक्सनुपर्ने, अनि मदिरा लागेपछि चाहिं सन्किएर, उठेर, गएर तिनै नर्तकीहरूसँग आफू पनि नाच्न, अँगालो मार्न, म्वाइँ खान थालिबक्सनुपर्ने ! बानी कस्तो छ सरकारको ? त्यसैले । जति पटक नाच हेर्दा पनि त्यसै गरिबक्सने होइन र ?'

राजाले हाँस्दैभने - 'तिमी पनि नखाऊ न त, आफूचाहिँ खाने रे !'

रानी - 'लौ त, मैले अड्कलेर टक्र्याएको जति मात्र ज्यूनार होस् है त ?'

राजा - 'हेरुँ, कति अड्कलेर दिँदिरहिछ्यौ ?'

राजारानीमा यी कुरा हुँदै थिए । शहरका ती नवयुवकहरू मिलेर राजाको दर्शनभेटको निमित्त आइपुगेछन् । ढोकैमा तिनीहरूलाई राम्ररी बुझाएर ढोकेले भनिदियो - 'सरकारबाट हुकुम भएको छ – तपाईंहरूले आफूले जे भन्नुपर्ने कुरा हो, मन्त्रीहरूलाई नै भेटेर भन्नुहोस् रे । फुर्सद नभएकोले सरकारबाटचाहिँ तपाईंहरूलाई भेटिबक्सिन्न रे ।'

त्यो सुनेपछि ती विचरा उत्साही नवयुवकहरू निराश भएर फर्किए । राजारानीचाहिँ दुवै तालिमी केटीहरूले नृत्य अभ्यास र नाटक अभिनय गरेको बैठकतिर लागे । अनि आनन्दमग्न भएर नाचेको हेरे, गाएको सुने । त्यो नाचगान सकिएर खोपीमा फर्किएपछि पनि, मदिराको रंगको प्रभावले होला - राती आधारातसम्म पनि दोहऱ्याई तेहऱ्याईकन त्यही नाचगानको चर्चा गरिरहे । त्यो चर्चा कहिले पनि सकिएन । यसै गरी त्यसपछिका चार पाँच दिन पनि रनिवासका तिनै आमोदप्रमोद र ती केटीहरूका नाटक अभिनयका अभ्यासहरू हेरेरै बिते । अनि एकैचोटि झल्यांस्स बिउँझेजस्तो गरेर आइतवार बिहान राजाले रानीलाईभने - ' आफैंले भनेको कुरा, भोलि सोमवार भेट्न नमिल्ने भए मन्त्रीहरूलाई आजै बोलाएर भेटूँ कि महारानी ?'

रानीले मुखै लाल बनाएर रन्किएर भनिन् - 'सोमवारको दिन सरकारलाई फुर्सद छैन । अर्को दिन बोलाइबक्सन्छ रे भनेर खबर दिइसकेपछि, फेरि मन्त्रीहरूलाई कता बोलाइबक्सने ? टुंगिइसकेको कुरालाई !' रानीले अझ कस्सिएर राजालाई केरिन् - 'सरकारको खास भित्री आकाङ्क्षा के छ ? यसरी आफ्नो ऐस आरामको पनि ख्याल नगरिकन राजकाजकै निमित्त मात्र चिन्तित भएर मन्त्रीहरूलाई र अरू

अरूलाई समेत भेट्ने बल गरिरहन ?'

राजाले हाँसेरभने - 'मेरो बेग्लै के आकाङ्क्षा ? तिम्रो आकाङ्क्षा नै मेरो आकाङ्क्षा हो । तिम्रै आकाङ्क्षा के छ भन न ?'

रानी - 'कतिचोटि भनूँ । मेरा आकाङ्क्षा त तीनवटा हुन् - पुत्रको, धनको र यशको । तीमध्ये पुत्रहरू यतिका भइसके, पौत्रहरू पनि भइसके । रानी भएपछि यश भएन भन्नै परेन, अघि स्वयं रानी पनि भइसकेकी हुँ । अब त्यही धनको आकाङ्क्षा बाँकी छ ।'

राजा - 'मेरा आकाङ्क्षा पनि तिनै हुन् । तिमीले भनेजस्तै दुइटा पूरा भइसके । त्यही आवश्यक धनको आकाङ्क्षा बाँकी छ । तिमी नै भनिरहन्छ्यौ - यतिका छोराहरू छन् । अहिले आफूसँग भएको जति सम्पत्ति एउटै छोरालाई चाहिन्छ । अरूले के गर्ने ?'

रानी - 'मैले बिन्ती गरेको कुरा ठीक छैन त ? राजाको छोराले आफ्नो स्तर कायम गरेरै बस्नुपर्‍यो । अहिले हामीसँग भएको सम्पत्ति हामी दुइ जनालाई ठीक भएको न हो ? हामी मरौंला, हाम्रो सट्टा एउटा छोरालाई त यही ठीक होला । अरूलाई त छैन ।'

राजा - 'कुरा त ठीक हो, तर अब गर्ने के ?'

रानी - 'सधैं 'अब गर्ने के ?' भनेर मात्र भएन । एउटा योजना निकालिबक्सनुपर्‍यो, राजा भएपछि ! पहिले यी मन्त्रीहरू पनि ठीक भएनन् । फेरि उस्तै वेकम्मा मन्त्रीहरू आइपुगेछन् । आफ्नो राजाको कोष बलियो पार्ने कुनै योजना नभएका मन्त्रीहरूलाई पनि राख्नुहुन्न । छोराहरूको भविष्यको लागि आर्थिक योजना लिएर नआएका कुनै पनि थाङ्नेहरूलाई भेटेर सरकारले आफ्नो स्तर गिराइबक्सन पनि हुन्न । जस्तो ईश्वर छैन भन्ने विश्वास भयो र त्यसको त्रास भएनभने अनुशासन हराएर विश्व ब्रम्हाण्ड नै नष्टभ्रष्ट हुन्छ, त्यस्तै राजा छैन भन्ने भावना भयोभने पनि अनुशासन रहदैन र राज्य नै नष्टभ्रष्ट हुन्छ । त्यसैले

ईश्वर मान्नुपरेको हो, त्यसैले राजा मान्नुपरेको हो । तर न ईश्वरले, न राजाले सस्तो हुनचाहिँ हुँदैन । के आफ्नो सत्ता छ भन्ने कुरा जताउन किसानको खेत पनि जोत्न जाने ईश्वरले, अनि राजाले ? त्यसबाट त्यो प्रतिष्ठा, त्यो धाक बाँकी रहन्छ ? जनतामा त्यो अनुशासन, त्यो त्रास रहिरहन्छ ? त्यसैले राजाले सानो काम गर्न हुँदैन । राजाले गर्नुपर्ने काम चारओटा छन्,

म फेरि दोहऱ्याउँछु –

१) मन्त्रीहरूलाई कामको निर्देशन, आफूले गर्ने होइन ।

२) राज्यको सीमाविस्तार ।

३) यज्ञयागादिको अनुष्ठान ।

४) कोष संवर्धन । निजी कोष बलियो नभएको राजाको शान हुँदैन ।

सकिन्छभने राज्यको सीमा विस्तार, यज्ञयागादिको अनुष्ठान, कोषसंवर्धन पनि गर्नुपऱ्यो, नसके मन्त्रीहरूलाई कामको निर्देशन बक्सेर चूप लागेर राज हुनुपऱ्यो । सबैले आफ्नो प्राक्तन कर्मको फल भोग्नैपर्छ । कत्रै योजना लागू गरे पनि सबै सुखी र समृद्ध हुन्छन् भन्ने विश्वास मलाई छैन । राजा हरिश्चन्द्रको राज्यमा गरीबी नभए शुनःशेफ जस्तो बच्चा किन बेचिन्थ्यो, राम जन्मँदा दशरथबाट गरीबहरूलाई धन किन बाँडिन्थ्यो । कृष्णको पालामा पत्नीको अनुरोधमा श्रीदामा किन भगवान् कृष्णकहाँ पुग्थे ? सबै जना सुखी र समृद्ध कसको पालामा भए र अब हुन्छन् ?'

राजाले हाँसेरभने – 'उसो भए दुनियाँको कामै नगर्ने, खालि रनिवासभित्र बसेर ऐशआराम गर्ने, दिन बिताउने यत्ति हो त राजाको काम ?'

रानीले आफ्नो मन्तव्यलाई भङ्ग्यन्तरमा पुष्टि दिंदै भनिन् – 'मैले

दुनियाँको कामै नगर्ने भनेकी होइन । राजाले आफ्नो स्तर गिराएर, हल्का भएर, ससाना काम गरेर, हिंड्न हुन्न भन्ने मेरो आशय हो । अर्को एउटा कुरा – 'सरकारले आफूबाट भइरहेका कामको मूल्यांकन नगरिबक्सेको देख्दा पनि मलाई खेद लाग्छ ! किनभने राजा हुनेले स्वतन्त्र भएर हिंड्न पाउँछ ? अनेक नियमहरूमा जकडिएर, नानाथरि मर्यादाभित्र सीमित भएर, हरबखत परचक्रको सम्भावित प्रहारको आशंकाले सावधान भएर, सबैको ईर्ष्या र द्वेषको पात्र भएर बस्न बाध्य हुनपर्छ । यस्तो कष्टसँग दिन बिताउनु राज्य र प्रजाको हितको लागि गरिएको तपस्या होइन र ? राजामाथि आकस्मिक आपत्, विपत र खतराको सम्भावना नभएको कुनै दिन त के, एउटै पनि कुनै त्यस्तो क्षण छ ? वास्तव यो तथ्य, यो मर्म बुझ्ने हो र मुक्त जीवनको मूल्यांकन गर्ने होभने म प्रश्न गर्छु – 'एउटा मजदूर सुखी छ कि राजा सुखी छ ? रनिवासभित्र भन्ने कुरा त केही होइन, जहाँ बस्यो त्यहीं भइन्छ । रनिवासमै रहिरहनुपर्छ भन्ने पनि छैन, आफ्नो मनोरञ्जनको निमित्त, राजसी शान राखेर, जहाँ पनि घुम्न हुन्छ, तीर्थ गर्न सवारी भए हुन्छ, शिकारै खेल्न सवारी भए पनि हुन्छ !'

राजा – 'महारानी ! तिमीले शिकारको नाम लिनेबित्तिकै शिकारतिर पो जाउँ जाउँ लाग्यो ।'

रानी – 'अस्ति भर्खर सवारी भएको हो शिकारमा । इच्छा भए सवारी होस् । त्यो त सरकारको प्रिय व्यसन नै हो । राजालाई सुहाउने काम पनि हो । शिकार खेलेर कहिल्यै अघाइबक्सन्न पनि, सवारी होस् । बरु एउटा कुरा बिन्ती चढाइराख्छु – सवारी फिर्दा कतिवटा हुन्छ मोटामोटा बँदेल ल्याइबक्सनुपर्छ । उसिनेको बँदेलको बाथ, रमरम पिरो हालेको नूनजीराको धूलो चोबेर खान ! म त कहिल्यै अघाउन्न । त्यो खाईकन अरू जातको मासु त गुन्द्रुकै चबाएजस्तो, झुम्रै चबाएजस्तो !'

राजा – 'लौ, लौ । म तिमीलाई बँदेलै ल्याइदिने भएँ । मन्त्रीहरूलाई शिकारको निमित्त व्यवस्था गर्नू भनेर खबर पठाऊ न त ।'

रानी – 'कहिलेलाई भनूँ सरकार ।'

राजा – 'अर्को हप्ताको बुधवारतिर भन न ।'

अनि पाँच दिनपछिको शिकारको कार्यक्रम बाहिर प्रकाशमा आयो । शिकारबाट फर्कनुअघि राजाले कसैलाई पनि नभेट्ने कुरा पनि सम्बन्धित सूत्रबाट थाहा भयो । अब राजारानीको काम के दिन, के रात रनिवासमा बसेर प्रेमकेली गर्नुसिवाय अरू केही थिएन । त्यसो गर्दा पनि सन्तोष लागेनभने मनोरञ्जनको निमित्त राजारानी कहिले मन परेकी सिपालु तालिमीलाई बोलाएर नाच्न लगाउँथे र हेर्थे, कहिले गाउन लगाउँथे र सुन्थे । कहिले राजारानी आफैं युगलनृत्य गर्थे, युगलगीत गाउँथे । अनि राजाको एउटा अद्भुतको व्यक्तिगत आदत थियो - उनलाई रानीले गरेका कामको अनुकरण नगरी हुँदैनथ्यो । रानीको मद्यपानको आदत थियो । रानीले मद्यपान गरिन्भने राजा पनि मद्यपान गरिहाल्थे । रानीले केही कुरा खाइन्भने राजालाई पनि त्यो कुरा खानैपर्थ्यो । रानीले गाउन थालिन्भने राजालाई पनि गाउनैपर्थ्यो । प्रासादमै यताउति रानी हिंडिन् भने राजालाई पनि पछि लागेर हिंड्नैपर्थ्यो । रानी प्रसन्न भए राजा पनि प्रसन्न देखिन्थे । रानी चिन्तित भए राजा पनि चिन्तित मुद्रामा देखिन्थे । रानी हाँसिन्भने कुरा नबुझे पनि राजालाई पनि हाँस्नैपर्थ्यो । एवं क्रमले राजा यति कामलम्पट देखिन्थे - उनी रानीलाई छोडेर एक क्षण पनि बस्न सक्तैनथे ।

यसरी राजा पुरञ्जन हरबखत रानीबाट वानर खेलाइए झैं नै खेलाइएका थिए । कहिले शिकार, कहिले नाटक-अभिनय र नाचगानको रमझम ! यसरी कैयौं महीना बिते । यो पटक पनि राजाले मन्त्रीहरूसँग बसेर राजकाजको निमित्त छलफल नगरेको, कुनै निर्णय नदिएको सात आठ महीना भइसकेको थियो र पनि फेरि अर्को शिकारको कार्यक्रम बाहिर प्रकाशमा आउँदै थियो ।

७

राजा पन्ध्र दिनको शिकारको कार्यक्रम पूरा गरेर दरबार फर्किए। राजाले रानीको आग्रह बमोजिम अघिल्लो पटकको शिकारबाट जस्तै यस पटकको शिकारबाट पनि दुइ तीन वटा बँदेल ल्याइदिएकोले रानी निकै प्रसन्न भएकी थिइन्। कतै सवारी भएर फर्केपछि राजाको ऐशआरामको निमित्त पन्ध्र दिनको विश्राम चाहिन्छ भनेर राजाले त्यति दिन बाहिरका कसैलाई पनि नभेटेर खोपीमा बसिरहने परम्परा रानीले बसालिदिएकी थिइन्। त्योताक कसैलाई भेट्ने कुरै भएन। विश्रामका ती दिनपछिको तेस्रो दिन त्यो योजना लिएर आउनू भन्ने राजाको हुकुम छ भन्ने खबर पाएर निश्चित समयमा मन्त्रीहरू सभागृहमा उपस्थित भए। राजा पनि निश्चित समयमै त्यहाँ पुगे। एक क्षणको पनि दुरुपयोग नगर्नू भन्ने राजाको अगाडि करीव दश एघार महीनाअघि बनिसकेको त्यो योजना लिएर, मन्त्रीहरू राजाको अगाडि अनुशासित एवं नतमस्तक भएर त्यो योजना टक्र्याउन हुकुम पर्खिरहेका थिए। यसै बखत राजाको अंगरक्षकमध्येको एक जना आएर एउटा सानो कागतको टुक्रा राजाको हातमा दियो। त्यो हेरेर राजाले त्यसैको हातमा फर्काइदिएरभने – 'म तुरुन्तै आउँछु, भनिदे जा।'

अनि एक्कै छिनपछि राजाले मन्त्रीहरूलाई सोधे – 'त्यो योजना भनेको ल्यायौ ?'

प्रधानमन्त्रीले हात जोडेर विनयपूर्वक भने– 'ल्याएका छौं सरकार।'

राजा – 'त्यो तयार भएको कति भयो ?'

प्रधानमन्त्री – 'करीव दश एघार महीना भयो सरकार !'

राजा – 'त्यसलाई फेरि फेरि हेरेर छलफल गरिरहेका छौ त ?'

प्रधानमन्त्री – 'छैन, तर त्यो राम्रै तयार छ सरकार ! फेरि छलफल गरिहनुपर्ने छँदै छैन।'

राजा – 'ओहो ! दश एघार महीना अघिको कुरा। फेरि हेर त।

योजना तयार पार्ने तिमीहरूलाई नै कति ठाउँमा बदल्नुपर्ने जस्तो लाग्ने हुन्छ । सबै मिलेर फेरि एक पटक हेर । अनि ल्याओ । त्यो हेरिसकेर मलाई खबर गर । आज म बसिरहन पनि पाउन्नँ । एउटा जरूरी काम परेको छ । म आज गई पनि हाल्छु ।'

प्रधानमन्त्री – 'त्यो अनाज झिकाउनेतर्फ के गरौं सरकार ! यसपालि पनि बर्सातले धोका दियो । जनता भुतुक्कै भए । बाहिर ज्यादै नराम्रो परेको छ । त्यो ज्यादै बितेको ...'

राजाले बीचैमा रोकेरभने – 'त्यो पनि सँगै ल्याउनू ।'

यति भनेर राजा उठे । मन्त्रीहरू पनि हडबडका साथ जऱ्याकजुरुक उठेर, राजाको दर्शन गरेर पछि लागे, दरबारको भित्री ढोकासम्म पुगेर, राजाको फेरि दर्शन गरेर, राजाको अनुमति पाएर, मलिन मुख लगाएर, परस्पर पनि केही नबोली फर्किए ।

भित्र खोपीमा पुग्नेबित्तिकै राजाले रानीलाई सोधे – 'किन बोलाउन पठाएकी तिमीले मलाई ?'

रानीले हाँस्तै भनिन् – 'किन पनि होइन । दिक्क लाग्ने गरी त्यहाँ धेरै बेर राज हुन नपरोस् भनेर बोलाइदिएकी मैले । बल्ल राजाले गर्ने जस्तो काम भयो – यसो निर्देशन दिने, हिँड्ने । ती थाङ्ने मन्त्रीहरूसँग बसेर केको गफ गरिरहने त ? राजाले त्यस्तो सस्तो र हल्का हुन हुँदैन । तिनै मन्त्रीहरूले पनि हेप्न थाल्छन् । त्यस्तासँग बसेर राजाले गर्नुपर्ने ठूला ठूला कामहरूमध्ये राज्यको सीमा विस्तार हुन्छ कि, यज्ञयागादिको अनुष्ठान पूरा हुन्छ कि !'

बीचमै रोकेर राजालेभने – 'ऋषिहरू झिकाएर यज्ञयागहरू गराऔं न त महारानी ।'

रानीले हाँस्दै भनिन् - 'सरकारलाई सम्झियो कि त त्यो काम गरिहाल्नुपर्छ । त्यो गर्ने बेला आइसकेको छैन । त्यो त बूढेसकाल

लागिसकेपछि यहाँको भन्दा हजार खण्ड बढ्ता आनन्दको स्वर्गीय सुखभोगको लागि गर्नुपर्ने अनुष्ठान हो । जानेर समयमा काम गरे भगवान्‌ले यो लोकमा पनि ऐशआराम दिन्छन्, परलोकमा पनि दिन्छन् ।'

अनि राजाले हाँस्दैभने - 'उसो भए सभागृहमा मन्त्रीहरूसंग बसिरहँदा मलाई दिक्क लाग्छ भनेर मात्र बोलाएकी हौ त, अरू काम छैन ?'

रानीले मस्किएर स्मितपूर्ण, मन्दस्वरमा वरपर हेरेर भनिन् - ' हजुरजस्तासँग बसिरहन पाउनु मेरो काम भएन र ?'

राजा - 'त्यसो त तिमीजस्ती सुन्दरी रानीसँग बसिरहनु मेरो पनि त कामै भयो नि !'

रानी - 'अनि के हुकुम भएको त ?'

अनि राजाले केही बोल्न खोज्दै थिए, तर रानीले उछिनेर हाँस्दै भनिन् - 'व्यारे, एक्लै बसिरहँदा साँच्चै न्याम्रो लागेर मैले बोलाउन पठाएकी हुँ ।'

राजा - 'यतिका सँगिनीहरू, दासीहरू छँदाछँदै के को एक्ली भयौ र न्याम्रो लाग्ने त ?'

रानी - 'सरकारको न्याम्रो सँगिनी र दासीहरूसँग बसेर मेटिन्छ र ? के हुकुम भएको ?'

राजा - हो, त्यो त, किन मेटिन्थ्यो र ? लौ भन अब के गर्नुपर्‍यो त ?'

रानीले हाँसेर भनिन् - 'सरकार नै हुकुम होस् न के गर्नुपर्‍यो ?'

राजा - 'अस्ति जस्तो मीठो गाऊ न त ।'

रानी - 'सरकारबाट पनि गाइबक्सने हो त ?'

राजा - 'तिमीले गाउँदा मैले कहिले नगाएको छु र ?'

रानीले हाँस्दै चोर औंलाले ढोकातिर देखाउँदै भनिन् - 'ऊ बेली

आइछ । त्यसलाई नाच्न लगाऔं न । कति राम्रो नाच्छे । यसले नाचेको हेरिरहूँजस्तो लाग्छ मलाई त ।'

राजा - 'बोलाऊ न त । मलाई पनि ज्यादै राम्रो लाग्छ, उसको नाच ।'

अनि महारानीले बेलीलाई बोलाएर भनिन् - 'ए, बेली ! तँ के गर्न, कहाँ जान लागेकी ?'

बेली - 'त्यहाँ बरण्डासम्म सरकार ! त्यहाँ भाँडा राखेकी छु ।'

महारानी - 'भैगयो, छोडिदे अहिले । सरकारबाट हुकुम भएको पहिले अस्ति जस्तो नाचेर देखा रे ।'

बेलीले लज्जापूर्ण मुखमुद्रामा मस्किएर भनी - 'एक्लै त म नाच्दिनँ । राम्रो पनि हुँदैन । म साथीलाई बोलाउँछु, अनि ।'

बेलीले फेरि फर्किएर भनी - 'अघि लिइराख् भनेर हुकुम भएको कागज ल्याएर टक्र्याऊँ महारानी ?'

महारानी - 'पर्दैन, च्यातेर फालिदे ।'

राजाले सोधे –'कस्तो कागज च्यात्ने भनेकी महारानी ?'

महारानीले मुख लाल बनाएर भनिन् - 'हाम्रो बैठके कान्छो घोडा चढेर बजारतिर गएको रहेछ । बाटामा, बजारकै बीचमा एउटा चार पाँच वर्षको बच्चालाई घोडाले कुल्चेछ । त्यस निम्ति बजारिया धुरो उठेर यसलाई भकुर्न खोजेछन् । यसले म राजाको बैठके हुँ, लौ छोओ त भनेछ ! त्यसपछि तिनीहरू हच्किएछन् । अब यही कुरालाई लिएर, दरबारका बैठकेसम्मले पनि दरबारको धाक लगाएर, जनतामाथि अत्याचार गर्दै हिंड्ने, बाटामा दुनियाँका बच्चा बच्चालाई पनि घोडाले कुल्च्याउँदै, मनमानी गर्दै हिंड्ने, यो ठूलो अन्याय भयो, इन्साफ गरिपाऊँ भनेर, सयौं मानिसको सही गराएर बिन्तीपत्र ढोकामा दिएर गएका रहेछन् । ढोकेले मलाई दियो । मैले सर्सर्ति हेरेर उसलाई यो अहिले लिइराख् भनेर दिएकी

थिएँ । त्यही बिन्तीपत्रलाई च्यातिदे भनेकी मैले ।'

राजा – 'किन च्यात्ने भन्यौ त ?'

रानी – 'के गर्ने त त्यसमा ? आफ्ना बच्चा मूल सडकमा छोड्ने अभिभावकहरूको दोष कि सवारी चालकहरूको दोष ? आफ्नो जीउ जोगाउन त दरबारको बैठके हुँदै हो, हुँ भन्यो, के बिरायो त्यसले ? विचरालाई भकुर्न खोजिसकेका रहेछन् । यसरी आफ्ना कर्मचारीहरूलाई हेप्न दिन हँदैन । हुँदा हुँदा हामीलाई पनि हेप्न थाल्छन् । त्यसै भएर मैले च्यात्न लगाइदिएकी, वास्तै नगर्न । यस्तो सानो कुरा पनि राजाकहाँ ल्याउने, तल तल प्रशासनिक निकाय कति छन् ? दुनियाँलाई यसरी सरकारी कर्मचारी हेप्न दिन हुँदैन ।'

राजा – 'यस्तो धेरै पटक उजुरी आइसक्यो । यिनीहरूले पनि घोडा चढ्दा, रथ चलाउँदा बाटामा ख्याल गरेर पो चलाउनुपर्छ ।'

रानी – 'अनि के त दुनियाँले देख्दा यिनीहरूलाई सजायँ दिन थाल्ने त ?'

राजा – 'मैले त्यसो भनेको होइन । यो च्यातेको त ठीकै भयो । तर सवारी चलाउंदा अलि ख्याल गर्नू भन्ने कुरा मात्र हो मेरो ।'

८

बिदाको दिन थियो, एकादशीको ! प्रधानमन्त्री व्रजगोपाल सिंहले आफूकहाँ नै फलाहार गर्ने गरी सबै मन्त्रीहरूलाई बोलाएका थिए । फलाहार पनि सकियो, अरू व्यक्तिगत मनोरञ्जनका गफहरू पनि सकिए । त्यसपछि प्रधानमन्त्रीले कसैलाई पनि भित्र आउन नदिनू भन्ने कडा आदेश ढोकेलाई दिए । ढोकेले पनि ढोका बन्द गऱ्यो । प्रधानमन्त्रीले अरू मन्त्रीहरूलाईभने – 'भाइ हो, मनको वह कतै नकह ! भनेजस्तो हामीलाई परेको छ । अरू कसैसँग पनि भन्न हुने कुरा छैन । हामी त ज्यादै

संकटमा पर्‍यौं भाइ हो । आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक, धार्मिक सबै क्षेत्रमा देशको अवस्था सारै गिर्‍यो । राजालाई दर्बारिया कुचक्रले रक्सी, नाचगान, शिकार र रनिवासको आमोदप्रमोद यी चार कुराको घेराबाट बाहिर उम्कनै दिएन । यस किसिमको शासनबाट यो राज्य उठ्ला, प्रजाले सुख पाउलान् भनेर आशा गर्नु खपुष्पकै आशा गर्नु जस्तै हो । हामी गर्न खोज्थ्यौं, हातमा अधिकार छैन ! दुनियाँको दृष्टिमा हामी ज्यादै घृणित भयौं । घरका जहान र नोकर चाकरले सिवाय अरूले हामीलाई पत्याउन पनि छोडे । के ले पत्याउन् पनि ? हामीबाट सिन्को काम भएन । यहाँको वातावरण पनि असन्तोषको छ । झन् बाहिर कस्तो होला ? शिकारमा गइरहने वनमन्त्री धनेन्द्रजीलाई थाहा होला ?'

वनमन्त्री – 'ओहो, यहाँ के छ र त्यस्तो ? बाहिर पो छ त असन्तोष ! बाहिरको जनआक्रोश सुन्दा त हामीले एक क्षण पनि यो पदमा बस्न हुँदैन । त्यहाँ पनि त्यो चक्र पुगेकै छ – अनेकथरि नर्तक समूह र गायक समूह जुटाइदिइएको छ । लाखौं रुपियाँ पुरस्कार दिलाइदिएको छ । सरकारले जाबो चार पाँच लाखको रकम सहायता दिन नसक्ता नहरका योजना पूरा नभएर हजारौं बिगाहा जग्गा सुक्खा भएर हजारौं हजारौं मानिस भोकभोकै छन् । उता नर्तकी र गायिका जुटाइदिनेहरूलाई सयौं बिगाहा जग्गा दिलाइदिएका छन् । सीधासाधा खास सुकुम्बासीहरूले एक धूर जग्गा नपाएर विदेशिनुपरेको छ । दरबारिया कुचक्रले भनूँ कि राजारानीकै आसक्ति अथवा नानाथरि भौतिक आकाङ्क्षाले भनूँ राजालाई नै बिगारिरहेको छ । जनता ज्यादै दुःखी र दरिद्र हुँदै गइरहेका छन् । राज्य शून्यमा नै बिलाउला जस्तो हुँदै गएको छ । अनि यी सबै कुराको दोष आरोपचाहिँ हाम्रै टाउकोमा छ – यस्तो भइसक्दा पनि मन्त्रीहरूले केही हेरेनन्, यिनीहरू नै नालायक हुन् ।'

अर्कोथरि आक्रोश छ बाहिर – 'नजीकका तपोवनहरूमा पनि पसेर राक्षसहरूले लूटपीट मच्चाइरहेका छन् । यज्ञयगादिमा विघ्न गरिरहेका छन् । राजा हुँदाहुँदै पनि हाम्रो संरक्षण भएन । राक्षसहरूको निर्मूलन

हुनुपर्ने थियो, त्यसको सट्टा निर्दोष, निरीह र सोझा वन्यजन्तुहरूको बारम्बार निर्मम हत्या भइरहेको छ । यो त ज्यादै निष्ठुर, नृशंस र क्रूर काम भयो ।'

हुन पनि हो, जनताले ठाउँ पक्रेरै आक्रोश गरिरहेका छन् । आफू मन्त्री छु । नसुनूँ, मलाई नै सुनाउँछन् । सुनेर यस्ता सही कुराको प्रतिवाद गरिदिनु पनि झन् आक्रोशैलाई बढ्ने अवसर दिनु हो । त्यसैले सुन्यो, बस्यो । अर्को बाटो थिएन । भित्र कति मर्म पर्‍यो । त्यो कि भगवान्‌लाई नै थाहा छ, कि मलाई नै थाहा छ ! हामी मन्त्री हुनेहरूले अहिले ज्यादै असह्य वेदना पो खप्नुपरेको छ त । सरकारलाई बिन्ती गर्दा सुनेजस्तो पनि गरिबक्सन्छ तर रानीले छेको हालेपछि विचारै वदलिबक्सिन्छ, तथ्य त यो पो छ ।'

यत्र स्त्री यत्र कितबो बालो यत्र प्रशासिता ।
तद्‌गृहं क्षयमायाति भार्गवो हीदमब्रवीत् ।।

के छ भविष्य ? म भन्न सक्दिनँ ! भित्र वेदना हुन्छ !'

गृहमन्त्री धर्मदत्त तिवारीलेभने - 'मैले बुझेसम्म त अब हामीले त्यस्तो वेदना धेरै दिन खप्नुपर्दैन ।'

प्रधानमन्त्रीलेभने - 'किन ?'

परराष्ट्रमन्त्री - 'मैले पनि घुइरो घुइरो त्यस्तै कुरा सुनेको छु ।'

गृहमन्त्री - 'अब यो राज्य धेरै दिन टिक्दैन । राज्यका प्रत्येक अंग विरक्त र निराश छन् । यही छिद्रबाट विदेशीहरूले मौका छोप्न आँखा लगाइरहेका छन् । शंका छैन, बलियो सूत्रको सूचना छ ।'

कृषिमन्त्री हिरण्यकुमार पाण्डेय - 'यी सम्भावित कुराहरू छँदै छन् । हाम्रो अबको कर्तव्य के हो ? त्यतातिर सोचौं न ।'

प्रधानमन्त्रीलेभने - 'सबैले आफ्नो राय दिने हो, हिरण्यजी । तपाईले नै प्रारम्भ गरिदिनोस् - अब के गर्ने भन्ने कुरालाई ।'

कृषिमन्त्री – 'मेरो विचारमा अब हामीले निर्भीक भएर, यस्तो निवेदन राजाकहाँ चढाऔं, जसमा स्पष्टतया देशको वर्तमान सोचनीय स्थिति, जनताको आक्रोश, हामी मन्त्रीहरूका विवशता र किंकर्तव्यविमूढता, परचक्रहरूबाट सम्भावित अनिष्ट पक्षहरू र हाम्रै राज्यअंगहरूका नैराश्य र प्रतिक्रियाविहीन भावनाहरू यी सबै कुरा खोलिएको हुनुपर्छ र निवेदनको अन्त्यमा हाम्रो भक्तिपूर्ण अनुरोध यो हुनुपर्‍यो कि – 'स्थिति यस्तो छ, कुनै समाधान नखोजी हुँदैन । यसमा के गर्नुपर्छ तुरुन्त विचार होस् अथवा के गर्नुपर्छ भनेर हामी सेवकहरूसँगै राय लिइबक्सियोस्, हामी टक्र्याउँछौं, त्यसलाई कार्यान्वित गर्ने इजाजत बक्सियोस् । अन्यथा विना ढीलढालले काम होस् । यदि हुँदैनभने हामीलाई बिदा बक्सियोस् । त्यो पनि हुँदैनभने सेवकहरूले अघिअघिका कतिपय असन्तुष्ट मन्त्रिपरिषद्हरूले पक्रेको राजीनामाको मार्ग पक्रनुपर्ने हुन्छ, जो हुकुम !'

त्यो सुनेपछि सबै मन्त्रीहरूले समर्थन गर्दैभने – 'बस् यो काम तुरुन्त भइहालोस्, हामीबाट पनि ढीलढाल नहोस्, हुन त प्रधानमन्त्रीज्यूलाई कस्तो लाग्छ !'

प्रधानमन्त्री – अघिका असन्तुष्ट मन्त्रिपरिषद्हरूले पक्रेको मार्ग भनेर राजालाई नघोचौं । राजालाई त्यसरी घोच्ने, अवहेलना गर्ने परम्पराचाहिँ राज्यमा बसाल्न हुँदैन । राजा भनेको जात यस्तै हो । राजाको पार्श्ववर्ती चक्र ठीक भए राजा ठीक हुन्छन्, नभए हुँदैनन् । यो यस्तै हो । अरू बेहोरा ठीक छ । भक्ति र विनयको भाषामा आशय यिनै पारेर निवेदन तयार पार्नुहोस्, सबै मिलेर । त्यसलाई म फेरि हेरुँला । यो सबै सरकारको हितको निम्ति पनि हो । प्रजाको हितमा नै राजाको हित हुन्छ । यसमा हाम्रो कुनै स्वार्थ छैन । हामीलाई त निगाह भएकै छ ।'

शिक्षामन्त्री – '*लाभोयमेव भूपालसेवकानां न चेद्वध:,* 'बाँचिएको छ । निगाहै छ । यो निर्णय सरकारकै, जनताकै हितको निम्ति हो ।'

मन्त्रीहरू त्यो सुनेर सबै मुखामुख गरेर हाँसे ।

९

त्यस निर्णयको तेस्रो दिन मन्त्री हिरण्यकुमार पाण्डेयले निर्णयानुसार निवेदनको मस्यौदा तयार गरे र मन्त्रीहरूको छलफलमा राखे । सबैतिरबाट संशोधन भएपछि त्यसलाई अन्तिम रूप दिइयो र राजाकहाँ चढाउन लगियो ।

तर त्यस निवेदनकै प्रसङ्गमा भित्रको प्रधान अंगरक्षकको अर्दलीको सूत्रअनुसार पत्ता लाग्यो कि –

'नैमिषारण्यमा ऋषिमुनिहरूको ठूलो यज्ञ चलेको छ । राजारानी दुवैलाई निमन्त्रणा छ । दुवैको त्यहाँ सवारी हुँदैछ । अनि यस पटक त्यतैबाट रानीसमेत भएर सरकार शिकारमा सवारी हुँदैछ । रानीको समेत सवारी हुने भएकोले शिकार खेल्न जताजता पुगे पनि सरकारको मुकामचाहिँ नन्दनप्रासादमै हुने बुझिन्छ । नैमिषारण्य सवारी हुँदा परराष्ट्र मन्त्री प्रतापसिंह सवारी साथ हुनुपर्ने, सवारी फिरेपछि वनमन्त्री धनेन्द्रप्रसाद गुप्ता शिकारमा पुगिसक्नुपर्ने गरी अब सारा व्यवस्था मिलाउन मन्त्रीहरूलाई निर्देशन हुँदैछ । यसपालिको शिकार, हिउँद महीना छ, नानीसुसारे र सँगिनीहरू समेत महारानीको समेत सबारी हुने भएकोले घटीमा तीन चार महीनाको हुनेछ । राजाको सबारी छिटो फिर्न मुश्किल छ । राजकुमारहरू पनि शिकारमा जाने भनेर फुरफुर भएका छन् ।'

त्यसभित्रको सूत्रअनुसार नै तीन दिनपछि त्यही निर्देशन मन्त्रिपरिषद्मा आइपुग्यो । त्यस अनुसारको व्यवस्था हुनैपऱ्यो, मन्त्रिपरिषद्बाट भयो पनि । रानीहरूसमेत राजाले नैमिषारण्यको सोमयागको निमन्त्रणा मान्न प्रस्थान गरे । चौध पन्ध्र महीनाअघि तयार भएको त्यो बृहत् योजना, त्यसपछिको अत्यावश्यक अन्न समस्या समाधान विषयक निवेदन र अन्तिम निकट अतीतको मार्मिक र खरो भाकाको मन्त्रीहरूको संयुक्त

निवेदन सब निस्क्रिय भएर थोरै दिनको निमित्त मात्र होइन, करीब चार महीनाकै लागि थन्किए । त्यसले गर्दा मन्त्रीहरूमा ज्यादै नै नैराश्य र असन्तोष बढ्यो । नबढोस् पो किन ? आफ्नै आँखाअगाडि भ्रष्टाचारै भ्रष्टाचार छ । नियन्त्रण गर्न आफूसँग अधिकार छैन । नामको मात्र मन्त्री, आफूभन्दा तिनै भ्रष्टाचारीहरू अधिकारसम्पन्न छन् ।

यस्तै विषय परिस्थितिले गर्दा देश टाट पल्टिएको हो । जनता कंगाल झन् कंगाल हुँदै गएका छन् । औंलाले गन्न सकिने व्यक्ति धनकुबेर बन्दै गए । हरेक क्षेत्रमा अयोग्य व्यक्तिले उच्च स्थान प्राप्त गर्न थाले । अन्याय र अत्याचारसँग सम्झौता गर्नेहरूले मात्र पद, पुरस्कार र सम्मान पाउन थाले । जनताले हृदयमा हाम्रो राज्य छ, सरकार छ भन्ने भावना नै लिन छोडे । सत्तापक्षलाई आत्मीय दृष्टिले, ममताको भावनाले नै हेर्न छोडे र बाँचनको निमित्त आफ्नो नैतिकता, भ्रातृता, बन्धुता र विवेकलाई नै लत्याउन थाले । सत्तापक्षले पनि जनपक्षलाई सेव्य भावले, ममताको भावले नहेरेर केवल प्रतिपक्षकै रूपमा हेर्न थाल्यो र उसमा मेरो यो कर्तव्य, यो उत्तरदायित्व, यो शर्म, यो धर्म भन्ने यी कुनै भावनाको पनि लक्षण देखा पर्न छोड्यो । सबैको धारणा नै यस्तो बन्यो । अब अगाडि जे पर्छ, पर्छ । जबसम्म चल्छ, चल्छ । बस् यत्ति ।

१०

तीन महीना सत्ताइस दिनपछि शिकारबाट राजाको सवारी फिऱ्यो । सबै मन्त्रीहरूले उपस्थित भएर भक्तिपूर्वक दर्शन गरे । सोमयागको विभूति, प्रसादहरू र शिकारबाट ल्याएका मृग जरायोका सुकुटीहरू पनि सबै मन्त्रीहरूका घरघरमा भागशान्ति पुग्यो । परम्परा अनुसार पन्ध्र दिन राजाको विश्रामका निमित्त बिते । त्यस बीचमा अरू कुनै काम भएन । त्यसैले मन्त्रीहरू पनि प्रधानमन्त्रीको कार्यालयमा जुटेर, लक्ष्यहीन भएर, गफ गरेर समय बिताउन थालेका थिए । त्यही गफको प्रसङ्गमा

प्रधानमन्त्रीले मन्त्री धनेन्द्रप्रसाद गुप्तालाईभने –'हामीहरूमध्ये भाग्यमानी त तपाईं नै हुनुहुन्छ । जहिले पनि शिकारै शिकार ।'

मन्त्री धनेन्द्रप्रसाद गुप्तालेभने – 'केको शिकारै शिकार मात्र प्रधानमन्त्रीज्यू ! नाचै नाच, गीतै गीत समेत मर्जी होस् न । शिकार त कति हो नाचगान पो हुन्छ त त्यहाँ, जे हुनु !'

'ए नाचगान । अरू बढ्ता ?'

'शिकार भनेको एक दुइ दिन, दुइ चार दिन खेलिन्छ । नाचगान त सधैं रातभर ।'

'को को आएर नाच्ने सधैं त्यसरी ?'

'मै थाहा पाउन्नँ, को को आउँछन्, कहाँकहाँबाट आउँछन् ? ती जुटाइदिने पनि को को हुन् ? नयाँ नयाँ छन् । कुरा बाहिर नजाओस् । आफ्नै राजाको पनि नाच हेर्न पाइन्छ । नाच हेर्न थालेपछि पिउनुपर्ने, पिएर लागेपछि स्टेजमा आफैं पनि तिनीहरूसँग नाच्न थाल्नुपर्ने, यही छ क्रम । मनले नमानेर 'यो त अलिकति ठीक भएन कि सरकार ! अरू सरह भएर त्यसरी नाचिबक्सन' भनेर बिन्ती पनि गरें । 'हामीले उदार हुनुपर्छ, सबैसँग मिल्नुपर्छ' भनेर हुकुम हुन्छ, अनि के गर्ने त ?'

यी कुरा भइरहेको बेलामा परिचारकले आएर प्रधानमन्त्रीलाई एउटा चिट दियो । त्यो हेरेर प्रधानमन्त्रीले भित्र पठाइदेभने । परिचारक बाहिर निस्कियो । प्रधानमन्त्रीले वनमन्त्री धनेन्द्रप्रसाद गुप्तालाई भन –' शिकार र नाचगानको सन्दर्भमा कत्राकत्रा रकम दुरुपयोग भएछ । यता अढाइ तीन लाखको सामान दिन नसक्दा जनताका हजारौं बिगाहा जग्गा सुख्खा पडिरहेको छ, यो टुंग्याउन कहिल्यै पाइएन । पूरा दुइ वर्ष भयो । मानिस धाएको धायै छन् । कति दिन के भनेर टार्ने ?'

गाउँले प्रतिनिधिहरू तीन जना भित्र पसेर प्रधानमन्त्रीलाई नमस्कार गर्दै भन्न लागे – 'खै, प्रधानमन्त्रीज्यू ! हाम्रो त्यत्रो लाखौंलाख रुपियाँले

नपाइने श्रमदान त्यसै खेर फालिदिनुभयो, जाबो अढाइ तीन लाखको सामान नकिनिदिएर हजारौं मानिस भोकभोकै पर्‍यौं । यो पनि न्याय हो ?'

बीचमै कुरा काटेर प्रधानमन्त्रीलेभने – 'तपाईहरूलाई यो वर्षामा नहर चलाइदिएर धान रोप्ने बेलालाई काम पूरा गरिदिए भएन ? तपाईहरूले अब फेरि मसँग कराइरहनुपर्ने र मैले तपाईहरूलाई बुझाइरहनुपर्ने हुने छैन । यति भए त पुग्यो कि ?'

गाउँले प्रतिनिधिहरू– 'यस्तो बलियो आश्वासन पाएपछि त हामीलाई पुगिहाल्यो नि ! प्रधानमन्त्रीज्यू ! लौ हामी खुसी भएर बिदा पनि हुन्छौं ।'

प्रधानमन्त्री – 'लौ, जानुहोस् ।'

तिनीहरू गइसकेपछि प्रधानमन्त्रीले अरू मन्त्रीहरूलाईभने – 'सुनिहाल्नुभयो, मैले केको आँटले तिनीहरूलाई त्यसो भन्न सकें हुँला, तपाईहरूले बुझ्न सक्नुभयो ?'

मन्त्रीहरूलेभने – 'केही पनि बुझेनौं ।'

प्रधानमन्त्री – 'मैले त हाम्रा हिरण्यकुमारजीको सुझाव अनुसारको निवेदनबाट यो भाकाले तिनीहरूलाई आश्वासन दिने आँट गरेको हुँ । कि हामीलाई राजाबाट बिदा दिइबक्सन्छ, कि त्यति काम स्वयं गरिदिन सक्ने स्थितिमा हामी पुग्छौं । यी दुवै अवस्थामा यिनीहरूले मसँग फेरि कराउनुपर्ने र मैले फेरि आश्वासन दिइरहनुपर्ने यो दुःखदायी परिच्छेदको त अन्त्य हुन्छ हुन्छ भन्ने अभिप्रायले मैले त्यसो भन्ने साहस गरेको हुँ ।'

मन्त्री हिरण्यकुमार – 'कुन्नि ! एक थोक टुंगिए त ठूलै भाग्य परिवर्तन भएको सम्झिहालिन्थ्यो नि । बिदा पनि नपाउने, यता अधिकार पनि नथपिने, यो स्थिति यथावत् नै रहिरह्योभने के गर्ने नि प्रधानमन्त्रीज्यू ?'

मन्त्री हिरण्यकुमारको तर्क सुनेर अरू सबै मन्त्रीहरू हाँसे । अनि प्रधानमन्त्रीले मलिन मुख मुद्रामा, दीर्घ निःश्वासका साथभने – 'असम्भव

त के छ र ?'

एकै छिनपछि फेरि परिचारक आएर भन्यो – 'प्रधानमन्त्रीज्यू । दरबारबाट एउटा सिपाही पत्र लिएर आएको छ ।'

प्रधानमन्त्रीलेभने – 'भित्र पठाइदे ।'

परिचारकले सिपाहीलाई भित्र पठाइदियो । त्यस सिपाहीले सलाम गरेर प्रधानमन्त्रीको हातमा एउटा पत्र दियो । त्यो हेरिसकेर प्रधानमन्त्रीले त्यस सिपाहीलाई बिदा दिएर अरू मन्त्रीहरूलाईभने – 'लौ, भोलि बेलुका सात बजे हामीलाई सरकारबाट नाच हेर्ने निमन्त्रणा बक्सेको छ । दरबारभित्रकै तालिमी केटी सुसारेहरूबाट देखाउने नाच हो । राजारानीकै साथमा बसेर हामी पनि हेर्न पाउँछौं । सातै बजे हो नि है ! समयको ख्याल नहोला र सरकारबाट रिसानी होला !'

हाँस्दै वनमन्त्री धनेन्द्रप्रसाद गुप्तालेभने – 'सरकार मस्त भइबक्सेको बेला पाखुरामा समातेर अरूलाई पनि नाच्न तानिबक्सन्छ नि । लहै प्रधानमन्त्रीज्यू ! हजुरलाई सरकारले तानेर नचाइबक्सन्छ, बक्सन्छ । मेरो अनुमानमा नाच्न पनि ठीक भएरै पाल्नुपर्छ ।'

प्रधानमन्त्रीले पनि हाँस्दैभने – 'आफूले नाच्ने कला जानेको छैन । सरकारबाट तानिबक्सेछभने इन्कार गर्न पनि भएन । फन्फन्ती घुमिदिन्छु । सबै हाँस्न थाल्छन् । त्यही गजबको नाच भइहाल्छ नि । राजाले पनि नाच्न जान्नेलाई नाच्न लगाइबक्सनुपर्छ त । हामी मन्त्रीहरूमा नाच्न जान्ने को छ ? म त्यसको नाम सिफारिस गरिदिन्छु । अनि त आफूचाहिं पार पाइहाल्छु नि ।'

शिक्षामन्त्री बृहस्पति उपाध्यायलेभने – 'नाच्न त प्रतापसिंहजी जान्नुहुन्छ, राम्रो नाच्नुहुन्छ । मैले देखेको छु ।'

परराष्ट्र मन्त्री प्रतापसिंहले हाँस्दै, इन्कार गर्दैभने – 'हुंदैन है प्रधानमन्त्रीज्यू ! मेरो नाम सिफारिस गर्न त । राजारानीको अगाडि

धक लाग्छ, नाच्न सकिँदैन । अरूको अगाडि नाचेजस्तो हो ? हुँदैन है प्रधानमन्त्रीज्यू ! मलाई सिफारिस नगरिबक्सेला, बिन्ती । अहिले नै बिन्ती गरिराखेको छु ।'

११

प्रधानमन्त्रीको कार्यालयमा त्यस्तै गफको प्रसङ्गमा मन्त्री धनेन्द्रप्रसाद गुप्ताले प्रधानमन्त्रीलाईभने - 'हिजो बेलुकाको नाच कस्तो लाग्यो त प्रधानमन्त्रीज्यू ? मेरो पहिले पहिलेको विवरण कति यथार्थ लाग्यो, हजुरलाई ?'

प्रधानमन्त्री - 'यस्तै हुन्छ भन्ने त मलाई लागेको थिएन । बाहिरका मानिसलाई त देखाउनै नहुने रहेछ । भइरहोस्, यस सम्बन्धमा हामीचाहिं चर्चा नगरौं अब । आफ्नो घरमा जो पनि स्वतन्त्रै हुन्छ । रुचि र आदत पनि मानिसैपिच्छे फरकफरक हुन्छ । हाम्रो राजाको सौख नाचगानतर्फ विशेष छ, कुरा यत्ति हो । यो चर्चा नै छोडिदिऔं ।'

यसरी प्रधानमन्त्रीले आफ्नो राजाको व्यक्तिगत आनिबानीको टीकाटिप्पणी नगर्न र त्यस विषयलाई साधारण दृष्टिले हेर्नको लागि आफ्नो परामर्श दिइरहेको बेला परिचारक आएर प्रधानमन्त्रीको हातमा एउटा चिट दियो, जो गतवर्षको बाढीले पीडित घरबारविहीन अकिञ्चन व्यक्तिहरूका प्रतिनिधिहरूले प्रधानमन्त्रीसँग सहायताका निमित्त अनुरोध गर्दा गर्दा आजित भएर यस पटकचाहिं एउटा टुंगो नै लगाएर हिंड्नका लागि भेट्ने उद्देश्यको चिट थियो । प्रधानमन्त्रीले त्यो चिट हेरेर परिचारकलाईभने - 'भित्र पठाइदे !'

ती प्रतिनिधिहरूले भित्र पसेर प्रधानमन्त्रीलाई नमस्कार गरे र निवेदन गरे - 'प्रधानमन्त्रीज्यू ! खै, हाम्रो काम त कत्ति पनि भएन । अर्को वर्षा आइसक्यो । हामी त निराश्रय नै भयौं । हामी गरीबहरूको निमित्त त राज्य पनि रहेनछ, राजा पनि रहेनछन् । तिमीहरूको कुनै

काम हुँदैन भनेर स्पष्ट भन्नुहोस् र बिदा दिनुहोस्, किन फोस्रो आश्वासन मात्र दिएर व्यर्थ झुलाइरहनुहुन्छ प्रधानमन्त्रीज्यू ! स्पष्ट भनिदिनुहोस् अब हामी शरणार्थी भएर अरू मुलुकतिर जान्छौं । हामी त ज्यादै निराश भयौं । तपाईंहरूले हामी गरीबहरूको उपेक्षा गरेको देख्दा त साँच्चै नै यो मुलुकमा के बस्नु भन्ने लाग्दछ ।'

प्रधानमन्त्रीलेभने - 'तपाई आफूलाई जनप्रतिनिधि मान्नुहुन्छ, जनप्रतिनिधिको प्रतिष्ठा कायम राख्ने गरी बोल्नुहोस् न ।'

जनप्रतिनिधिहरू - 'लौ आज्ञा होस् न त के गरी बोलौं ?'

प्रधानमन्त्री - 'कम से कम कुरा बुझेर कराइदिनुहोस् । पहिले त हाम्रो काम किन ढिलो भएको हो ?' भनेर सोध्नुहोस् न ! ढीलो किन भएको छ, त्यो बुझ्नुहोस् । ढीलो हुँदैमा कामै नहुने भएछ भनेर आफैं मनोमानी फैसला पनि नगरिहाल्नुहोस् । विदेशिन्छु पनि नभनिहाल्नुहोस् । यति धैर्यसाथ कुरा नगर्ने मानिस कसरी जनप्रतिनिधि बन्नुहुन्छ ?'

जनप्रतिनिधि - 'हाम्रो काम किन ढीला भयो त प्रधानमन्त्रीज्यू !'

प्रधानमन्त्री - 'लौ अब सुन्नुहोस् । तपाईंहरूले आफूलाई मात्रै बाढीपीडित त सम्झनुभएन । तपाईंहरू जस्ता धेरै बाढीपीडित समूहहरूको यहाँ निवेदन छ, गुनासो छ । राज्यभरिमा बाढीपीडित समूह कति छन्, तिनीहरूमध्ये थोरै मद्दतले पुग्ने कति छन्, धेरै नै दिनुपर्ने कति छन्, त्यो सब लिष्ट तयार गरिकन, कतिलाई कति दिनुपर्ने हुन्छ र कतिलाई कति कति दिन सकिन्छ, हामीले यो सब तथ्यांक निकाल्नुपरेको छ र सबैलाई परेको मर्का एउटै भएकोले बाँड्दा सबैलाई एकैचोटि शुरू गर्ने हाम्रो कार्यक्रम छ । कसैले धेरै करायो भन्दैमा त्यसलाई तुरुन्त दिन थाल्ने प्रक्रिया हाम्रो हुँदैन । किनकि त्यसो गर्दा धेरैको विरोध हुन्छ । यी सब व्यवस्था मिलाउने भन्दा नै विलम्ब भएको हो, विलम्ब हुँदैमा काम हुँदैन भन्न हुँदैन । तपाईंहरूले यसरी आइरहन पनि पर्दैन । निवेदनमै ठेगाना छ, नाम छ । सरकारले सहायता बाँडिने भएपछि आफैं बोलाउँछ ।

जानुहोस् अहिले ।'

जनप्रतिनिधिहरू - 'यहाँहरूको मर्म यत्रो रहेछ । कैयौं पटक आएर निवेदन गरिरहेका छौं, हाम्रो निवेदन पनि कम मर्मको छैन । विलम्ब भए पनि सहायतालाई फरक पर्दैनभने के कराइरहूं त ! हामी बिदा हुन्छौं । जति सकेको छिटो भइदिए उद्धार हुन्थ्यो ।'

यति भनेर बाढीपीडितका प्रतिनिधिहरू प्रधानमन्त्रीलाई नमस्कार गरेर फर्किए । अनि प्रधानमन्त्रीले अरू मन्त्रीहरूलाईभने - 'प्रधानमन्त्री हुन कति बनाएर बोल्न जान्नुपर्छ, सुन्नुभयो मेरो कुरा ! राज्यको सम्पत्ति कसरी सकिन्छ, विचरा यिनीहरूलाई थाहा छैन । कताबाट यिनीहरूलाई सहायता दिने ? यसो गर्दागर्दै थाक्छन्, आउन छोड्छन् । माटाको गारो, बाँसको दलिन, रुखका फक्लेटा थाम, मूढा कापू, खरको छानो ! दिक्क भएर आआफैं एकएक ओटा छाप्रा तयार गर्छन् । बस्छन् । त्यो पनि राज्यकै हो । त्यही हो राज्यको सहायता । त्यही हो विकास ।'

मन्त्रीहरू - 'अब के गर्ने त हाम्रो केही लागेन । कतै केही व्यवस्था भएन । जनता रोएका रोयै छन् । यो स्थितिमा हामीले मन्त्री बनेर खाएकोचाहिं जनताकै रगत खाएजस्तो भएको छ ।'

प्रधानमन्त्री - 'भो यस्ता कुरा नगर्नुहोस्, पेट पोल्न थाल्छ । अरू गफ गर्नुहोस् । होइनभने म एउटा कथा हाल्छु, लौ सुन्नुहोस् ।'

यति भनेर प्रधानमन्त्री कथा भन्न थाले । अरू मन्त्रीहरू पनि त्यस कथालाई ध्यानसँग सुन्न थाले । त्यो कथा सुनाउँदा र सुन्दा समय गएको थाहै भएन । झमक्क नै साँझ पऱ्यो । चराचुरुंगीहरू मौन लिएर आआफ्नो गुंडमा विश्राम लिन थाले । लाटोकोसेरो र हुचिलको मात्र कर्कश स्वर कानमा पर्थ्यो, किभने कहिले टाढा, कहिले नजीक स्यालहरूको कर्कश आवाजले कानै खान्थ्यो ।

यो स्थितिमा प्रतापसिंहले हातको इशाराले प्रधानमन्त्रीलाई बोल्न रोक्दैभने – 'बाहिर के को खलबल हो ?'

प्रधानमन्त्रीलेभने – 'अँ आज किन हो, अहिलेदेखि नै स्याल कराउन थालेको छ । लाटोकोसेरो, हुचिल पनि कराएजस्तो लागेको छ । तपाईंले त्यही सुन्नुभएको हो कि ?'

मन्त्री प्रतापसिंहले हात हल्लाएर त्यस कुराको खण्डन गर्दै, बुझाउँदैभने – 'होइन, होइन । गढेर सुन्नुहोस् न !'

मन्त्री धनेश्वर गुप्तालेभने – 'हो, हो, ठूलो खलबल छ । केको हो ?'

प्रधानमन्त्री – 'केही होला नि पर्खनोस् न ! सुन्नुपर्ने कुरा भए सुनिहालिएला । प्रधानमन्त्रीले यसो भनेको एकै छिनपछि परिचारकले भित्र पसेर भन्यो – 'प्रधानमन्त्रीज्यू, यो क्याम्प त शत्रुहरूले घेरिसके रे ! हाम्रा ढोके, पालेहरू त सबै यहीं बाहिर पो लुक्न आएका छन् ।'

त्यो सुन्नेबित्तिकै मन्त्रीहरूको अनुहार कालो मसी पोतेजस्तै भयो । तैपनि धैर्य नै लिएर प्रधानमन्त्रीलेभने – 'कसले घेर्‍यो ? ती पालेहरूलाई नै झट्ट यहाँ पठाइदे त ।'

परिचारकले बाहिर निस्केर तुरुन्त नै तिनीहरूलाई प्रधानमन्त्रीसँग भेट गरायो । अनि प्रधानमन्त्रीले परिचारकलाईभने – 'यहाँ अरू कसैलाई पस्न नदिनू, खबरचाहिँ दिइरहनु, को आउँछ, के गर्छ ।'

परिचारकलाई बाहिर पठाइसकेपछि प्रधानमन्त्रीले ती पालेहरूसँग सोधे – 'किन आयौ, के भयो ?'

ती पालेहरूले डरले लगलग काँप्दैभने – 'हाम्रो राज्यमा नै आक्रमण भइसक्यो, हाम्रो क्याम्प सबै नै शत्रुको घेरामा परिसक्यो ! अब हामी कोही बाहिर जान पाउँदैनौं । मन्त्रीहरूका सबै अंगरक्षकहरू एकै ठाउँमा बसेर गफ गरिरहेका थिए घेरामा हालेर लगिसके । हाम्रा हातका बन्दूक, ब्यारेकका खुँडा, तरबारहरू जे जे थिए सब लुटेर लगे । सशस्त्र ठूलै फोज

आएको थियो । उनीहरूको लेखा हामी त्यहाँ थिएनौं । त्यसै हाम्रो बल कत्ति पुगेन । अन्त कहाँ कहाँ के के भ्याउनु थियो । ठूलो फौजचाहिँ अगाडि बढेको छ । केही सिपाहीहरू यस क्याम्पलाई घेरा हालेर बसेका छन् । हामीलाई लाग्छ, शत्रुहरूले हाम्रा सेनालाई त सबभन्दा पहिले नै घेरिसके र आफ्नो कब्जामा लिइसके ।'

अनि प्रधानमन्त्रीले ती ढोके, पालेहरूलाई बाहिर पठाए र मन्त्रीहरूलाईभने - 'लौ प्रतापसिंहजीले र धर्मदत्तजीले पाउनुभएको सूचना बलियै जानकार सूत्रबाट आएको रहेछ । अब मुक्ति पाउने, बाँच्ने केही बाटो छ त ? राजदरबार पनि घेरामा परिसक्यो होला ! सबभन्दा पहिले विदेशी शक्तिले आँखा लगाउने ठाउँ नै त्यही हो । त्यसपछि हामी मन्त्रीहरूका घरहरू पनि घेरामा परिसके होलान् । अर्कोतिर हाम्रा जहानबच्चाहरू अहिले अलाप गरिरहेका होलान् । पहिले त राजदरबारकै स्थिति बुझ्नुपर्ने हो, कसरी बुझ्ने र ?'

यति भनेर प्रधानमन्त्री चूप लागे । अरू मन्त्रीहरूले पनि, मनमा जति कुरा खेले पनि मुखले एक अक्षर पनि बोलेनन् । केही क्षणपछि अर्थमन्त्री लक्ष्मणप्रसाद अग्रवालले चाहिँ बलात् मुस्कुराहटलाई अघि सार्दै प्रधानमन्त्रीलाईभने - 'हामी शत्रुको घेरामा, कब्जामा परिसक्यौं भन्ने कुरा त सही नै होला, होइन त प्रधानमन्त्रीज्यू ! नत्र यिनीहरूले कुनै किसिमबाट भ्रममा परेर वा अन्यथा बुझेर हामीलाई गलत विवरण दिने र हामीले पनि त्यसैलाई सत्य मानेर कब्जामा पर्‍यौं भन्ने ठानिरहने, कतै यस्तो त भइरहेको छैन ? यो मेरो शंका हो !'

अर्थमन्त्री लक्ष्मणप्रसाद अग्रवालले भने - 'त्यस्तो पनि हुन सक्छ । किनभने हामीलाई किन छोडे त । हामीलाई त यहीं नजीक आइसकेपछि उनीहरूले छोड्नै नपर्ने ! एक दृष्टिले उनीहरूले छोड्नै नहुने ! तल ढोकासम्म पुगेर कसले बुझेर यकीन गरेर आउने त ?'

शिक्षामन्त्री बृहस्पति उपाध्याय - 'कब्जामा परिसकेको भए त्यहाँ

गए पो के फरक पर्ने भयो र ? होइन रहेछभने अहिले त्यहाँ पुग्दैमा परिहालिने पनि त होइन होला । म गएर आउँ त ?'

प्रधानमन्त्रीलेभने - 'हातमा हतियार छैन, यति कुरा सुनिसकेपछि पनि निहत्था मान्छे त्यसै जान हुन्छ ? हुँदैन । एक्लै दुक्लै भेटेपछि त विपक्षीले घोर सास्ती दिएर मार्न पनि सक्छन् । त्यस कारण जानै हुन्न । आजको रात यहीं यसै गरी काटौं, अनि के हुन्छ हेरौं ।'

मेचमा बसेर निदाउने बानी नभएको र त्यसमाथि मनमा चिन्तै चिन्ताको आगो दनदन बलेको ! अनि मन्त्रीहरू के निदाउन् ? खुलेर गफ पनि के खुसीले गरून् ? यसरी चिन्ताले किंकर्तव्यविमूढ हुँदाहुँदै आधा रात बित्यो । बाहिरचाहिँ कहिले पटट्ट गोली चलेको आवाज आउँथ्यो, कहिले चाहिं खटट्ट खुँडा चलेको, कहिले डयांग डयांग तोप गोला बर्सेको, कहिले ठूलो जमातले गर्जेर हाँक दिएको आवाज आइरहन्थ्यो ! यस्तो हुँदाहुँदै बिहान, निकै बिहान उज्यालो नहुँदै 'राजा पुरञ्जनको जय होस्, राजा पुरञ्जनको जय होस् !' यस्तो आवाज घन्कन थाल्यो । मन्त्रीहरूको जिउ विनिद्रा र चिन्ताले मरेजस्तै भइसकेको थियो । त्यो आवाज सुन्नेबित्तिकै उनीहरूमा नयाँ जीवनको सञ्चार भयो । अनि उठेर आआफूमा के, कसो, भनेर प्रश्न उत्तर गरिसकेपछि मन्त्रीहरूले तुरुन्त नै परिचारकलाई बोलाएर सोधे - 'ती ढोके, पालेहरू कहाँ छन् ?'

परिचारकले भन्यो - 'खै, हजुर । हिजो बेलुका त आफ्ना जहानबच्चाहरू सम्झेर रोइरहेका थिए । आधारात भएपछि कतातिर लागे । बाहिर जाने कुरा भएन । ढोकैतिर होलान् ।'

प्रधानमन्त्री - 'जा त, तुरुन्त खोजेर, बोलाएर आइज त, लिएरै आइज !'

'हवस् हजुर' भनेर परिचारक गयो । फेरि एकैछिनपछि दौडदै आएर त्यसले भन्यो - 'आज त हाम्रो राज्यले नै जितेछ रे ।

ती आक्रमणकारीहरू त सब भागे रे । तिनीहरूले लौ, यो खुशीको कुरा प्रधानमन्त्री र मन्त्रीहरूलाई सुनाएर आऊभने र म दौडेर सुनाउन आएको प्रधानमन्त्रीज्यू । रातभर लडाइँ भइरह्यो रे । राजालाई नै घिच्याएर लान आक्रमण गरेका रहेछन् । तर वीर र बहादुर प्रजागर (प्रधान अंगरक्षक) को मद्दतमा प्रधान सेनापति विषूचीनले राजालाई पनि बचाएछन् । अरू विपक्षीहरूलाई पनि हावाकावा तुल्याएर बचाएछन् । विपक्षीहरू अझै कतै छिपेर बसेका छन् कि भनेर अहिले नगरभरि नै हाम्रा प्रधान सेनापतिका सेना छरिएर गस्ती गरिहेका छन् रे ।'

मन्त्रीहरूले एकै मुखलेभने – 'ती ढोके, पालेहरूलाई नै यहाँ बोलाएर ले न । उनीहरूकै मुखबाट सुनौं, के के भएछ ।'

परिचारकले फेरि दौडेर तिनीहरूलाई बोलाएर ल्यायो । अनि ती ढोकेपालेहरूले फूर्तिसँग प्रधानमन्त्रीलाई नमस्कार गरेर हँसिलो र उज्यालो चेहरामाभने – 'हामीले नै जित्यौं हजूर ! हाम्रा सेनापति विषूचीन र खास गरी प्रधान अंगरक्षक प्रजागरले आफ्ना सेना लगाएर शत्रुहरूलाई लगारिछोडे । राजालाई रथैसमेत पक्रेर लगिसकेका रहेछन् तर प्रजागरले राजाको रथलाई पछिबाट त शत्रुहरूले छुनै नपाउने गरी यसरी बचाएको थियो, देख्दा आश्चर्य लाग्थ्यो ! रातभर बन्दूक, तोप, भाला, बर्छा, खुँडा र तरबारको हुनसम्मको संग्राम भयो । यवनै यवनका सेना सशस्त्र भएर आक्रमण गर्न आएका रहेछन् ! आखिर तिनीहरूको केही लागेन । अहिले त यहाँ हाम्रो क्याम्पमा र अन्त पनि जो घेरा दिएर बसेका थिए, ती पनि सबै भागेर बेपत्ता भए । ऊ सुनिबक्सियोस् त बाहिर हाम्रा तत्त्वको कत्रो हर्ष उद्घोष छ ! – 'राजा पुरञ्जनको जय होस् ।' प्रधान अंगरक्षक प्रजागरले यही उद्घोष जताततै गर्नू र गर्न लगाउनू भनेर आफ्ना सेनाहरूलाई आदेश गरेको छ रे । ऊः मन्त्रीज्यूहरूका अंगरक्षकहरू पनि छुटेर आइरहेका छन् । यिनीहरूलाई कहाँ लगेर थुनेको थियो, अब सबै सुन्न पाइन्छ ।'

अनि आफ्ना अंगरक्षकहरूसँग पनि रातिको सारा विवरण लिएर, हर्षित हुँदै मन्त्रीहरू पनि आआफ्ना निवासस्थानतिर लागे ।

भोलिपल्टसम्म पनि एकातिर शत्रुका तत्त्वहरू कतै छिपेका छन् कि, केही अनिष्ट गर्दै छन् कि भनेर पञ्चाल नगरका प्रहरी र सैनिकहरू गस्ती लगाइरहेका थिएभने अर्कोतिर सारा राजकर्मचारीहरू र प्रजाहरूले आफ्नो राज्यको विजय भएकोमा मनमनै अपार आनन्दको अनुभूति गरिरहेका थिए । यो विजय वास्तवमा राजाकै विजय हो भन्ने सम्झेर सारा मन्त्रीहरूले आफ्ना विजयी राजाको दर्शनभेट गरे । खोपीमा बसेर आराम गरिरहेका राजाको दर्शनभेट गर्न जनताहरू पनि उत्सुक थिए । तर प्रधान अंगरक्षक प्रजागरले राजदर्शनार्थी बाहिरका सबैलाई सम्बोधन गरेर भनिदियो – 'तपाईहरू सबैसँग सरकार प्रसन्न होइबक्सन्छ । अब महाराज आराम लिइबक्सन्छ, तपाईहरू जानुहोस् ।'

प्रजागरको यो कुरा सुनेपछि मन्त्रीहरू पनि बिदा पाएर आआफ्नो घरतिर लागे । अनि आफ्ना जहानबच्चाहरूसँग बसेर फुर्सदमा गत रात्रिका भएको आफ्ना सन्तापका कथाहरू हाल्न थाले र उनीहरूका पनि त्यस रातका सन्तापका कथाहरू सुन्न थाले । सबैको हृदयमा त्यो बेला हर्षको सीमा भएन । अनि सबै जना अघिल्लो रातको निद्रापूर्तिलाई समेत सघाउ पुग्ने गरी सुषुप्तिलोकमा पुगेर आनन्दमग्न भए । त्यस विजयको बेलामा सबैलाई हर्ष र आनन्द भयो तापनि त्यो दिनदेखि सबैको हृदयको एक कुनामा चाहिँ भय र आशंकाले अलिकति स्थान जमाई नै राख्यो । बेलाबेलामा कता कता सुदूर प्रदेशबाट नीरव उद्बोधन भइरहेजस्तो – 'यो परिवर्तनशील संसार हो । यहाँ सबै वस्तु क्षणभंगुर छन् । कुनै कुरामा पनि ईश्वरको सिवाय अरूको स्वामित्व छैन । कुनै कुराको पनि भरोसा छैन ।'

१२

जुन दिन यो घटना घट्यो, त्यसको पन्ध्रौं दिनमा राज्यतर्फबाट नै विजयोत्सव मनाउने योजना बन्यो । जसमा बिहान दश बजेसम्म राजधानीका देवदेवीहरूका मन्दिरहरूमा पूजापाठ र एक्साइस तोप, दिउँसो दुई बजे सुसज्जित, अलंकृत रथमा राजा र राजाका अंगरक्षकहरू, त्यसको पछिपछि सैनिकहरू, तिनीहरूको पछाडि मन्त्रीहरू र अरू राजकर्मचारीहरू, उनीहरूको पछाडि अरू जनताहरूको जुलूसले नगर परिक्रमा गर्ने, राजदरबारको भित्री ढोकामा पुगेपछि विसर्जन गर्ने र त्यसपछि दरबारभित्रकै क्याम्पको चौरमा मिष्टान्न फलफूलहरूको लघु भोजन । यस्तो व्यवस्था गरिएको थियो । साथै त्यस दिनको बेलुका सात बजेदेखि राजदरबार नाट्यशालामा गायन र नृत्य प्रदर्शन थियो । त्यस निम्ति कर्णाटकबाट गायन नर्तक मण्डली झिकाइएको थियो । त्यस नृत्य प्रदर्शनमा सारा उच्च पदस्थ राजकर्मचारी सहित मन्त्रीहरू पनि निमन्त्रित थिए ।

आज, भोलि, पर्सि भन्दाभन्दै चौध दिन बिते । पन्ध्रौं दिनमा पूर्व निर्धारित कार्यक्रम अनुसार राजधानीमा धूमधामसँग विजयोत्सव मनाइयो । जनताको तर्फबाट, निकै खर्च गरेर, एउटा सामयिक विजायाभिनन्दन विशेषांक मुद्रित गरेर राजालाई चढाइयो । सम्पूर्ण कार्यक्रम पूरा भएपछि यथेष्ट पुरस्कारका साथ कर्णाटकका गायक र नर्तकहरूलाई पनि बिदा गरियो ।

त्यसपछि राजाको शरीरमा निकै नै ग्लानिको अनुभव भयो । त्यसैले बार पन्ध्र दिनसम्म राजा खोपीबाट निस्केनन् । केवल रानी, रानीका सुन्दरी सँगिनीहरू र दासीहरूसँग बसेर, मन बहलाएर राजाले दिन बिताए । त्यसै बीचमा एउटा बिन्तीपत्र ल्याएर प्रजागरले राजाको हातमा दियो । राजाबाट त्यो बिन्तीपत्र नजर भयो । देश सेवाको चाख राख्ने कतिपय प्रबुद्ध नागरिकहरू मिलेर राजाको दर्शनभेटको निमित्त समय मागेको बिन्तीपत्र थियो त्यो । त्यो हेरिसकेपछि राजाले रानीलाईभने - '

महारानी ! यिनले दर्शनभेटको समय मागेका रहेछन् एक पटक समय दिएर भेटिदिनु राम्रो हुन्छ कि ? तिमी के भन्छ्यौ ?'

रानीले मुख बिगारेर रन्किएको भाकामा राजालाई भनिन् - 'फेरि त्यही थाङ्ने कुरा उठाइबक्सियो सरकारबाट । म एउटै कुरा कति पटक पाउमा बिन्ती गरिरहूँ ? यिनीहरूले दर्शनभेट पाएभने पाइँदोरहेछ भनेर सबै ओइरिँदैनन् ? अनि कतिलाई भेटिबक्सन्छ, कतिलाई आश्वासन बक्सन्छ ? त्यसरी सबैलाई भेट्ने इच्छा नै छभने बिहान नौ बजेदेखि बेलुका दश बजेसम्म ढोकामा मेच हालेर राज होस् न त ! अनि जो जो आउँछन्, सबैलाई दर्शनभेट बक्सियोस् ।'

अनि प्रजागरतिर फर्केर महारानीले भनिन् - 'जा ढोकेलाई भनेर आइज । दर्शनभेटको निमित्त जो जो समय लिन आउँछन्, सरकारको फुर्सद छैन, मन्त्रीहरूलाई भेटेर भन्नू रे जे भन्नुपर्ने हो भनिदिनू भनेर ।'

प्रजागर गएपछि रानीले राजालाई भनिन् - 'राजाका कर्तव्य चार छन् । ती कुन हुन् ? भन्ने कुरा धेरै पटक बिन्ती गरिसकेको छु । तिनीहरूमध्ये आवश्यक कोषसंवर्धन हुँदै भएन । छोराहरूको भविष्य अन्धकारमा छ । यज्ञयागादिको पनि अनुष्ठानको बेला आइसक्यो । त्यसैले त्यसबारे परामर्श लिन ऋषिहरूलाई बोलाइसकेकी छु । आजभोलि नै आइपुग्नुपर्ने हो । गर्नुपर्ने काममा म त्रुटि गर्दिनँ । नचाहिँदो काममा चाहिं एक मिनेट खर्च गरिबक्से पनि मलाई चित्त दुख्छ । अस्ति शत्रुहरूको त्यत्रो आक्रमण हुँदा खालि आफ्नो प्रताप, प्रभाव र राजसी शक्तिबाट सरकार उत्रिबक्सियो ! त्यो बेला यस्ता पाङ्दुरे मन्त्रीहरू अथवा यस्तो दर्शनभेट माग्ने थाङ्नेहरूबाट कुनै मद्दत पाइबक्सियो ? अथवा फेरि पनि यस्तै संकट आइपरे यस्ताबाट भविष्यमा पनि मद्दतको कुनै आशा राख्न सकिबक्सिन्छ ? त्यसैले छोराहरूको भविष्यको लागि कुनै कोषसंवर्धनको योजना नभएका यस्ता मन्त्रीहरूलाई पनि हटाइबक्सियोस्, यस्ता दर्शनभेट माग्ने थाङ्नेहरूको पनि सम्पर्क नगरिबक्सियोस् । सरकारबाट

यत्ति विचार गरिबक्सियोस् - 'आफ्नो मनोरञ्जन के गर्दा हुन्छ, त्यति सोचिबक्सियोस् अरू कुरा बन्द । कुनै पनि कुराबाट किन नहोस्, मन खिन्निक्क भयोभने यति समयको भन्न म सक्दिनँ, तर आयु घटी नै हाल्छ । त्यसैले आफ्नो मनोरञ्जन के गर्दा हुन्छ, खेल्दा हुन्छ कि, नाच्दा हुन्छ कि, गाउँदा हुन्छ कि, कतै दृश्यावलोकन गर्न जाँदा हुन्छ कि, त्यो हुकुम होस्, सब म तयार गरिदिन्छु । सरकारबाट चाहिबक्सनु मात्र पर्छ ।'

१३

ढोकेले आएर भन्यो - 'सरकार ! सरकारबाट बोलाइबक्सेर आएका हौं भन्छन्, गौतम, गालव्य, मधुवर्चा भन्ने ऋषिहरू ढोकामा आएका छन् ।'

रानीले भनिन् - 'कति जना छन् ?'

ढोके - 'पाँच जना छन् सरकार !'

रानी - 'तुरुन्त भित्र ल्याएर तल बैठकमा राख'।

त्यसपछि रानीले तुरुन्त नै आफ्नी सँगिनी जीवन्तिकालाई बोलाएर भनिन् - 'पाँच जना ऋषिहरू तल आएर बसेका छन् । तिनीहरूको स्वागतको निमित्त आवश्यक सामग्रीहरू तुरुन्त तयार पारिहाल र सातआठ जनालाई पर्याप्त हुने गरी दूध, फलफूलहरू, मिष्ठान्नहरू, पनि तुरुन्त तयार गरिहाल । तुरुन्त, तुरुन्त नै ।'

केही बेरपछि ती ऋषिहरूलाई माथिल्लो बैठकमा नै बोलाइयो । उनीहरूको राम्रो स्वागत सत्कार भयो । फलाहार पनि सम्पन्न भयो । अनि तिनीहरूसँग यज्ञयागादिको विषयमा राजारानीको छलफल हुन थाल्यो ।

ऋषिहरूले सोधे - 'किन सम्झिबक्सियो सरकार ! हामीलाई ?'

राजालेभने - 'राज्यप्रपञ्चमा बसेपछि जानी नजानी कति व्यतिक्रम भयो होला, त्यसको पनि प्रायश्चित्त गर्नैपर्‍यो । साथै अब यो

उमेर भइसक्यो, परलोकको पनि ख्याल गर्न थाल्नुपऱ्यो । त्यस कारण यज्ञयगादिको अनुष्ठानतिर पनि लागौं कि भनेर, त्यस क्षेत्रका विशेषज्ञ यहाँहरूलाई हामीले कष्ट दिएका हौं । कुन यज्ञ गर्ने, कस्तो विधिले गर्ने निर्देशन नि दिनुपऱ्यो, सम्पन्न पनि गरिदिनुपऱ्यो । सामग्री के के चाहिने हो, सब तयार हुन्छ ।'

रानी - 'मुख्य कुन यज्ञ गर्दा कस्तो फल पाइन्छ । यो पनि बुझ्नुपऱ्यो । किनभने – आजसम्म नजानेर कुनै व्यतिक्रम गरिएको भए, त्यसको पनि प्रायश्चित्त हुनैपऱ्यो, परलोकमा पनि ऐशआरामसँगै धेरै समयसम्म बस्न पाउनुपऱ्यो । यी दुवै आकाङ्क्षा पूरा गर्ने कुन कुन यज्ञ छन् ?'

ऋषिहरूलेभने - हरिः ओम् ! राजाको यज्ञ, व्रत, उपासना सब प्रजाको सेवा र तिनैको रञ्जन हो । भर्खरै यहाँका जनताबाट सरकारमा चढाइएको 'विजयाभिनन्दन विशेषांक' दुइ चारप्रति हाम्रो तपोवनमा पनि पुगेको थियो । त्यो हेरेपछि स्पष्ट भयो सरकार ! जनता सुखी छन्, प्रसन्न छन् । राज्यबाट प्रजारञ्जन राम्रै भएको बुझियो । सरकारको राज्य रामराज्य नै रहेछ । नत्र जनताले त्यत्रो विरुदावली किन गाउँथे ? कविहरूले त्यसरी काव्यको शैलीमा किन त्यत्रो स्तुतिगान गर्थे ? यज्ञयागादिबाट प्राप्त हुने पुण्य सरकारबाट प्राप्त गरिबक्सेको यस सौराज्यले बताउँछ । त्यस कारण कुनै पापको प्रायश्चित्तको लागि होइन, पहिले पहिलेका राजाहरूबाट अक्षुण्ण रूपमा चलाइँदै आएको त्यस यज्ञीय परम्परालाई विच्छिन्न हुन नदिनको निमित्त सरकारबाट पनि यज्ञयागादिको अनुष्ठान गरिबक्सनुपऱ्यो । अनुष्ठान भएपछि त्यसको आनुषंगिक फल त प्राप्त भई नै हाल्छ । अब हामी आफ्नो तपोवनमै गएर, आआफूमै छलफल गरेर, जुन यज्ञ गर्नुपर्ने ठहर्छ, त्यस बारेको सबै विवरण सरकारमा बिन्ती गर्नेछौं । अहिले शुक्र अस्त भएकोले दुइ अढाइ महीना यता कार्यप्रारम्भ गर्न मिल्ने पनि छैन ।' यति भनेर ऋषिहरू बिदा भए । उनीहरू गइसकेपछि राजाले प्रसन्न भएर रानीलाईभने - 'त्यो

सामयिक विजयाभिनन्दन विशेषांक राम्रो निस्किएको रहेछ नि बुझ्यौ महारानी ! त्यो हेरेर ऋषिहरूले कति बयान गरे - राज्यमा कति राम्रो शासन रहेछ भनेर ।' त्यो हेरेर बुझ्नुपर्‍यो - ककसले लेखेका रहेछन् । तिनीहरूलाई राम्रोसँग पुरस्कार दिनुपर्दैन त ?'

महारानी - 'पुरस्कार त पहिले नै पाइसकेका छन् । त्यति निकाल्न छपाइ खर्च बाहेक नै कति लाख खर्च भइसकेको छ । सुनिसकेकी छु । मन्त्रिपरिषद्ले नै खर्च गरेको हो नि ! त्यसो भनेर पुरस्कार अब दिनुपर्दैन भनेकी होइन । फेरि फेरि यस्तो निकालिरहनुपर्छ । यस्तोमा मुठी बाँध्न हुँदैन । भनेको, सम्झाएको भएर त्यति मात्रै खर्च भयो, निस्कियो । तर त्यो त दुइ तीन लाख प्रति नै छपाएर अरूअरू मुलुकहरूमा समेत पुर्‍याइसक्नुपर्थ्यो । खै, यी मन्त्रीहरूसँग यस्तो बुद्धि ! प्रधानमन्त्रीलाई बोलाएर निर्देशन बक्सियोस् । वास्तवमा यस्तो कुरा पनि हामीले नै निर्देशन दिइरहनुपर्ने हो र ! यस्ता मन्त्री राख्न हुन्न भनेर मैले कति पटक बिन्ती गरिसकें ।

अब ऋषिहरूले यज्ञको व्यवस्था गर्छन् । त्यसमा सारा राज्यका राजाहरूलाई निमन्त्रणा गर्नुपर्छ । त्यसो भएपछि यज्ञ गर्ने राजाको दिग्दिगन्त कीर्ति फैलन्छ । त्यसको पनि यस्तै विवरण पुस्तिका निकालेर व्यापक प्रचार पुर्‍याउन सक्नुपर्छ । सत्य हरिश्चन्द्रका, रामका, कृष्णका जसका राज्यमा पनि शुनःशेफ, श्रीदामा जस्ता गरीबको कथा आइहाल्छ । कसले राज्यमा सबलाई सुखी बनाउन सक्यो ? राज्य राम्रो नराम्रो हुन त प्रचारमै निर्भर छ । खै, तत्त्व बुझेको ! पहिले यी मन्त्रीहरूलाई निकालिबक्सियोस् ।'

राजा - 'जति फेरे पनि उस्तै उस्ता परिरहन्छन् ।'

रानी - 'भनेजस्ता नभएछि फेरिरहन परेन त ? बितिसक्यो अब त - छोराहरूलाई कि आजै जोगी बनाइदिनुपर्‍यो कि यिनको भविष्यको निम्ति कस्सिएर सोच्न थाल्नुपर्‍यो । यस निम्ति सर्वप्रथम यी मन्त्रीहरूलाई

बिदा गरेर कस्तो गर्दारहेछन् हेरौं, मैले नाम टक्र्याएका व्यक्तिहरूलाई मन्त्री बनाइदिबक्सनुपर्‍यो ।'

राजा - 'तिम्रो त्यस्तो इच्छा भए त्यसै गर न त! म के भन्छु र।'

रानी - 'उसो भए, बुधवार त बैठक छ क्यारे, अर्को सोमवारभित्रमा यी मन्त्रीहरूलाई बिदा दिएको सूचना पठाउन लगाउँछु र नयाँ मन्त्रिपरिषद्को घोषणा गर्न मात्र बिन्ती गर्छु है त ।'

राजा - 'हुन्छ ।'

एकातिर राजा र रानीको बीचमा यस्तो यस्तो कुरा भइरहेको थियो, अर्कोतिर मन्त्रिपरिषद्को बैठक भइरहेको बेलामा परिचारकको हातबाट प्रधानमन्त्रीकहाँ एउटा निवेदन आइपुग्यो, जसको बेहोरा निम्न प्रकारको थियो -

श्रीमान् प्रधानमन्त्रीज्यू, नमस्कार

विषय : नाबालक बच्चाहरू बचाउने सम्बन्धमा ।

महोदय,

गत पौष महीनामा सरकार शिकारमा सवारी भई नन्दनप्रासादमा राज भएको बेलामा एघार गतेका दिन पाँच जना शिकारी केटाहरू चराचुरुंगीको शिकारमा हिंडेका रहेछन् । ठीक दिनको दुइ बजे सरकारको नन्दनप्रासादको नगीचै वृन्दा गाउँको नजिरे भन्ने ठूलो गौचरमा चरिरहेको मेरो दुहुनो भैंसीलाई ती शिकारीमध्ये एक जनाले 'त्यो भैंसीको आँखामा नै लाग्ने गरी म गोली हान्न सक्छु' भनेर गोली हानिदिएकोले मेरो भैंसी मर्‍यो । पछि बुझ्दा त्यो गोली हानिबक्सेको भास्कर राजकुमारले रहेछ । चौबीस वर्षको भए नि त्यो बेला राजकुमारका त्यस्तै बुद्धि भएछ । यसतर्फ नजाऔं । तर परेको मर्का त बताउनैपर्‍यो । मेरी जहान खसेकी हुनाले भर्खर भुँइ छोडेका, दुइ बच्चा स्याहारेर मैले घर कुर्नुपरेको छ । मेरो जग्गा

छैन, व्यापार छैन । कृषि मजदूरी गरेर जहान पालेको व्यक्ति घरबाट बाहिर निस्कन नपाउँदा ती दुइटा बच्चा र आफू बाँच्ने साधन त्यही एउटा भैंसी थियो । त्यसैको दूधसँग अन्न साटेर निर्वाह गरेको थिएँ । अब हाम्रो बाँच्ने बाटो हरायो । ती बच्चालाई म छोड्न पाउन्नँ । अतः एउटा दुहुनो भैंसी निगाह होस् सरकार ! भनेर मैले भोलिपल्ट नै लेखेर सरकारको बाहुलीमा चढाएको आज अठतीस दिन भयो, केही निकासा भएको थाहा पाइनँ र जिल्ला प्रशासकलाई हुकुम प्रमांगी भएको छ कि भनेर जिल्ला प्रशासककहाँ नै गएर पनि सबै व्यहोरा सुनाएँ । जिल्ला प्रशासकज्यूले त त्यो सुन्नेबित्तिकै 'त्यस्तो कुरामा राजपरिवारको नाम मुछ्छस् ? अहिले नै कोर्रा लगाउन लगाएर पाँच वर्ष खोरमा कोचूँ ? भनेर झम्टनुभयो । अनि मैले हात जोडेर भनें –'भएको व्यहोरा बताएको हुँ । सरकारहरूको बदनाम गर्न खोजेको होइन, यस्तो मर्का पर्‍यो, निगाह हुन्छ कि भनेको मात्र हुँ ।' त्यसो भन्दा पनि झन् क्रुद्ध भएर जिल्ला प्रशासकज्यूले 'पाउलास् यस्तै बुद्धिले दुहुनो भैंसी, अब यस्तो बोलेको फेरि कतै सुनेंभने पाँच वर्ष खोरमा कोचिदिन्छु कोर्रा लगाएर, गइहाल् यताबाट !' भन्नुभयो । उहाँले त्यति भन्ने बित्तिकै एउटा सिपाहीले मलाई गर्धनमै समातेर घोक्र्याउँदै बाहिर निकाल्यो । फर्केर हेर्नसम्म पनि दिएन । त्यसैले प्रधानमन्त्रीज्यूलाई पो सरकारबाट केही हुकुम भएको छ कि, अथवा सरकारबाट भुलिबक्सेर निकासा हुन छुटेको रहेछभने पनि बेहोरा यही हो, प्रधानमन्त्रीज्यूबाटै यसबारे विचार होस् भनी सविनय यो निवेदन गरेको छु । जो आदेश !'

भवदीय
विश्वराज द्विवेदी
मजुवा जिल्ला, वृन्दा गाउँ

यो निवेदन हेर्नेबित्तिकै प्रधानमन्त्रीले परिचारकलाई बोलाएर भने- 'यो निवेदन दिने मानिसलाई भित्र पठाइदे !'

परिचारकले भन्यो - 'त्यो त छैन प्रधानमन्त्रीज्यू ! 'मेरा बच्चा हेर्ने घरमा कोही छैन । म यहाँ कुर्न पाउन्न । भोलिपर्सितिर के निकासा हुन्छ, बुझ्न आउनुपर्ला भनेर एक छिन पनि नबसेर फट्फटिएर गइहाल्यो त्यो त ।'

प्रधानमन्त्री - 'भैगयो ।'

त्यसपछि प्रधानमन्त्रीले त्यस निवेदनको व्यहोरा, त्यस निवेदकलाई परेको मर्का सब सुनाएर अरू मन्त्रीहरूलाईभने - 'वयस्क भइसकेका राजकुमारहरूबाट यस्ता यस्ता अत्याचार हुन थालेपछि जनताले के गरेर गुजारा गर्ने ?'

अनि निवेदनको किनारामा 'तुरुन्त आवश्यक कार्वाही गर्नू' भन्ने तोक लगाएर, त्यसको साथै एउटा छुट्टै पत्र त्यसमा संलग्न गरेर प्रधानमन्त्रीले फेरि मन्त्रीहरूलाईभने - 'यसमा मैले जिल्ला प्रशासकलाई यस्तो भाकाबाट गोप्य पत्र लेखें - 'यो निवेदनको काममा विलम्ब नगर्नू । साँच्चै हो भन्ने ठाने पनि घटनास्थलमा गएर, सर्जमिन गरेर रीत पुर्‍याएर एउटा भैंसी तुरुन्त किनिदिनू र यो हल्ला अरू बढ्न नदिनू ।'

शिक्षामन्त्री - 'ठीक छ, मद्दत त दिनैपर्‍यो यस्तो स्थितिमा परेकालाई- '*बलप्रजारक्षणार्थं यज्ञार्थं कोषसंग्रहः*' नै सहायता गर्न चाहिएको हो राज्यकोष !'

वनमन्त्री धनेन्द्रप्रसाद गुप्ता - 'शिकारमा गएपछि थाहा हुन्छ, राजकुमारहरूका उच्छृंखलताहरू ! तर कत्ति सुनुवाइ हुँदैन । बिन्ती गर्दा पनि राजारानी दुवै हाँसिरहन्छन्, के गर्ने हामीहरूले ?'

शिक्षामन्त्री - 'भनेकै छ नि–

यौवनं, धनसम्पत्तिः, प्रभुत्वम्, अविवेकिता ।
एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ! ।।

गृहमन्त्री धर्मदत्त तिवारीलेभने - 'यो त हुन सक्ने नै कुरा हो । तर

अन्त नियन्त्रण हुन्थ्यो, यहाँ भएन । यही नराम्रो भयो ।'

वनमन्त्री - 'हो, त्यही भएन ।'

परराष्ट्रमन्त्री प्रतापसिंह - 'राजर्षि सगरले प्रजापीडक छोरो असमञ्जलाई नै देश निकाला गरिदिएका थिए ।'

कृषिमन्त्री हिरण्यकुमार - 'जस्तो राजपाठ, त्यस्तै कीर्ति पनि त थियो नि !'

प्रधानमन्त्री व्रजगोपाल सिंह - 'तब न राज्य गर्नु !'

परराष्ट्रमन्त्री प्रतापसिंह - 'भएन भएन यस्तो चालले त । आजै हाम्रो संयुक्त निवेदन सरकारमा पुग्नुपऱ्यो । भाका यो - 'धेरै महीना अघि तुरुन्त पेश गर्नू भन्ने हुकुम भएर हामी सेवकहरूले तयार पारेको देशनिर्माण निमित्तको विस्तृत योजनाबारे बिन्ती गर्न सेवकहरूले संयुक्त रूपमा दर्शनभेटको समय पाऊँ ।'

यो कुरा सुन्नेबित्तिकै अरू मन्त्रीहरूले समर्थन गरिहाले । प्रधानमन्त्रीले चाहिँ गलेको चेहरा र सुकेको स्वरमाभने - 'तपाईहरू दीर्घकालीन र ठूला ठूला कुराहरू मात्र गर्नुहुन्छ । बजारमा एक गेडो अन्न छैन । भोकले सुकेका जनताले अब आएर हामीलाई घेर्ने बेला भइसक्यो । केको देश बनाउने योजनाको कुरा गर्ने खै ? पहिले त तात्कालिक समस्या समाधानतर्फ सोच्नोस् न सबैले । त्यस्ता लामो कुरा त झिक्दै नझिक्नोस् । किनभने मैले त्यस्ता कुराको त आशै मारिसकें । केही हुँदैन । यो वेदना हामीभन्दा अघिका मन्त्रीहरूले पनि भोगेका रहेछन्, म भविष्यवाणी गर्छु - 'हामीभन्दा पछिकाले पनि भोगिरहनेछन् ।'

१४

पाँच छ दिनअघि नै दरबारबाट प्रधानमन्त्रीलाई खबर आएको थियो - 'बुधवार दिउँसो चार बजे सभागृहमा सरकारको सवारी हुन्छ ।'

यस समाचारले मन्त्रीहरू यस निम्ति खुसहाल भएका थिए कि - 'अब यस्ता पीर परेका सानातिना कामहरूको निकासापिकासा सरकारबाट भइहाल्छ ।' यही धारणाले प्रधानमन्त्रीले मन्त्रीहरूलाईभने - 'बिन्ती गर्नुपर्ने जति कुरा मैले टिपिसकेको छु तापनि केही छुटफुट होला, तपाईंहरूले पनि आवश्यक ठानेका कुराहरू सम्झेर टिप्नुहोला है !'

मन्त्रीहरू - 'सधैं घोकिरहेका छौं, कण्ठै त छ नि !'

यही बीचमा परिचारकले आएर प्रधानमन्त्रीलाई एउटा पत्र दियो । प्रधानमन्त्रीले त्यो हेरेर 'भित्र पठाइदे'भने । अनि प्रधानमन्त्रीले अरू मन्त्रीहरूलाई मलिन मुख लगाएरभने - 'यी यस्तो पेलंपेला छ, त्यही अन्नसंकटको विषयमा भेट्न आइरहेका छन् । अबचाहिँ ... ।'

प्रधानमन्त्रीले के भन्न लागेका थिए, भन्न नपाउँदै जनप्रतिनिधिहरू पसेर भन्न लागे - 'नमस्कार प्रधानमन्त्रीज्यू !'

तिनीहरूले केही भन्न नपाउँदै चतुरताका साथ प्रधानमन्त्रीले तिनीहरूलाईभने - 'पर्सि बुधवार तपाईंहरूको समस्याको विषयमा पनि टुंगो लाग्छ । बिहीवार यही समयमा भेट्नोस् मलाई ।'

जनप्रतिनिधिहरू - 'त्यो दिनचाहिँ जे हुने हो, टुंगो लगाइदिनुहोस् । एकातिर भोकभोकै मर्नु छ, अर्कोतिर केही भइहाल्छ कि भनेर धाउनु छ । भोकै धाउँदा धाउँदै आन्द्रा पनि चुँडिइसक्यो । यस्तो कष्ट अरू कुनै मुलुकका जनताले पाएका होलान् त प्रधानमन्त्रीज्यू! आफ्ना जनताको निम्ति एउटा व्यवस्था गरेका छन् नि सबैले । लौ त यत्रो वर्ष बित्यो, बिहीवार भनेको त कति टाढा हो र ? कृपा रहोस्, टुंगो लागोस् । बिदा भयौं, नमस्कार !'

सबैलाई नमस्कार गरेर तिनीहरू निस्केपछि प्रधानमन्त्रीले अरू मन्त्रीहरूलाईभने - 'बुधवार सबैभन्दा पहिले यही प्रस्ताव । एकतिर जनताले नसहने कुरा पऱ्यो, अर्कोतिर पाप पनि लाग्यो । कहाँ जाने त

कराउन यी जनताले ? आफ्ना बच्चाहरू नै पोलेर खाऔं कि, आफ्नै जीउको मासु लुछौं कि भन्ने भइसकेपछि । अनिकालको वर्णनक्रममा भनिएको छैन ? - '*क्वोपि यान्ति शिशुपाचिता शनाः !*'

ठूलठूला योजनाका प्रस्ताव छलफलमा आए कि आएनन् ? भनेर को सोध्न आएको छ र ? त्योचाहिँ सके गर्ने, नसके यस्तै रहेछ भन्ने । त्यतातिर त मलाई कत्ति पनि फिक्री लाग्न छोड्यो । निराश भएपछि यस्तो हुँदोरहेछ !'

कृषिमन्त्री हिरण्यकुमार - 'त्यतातिर फिक्री छैन भन्नुभएको निराश भएरै हो, किन फिक्री हुँदैनथ्यो । खास कुरा नै त्यही थियो । अनिकाल भनेको त सबैतिर परिआउने कुरा हो, आउँछ, जान्छ । यति कुराको पनि व्यवस्था गरिदिन नसक्नु हाम्रो कमजोरी हो । तर खास गर्नुपर्ने कुरा त स्थायी उन्नति र विकासको निम्ति हो । जंगली अविकसित अवस्थामा नै सधैं देशलाई पिछड्याइरहनु योभन्दा क्रूर र नृशंस काम शासकहरूको निम्ति के हुन सक्छ ? यही काम गरेको आरोप हामी मन्त्रीहरूकै टाउकोमा छ । केबल आफ्नी श्रीमती र घरका नोकरचाकरमा धाक जमाउन सक्ने वजनको यो मन्त्री पदको सिनो हामीलाई किन कुर्न मन लागेको हो, म आफैं छक्क पर्दछु, सबैको हामीप्रति यत्रो घृणा हुँदाहुँदै, त्यो जान्दाजान्दै । प्रहरी र सैनिक वरिपरि नहुने होभने जनताले हाम्रो चौटा चौटा लुछ्छ प्रधानमन्त्रीज्यू !'

अरू मन्त्रीहरूलेभने - 'भो चूप लाग्नुहोस् । तपाईंले मुख फोर्नुभयो, कुरा यत्ति हो । यो कुरा सबैको मन मनमा छ ।'

प्रधानमन्त्री - 'यति जान्दा जान्दै पनि परिबन्दले नै हो, यहाँले पनि छोड्न सक्नुभएको छैन, त्यस्तै अरूले पनि छोडिहाल्न सकेका छैनौं । त्यो दिन पनि आउला !'

१५

प्रधानमन्त्रीको कार्यालयमा सबै मन्त्रीहरू जुटेका थिए । कृषिमन्त्री हिरण्यकुमारलेभने - 'प्रधानमन्त्रीज्यू ! आजै चार बजे होइन त हाम्रो भित्र बैठक हुने ?' प्रधानमन्त्रीले एउटा लेखेको पत्र देखाउँदैभने - 'हो, आजै हो । त्यसै भएर मैले यी पहिलो विषय नै अन्नसमस्या - तुल्याएको छु । अरू कुरा तपसीलमा छँदैछन् ।'

अर्थमन्त्री लक्ष्मणप्रसाद अग्रवाल - 'त्यो ठीक छ । त्यस समस्याले जनतालाई पनि पिऱ्यो, काम गरिदिन नसक्दा हामीलाई पनि पिऱ्यो । त्यसको समाधान सर्वप्रथम गरिदिनुपरेकै हो ।'

प्रधानमन्त्री - 'हेरौं, आज कस्तो साइत छ ।'

धर्मदत्त तिवारीले पनि हाँस्दैभने - 'हो, कस्तो साइत छ, कस्तो सपना छ !'

अनि प्रधानमन्त्रीले शिक्षामन्त्री बृहस्पति उपाध्यायलाई औंलाले इंगित गर्दैभने - 'ऊ, उहाँजस्तालाई सोध्नुपर्ने सपना छ, मेरो आजको । धर्मदत्तजीले सपना कस्तो छ भन्दा पो सम्झें । ए बृहस्पतिजी ! मैले आज तीन चार भऱ्यांग लहरै ओर्लेर बिउँझेको सपना देखेको छु । यस्तो सपनाको फल के हुन्छ ?'

मन्त्री बृहस्पति उपाध्याय - 'त्यो सपना देखेपछि फेरि निदाउनुभएन, होइन त प्रधानमन्त्रीज्यू !'

प्रधानमन्त्री - 'बिहान उज्यालो हुन लागेपछि देखेछु, देख्नेबित्तिकै बिउँझी पनि हालें ।'

बृहस्पति उपाध्याय - 'प्रधानमन्त्रीज्यूबाट के के काम पटाउँछु भन्ने मनमा लिनुभएको थियो, अहिलेलाई ती सब खतम भए । यो सपना त्यसैको संकेत हो ।'

प्रधानमन्त्री - 'के यो अनुभवसिद्ध कुरा हो ?'

बृहस्पति - 'यसको विकल्प नै छैन । यो कुरा आजै प्रमाणित

भइहाल्छ । काम बिगारिदिइसकेर देखिएको यो सांकेतिक सपना हो । अब यी कुनै काम हुँदैनन्, के सोच्ने हो, सोच्न थाले हुन्छ ।'

प्रधानमन्त्री - 'बिग्रि नै हाल्छ भने, यो अन्न समस्याले ज्यादै ज्यादै पिरेको छ, यसको कुरा आज बिन्ती नगरौ त ? बरु यसै हुँदैन, उसै हुँदैन । योजनाका कुराहरू बिन्ती गरौं ।'

परराष्ट्रमन्त्री प्रतापसिंह - 'झन् बिग्रन्छभने बिग्रोस् भनेजस्तो गरेर देशको निम्ति त्यो बृहत् योजनालाई चाहिं बिन्ती गर्ने त ?'

प्रतापसिंहको कुरा सुनेर अरू मन्त्रीहरू हाँसे, प्रधानमन्त्रीलेचाहिं गम्भीर मुद्रामाभने - 'जे भन्नुहोस्, त्यो यसै हुँदैन, उसै हुँदैन । मैले ज्यादै सोचेर यसो भनेको हुं । त्यो वातावरण नै छैन । समय कटाउन त्यही बिन्ती गरौं भन्ने कुरा हो ।'

वनमन्त्रीलेभने - 'भइदिए त राम्रै हुन्थ्यो, तर अन्नसमस्याको संकट र अति उग्र सन्तापको अगाडि अरू कुराचाहिं ... भन्ने प्रधानमन्त्रीज्यूको आशय नबुझिएको होइन । भन्दा मात्र नमिलेको, सुन्दा त्यस्तो परेको हो । बरु दसै मिनेट मात्र बाँकी छ चार बज्न, जान थाल्ने होइन प्रधानमन्त्रीज्यू !'

प्रधानमन्त्रीले हड्बडाएजस्तो गरेरभने - 'ओहो ! समय भइसकेछ, गइहालौं । हामीभन्दा अघि सरकारको सवारी भइहाले कति नराम्रो होला ? गइहालौं !' मन्त्रीहरू हडबडका साथ भित्र सभागृहमा पुगे । आआफ्नो स्थान लिएर बसे पनि । समय रहेकोले उनीहरू सरकारमा बिन्ती गर्नुपर्ने विषयहरूको पञ्जिकालाई पुनः अवलोकन गरेर परस्पर छलफल गरिरहेका थिए । त्यस्तो छलफल गर्दागर्दै पौने पाँच भयो । एक दुइ कुराको फेरि आआफूमा प्रश्नोत्तर हुँदा पाँच पनि बज्यो । मन्त्रीहरूको मनमा के हो ?' भन्ने प्रश्न उठ्न थालेपछि साँढे पाँच पनि भयो, हुँदाहुँदा छ पनि बज्यो । अनि प्रधानमन्त्रीले अरू मन्त्रीहरूलाईभने - 'सरकारको

दर्शनको प्रतीक्षा गर्दागर्दै सवा छ हुनै आँट्यो । मान्यो आज पनि दर्शनभेट पाइँदैन जस्तो छ ।'

शिक्षामन्त्री बृहस्पति उपाध्यायले हाँस्दैभने - 'सपनाले काम देखाइरहेको छ प्रधानमन्त्रीज्यू ! एक किसिमले वेसै भएको छ, मर्जी होस् न । दर्शनभेट पाएर काम बिग्रनुभन्दा दर्शनभेटै नपाएर काम साँचिनु, निराश हुन नपर्नु नै वेस हो नि ! यत्रो वर्ष दिन त बित्यो, दुइचार दिनको ढिलोचाँडोले के भइहाल्ला त ! आजको हजुरको सपनाले दर्शनभेटै हुन दिएन, यत्तिमै टरिदिए त ज्यादै राम्रो । नत्र त्यो सपना त खतरनाक सपना हो प्रधानमन्त्रीज्यू !'

यता मन्त्रीहरूमा यस्ता मर्मका कुरा चलिरहेका थिए । उता राजा सुकला भएका रहेछन् । जागा गराउन हुने स्थिति पनि रहिन्छ । साँढे छ भइसकेपछि मात्र राजा ब्युँझेछन् । आज सभागृहमा बैठक छ, जानुपर्छ भन्ने विचारचाहिँ भित्र मनमा रहेछ पनि । त्यसैले अलि लट्याँग्रो स्वरमा सभागृहमा जाने मनसाय राजाले प्रमुख अंगरक्षक प्रजागरलाई बताए । धर्मरिएर उठ्न पनि लागे । तर प्रजागरले 'सरकार ! सवारी हुन सकिबक्सन्न भनेर बिन्ती गऱ्यो । राजाले मानेनन् । धर्मराएर उठ्नै थाले । त्यसै भएर अनि प्रमुख अंगरक्षक प्रजागरले रानीलाई गएर भन्यो - 'सरकारको सभागृहमा पुग्ने स्थिति पनि छैन । पुगिहालिबक्से पनि मन्त्रीहरूलाई केही निर्देशन बक्सनसक्ने स्थिति पनि छैन । मैले बिन्ती गरेको नमानेर, धर्मराएर सवारी हुन लागेको छ । मन्त्रीहरूको अगाडि त्यसरी सवारी हुँदा राम्रो हुँदैन । मेरो केही लागेन । सरकारबाट नै रोकिदिबक्सनुपऱ्यो ।'

अनि महारानीले आएर राजालाई भनिन् - 'आज सवारी हुनु हुँदैन । अबेला पनि भयो, अब सरकारको सवारी हुँदैन भनेर मन्त्रीहरू पनि घर गइसके । अब अर्को दिन भेट्नलाई सूचना पठाउँला । अहिले सुकला होस् ।'

'लौ त' भनेर राजा फेरि पलंगमा पल्टिए । उत्तिखेरै निदाए पनि । अनि रानीले एउटा पत्र दिंदै प्रजागरलाई अलि वर बोलाएर भनिन् - 'आज सरकारको बैठकमा सवारी हुने स्थिति पनि भएन । समय पनि टरिसक्यो । अब अर्को काम पनि किन बाँकी राखूँ ? लौ, यो पत्र दे प्रधानमन्त्रीलाई ।'

अनि प्रमुख अंगरक्षक प्रजागरले सभागृहमा गएर प्रधानमन्त्रीकहाँ हाजिरी पठायो, भेट्यो, सलाम गऱ्यो र त्यो पत्र प्रधानमन्त्रीको हातमा दियो र फर्कियो । प्रजागर फर्किएपछि प्रधानमन्त्रीले धेरै बेर त्यो पत्र हेरिरहे र मन्त्रीहरूलाईभने - 'उठौं अब, बसेर काम छैन । कुरा गरेर पनि काम छैन । चिन्ता गरेर पनि काम छैन ।'

प्रधानमन्त्रीको कुरा सुनेपछि अरू मन्त्रीहरूले सोधे - 'सुनौं न प्रधानमन्त्रीज्यू ! आज के निर्देशन रहेछ सरकारको ।'

प्रधानमन्त्री - 'लौ अब कुनै चिन्ता बोक्न परेन । सरकारबाट आफ्नै घरघरमा बस्ने निर्देशन बक्सेको रहेछ । अब हामी यो पदमा छैनौं ।'

१६

बिहीवारकै दिन राजा पुरञ्जनले नयाँ मन्त्रिपरिषद्को घोषणा गरे । नवगठित मन्त्रिपरिषद्का सदस्यहरूको नाम यस प्रकार थियो -

१) प्रधानमन्त्री - शंकरदेव ओभा, रक्षा तथा राजप्रासाद

२) विद्यासागर दुवे, गृह

३) चिन्तामणि उपाध्याय, कृषि र वन

४) प्रेमनाथ चौधरी, परराष्ट्र र शिक्षा

५) गोपालकृष्ण सिन्हा, उद्योग र वाणिज्य

६) जगत्सिंह वर्मा, अर्थ र मालपोत

७) मुकुन्दवीर चौहान, निर्माण र यातायात ।

राजाको अध्यक्षतामा हुने मन्त्रिपरिषद्को बैठक रविवार सभागृहमा बसेको थियो । बैठकमा राजाले प्रधानमन्त्रीलाईभने – 'आज विचार गर्नुपर्ने विषय के के छ ?'

प्रधानमन्त्री – 'अगाडिको मन्त्रिपरिषद्ले सरकारबाट हुकुम भएको भनेर देशविकासको लागि एउटा बृहत् योजना तयार गरेको रहेछ, त्यसलाई कार्यान्वयन गर्नेतर्फ चाहिं केही काम भएको रहेनछ । अब मन्त्रिपरिषद्को कार्यसूचीमा त्यसलाई पहिलो स्थान दिइएको रहेछ, त्यसलाई केरेर अर्को विषय उठाउन पनि राम्रो भएन । त्यसलाई के गरुँ सरकार ?'

राजा – 'त्यो योजना कस्तो छ, तिमीहरूले सबै हेऱ्यौ ?'

प्रधानमन्त्री – 'विषय बुझ्यौं । शीर्षक पनि हेऱ्यौं । तर दफा दफाभने सबै हेरिसकेका छैनौं ।'

राजा – 'तिमीहरू मिलेर त्यो सबै पढ, काटछाँट गर्नुपर्ने भए गर । अनि ल्याओ । अनि त्यो बाहेक आजै गर्नुपर्ने केही छ ?'

प्रधानमन्त्री – 'छ सरकार ! अघि दुइ तीन वर्ष अनावृष्टिले जनतालाई दुःख दियो । अहिले वर्षात् त राम्रो, ठीक नै थियो, भाद्रको अन्त्य आश्विनको शुरूमा भयंकर अतिवृष्टि भएर कतै गाउँका गाउँ बगायो, कुनै वस्तीलाई पैरो आएर पुऱ्यो । जनता वेहाल छन् । यहाँ निवेदनका निवेदन परिरहेको छ सहायताको लागि । घरवारविहीन जनतालाई आपत् परेको बेला सरकारले नहेरिदिए तिनीहरूले कहाँ जाने ? त्यस कारण यस निम्ति चाहिं तत्काल नै एउटा मोटो रकम छुट्याउन सरकारबाट हुकुम हुनुपऱ्यो ।'

राजा – 'लौ त्यो पनि के कति गर्नुपर्ने हो, निर्णय गरेर त्यो योजना सँगसँगै ल्याउनू । आज यत्ति मात्र । म गइहाल्छु ।'

यति भनेर राजा उठे, मन्त्रीहरूले पनि जऱ्याकजुरुक उठेर दर्शन

गरे, पछि लागे, दरबारको भित्री ढोकासम्म पुऱ्याए, फेरि दर्शन गरे, बिदा पाएर फर्किए । त्यसपछि अर्को बैठक हुन नपाउँदै रानी, रानीका सँगिनी, तालिमी केटीहरू, राजकुमारहरू सबै सँगै जाने गरी राजाको दुइ महिने शिकारको कार्यक्रम बाहिर प्रकाशमा आयो । मन्त्रिपरिषद् त्यसको व्यवस्था मिलाउनको लागि व्यस्त भयो । सवारीसाथ वनमन्त्री चिन्तामणि पनि लागे । शिकार जता जता खेले पनि राजाको मुकाम नन्दनप्रासाद नै थियो ।

हिउँदका महीना, रानीलाई बित्तो बग्दो केही लागेन, अर्को हप्ता अर्को हप्ता फर्कने भन्दाभन्दै पूरा चार महीनापछि राजा सपरिवार शिकारबाट फर्किए । अन्त कतै गएर आएपछि पन्ध्र दिन त फेरि विश्राम लिने परम्परा रानीले बाँधिदिएकी नै थिइन् । त्यो पन्ध्र दिन प्रारम्भ भएदेखि चाहिँ मन्त्रीहरू दिन गन्न थालेका थिए - पन्ध्र दिन कहिले सकिएला र बैठक होला, जनताको आर्तचित्कारको उपचार होला भनेर । तर राजाको विश्रामको दिन आठौँ थियो तापनि त्यसै दिन प्रधानमन्त्रीलाई दरबारबाट प्रधान अंगरक्षकको पत्र आइपुग्यो, जसमा वेहोरा यस किसिमको थियो - 'प्रधानमन्त्रीज्यू, यही फागुन छब्बीस गते सम्पन्न हुने काशीका राजकुमारको शुभविवाहको निमन्त्रणा आएकोले तेइस गते राजारानी दुवैको त्यसतर्फ सवारी हुँदैछ । बाहिर सवारी भएपछि अरू पनि मित्र राजाहरूसँग अनौपचारिक सौहार्दपूर्ण भेटघाट गर्ने र तीनधाम समेत घुमेर दर्शन गरेर मात्र फिर्ती सवारी हुने कार्यक्रम भएकोले दुइ महीनाको सवारी भ्रमणको लागि अरू सबै काम छोडेर जो गर्नुपर्ने व्यवस्था मिलाउनू र परराष्ट्रमन्त्रीलाई समेत सवारीसाथ जानको लागि सूचना दिनू भनी सरकारबाट हुकुम भए वमोजिम यो पत्र लेखेको छु ।'

भवदीय
प्रधान अंगरक्षक प्रजागर
राजदरबार

मन्त्रिपरिषद्ले हुकुम शिरोपर गरेर सवारीको निमित्त आवश्यक व्यवस्थाहरू गऱ्यो । फागुन तेइस गते राजारानीको सवारी चलाएर, दर्शन गरेर, बिदा भएर मन्त्रीहरू प्रधानमन्त्रीको कार्यालयमा जुटे । त्यस्तै प्रसङ्गमा प्रधानमन्त्रीले अरू मन्त्रीहरूलाईभने – 'अब यो दुइ महीना कसरी बिताउने ? कसलाई के भनेर टार्ने ? सबतिर बेहाल छ । जनताका प्रतिनिधिहरू आएर कराएको करायै छन् । बडो सकसमा परियो । जनताको, देशको हितको लागि कुनै कामै गर्न नसक्ने भएपछि के गर्ने ? न खानु, न छोड्नु पो भयो यो मन्त्री पद त !'

अनि प्रधानमन्त्रीले वनमन्त्री चिन्तामणिलाईभने – 'चिन्तामणिजी, फुर्सदमा सुनौं न शिकारको गफ, तपाईं त शिकारमा जानुभएको । त्यहाँ त के चिन्ताको कुरा केही परिआउने भएन ! रमाइलै रमाइलो त भयो होला, होइन त ?'

'होइन, प्रधानमन्त्रीज्यू । बैठकको बेला, दर्शनभेट पाउँदा यो निवेदन टक्र्याइहालूँला भनेको, निर्देशन दिएर सरकार फट्फटिएर सवारी भइहाल्यो । यही हो शिकारको अनुभव, नजर होस्' – भनेर वनमन्त्री चिन्तामणिले प्रधानमन्त्रीको हातमा एउटा पत्र दिए रभने – 'शिकारले मलाई यो निर्णयमा पुऱ्यायो ।'

प्रधानमन्त्री – 'ओहो ! किन चिन्तामणिजी, तपाईंले त पदबाट त्यागपत्र पो दिन लाग्नुभएको रहेछ । किन हँ ?'

चिन्तामणि – 'मैले एकैपटक शिकारमा जाँदा सब कुरा बुझें । अरू विभाग भए पनि जेनतेन बसौं भन्न हुन्थ्यो । राजाको ज्यादै प्रिय व्यसन शिकार भएकोले बारबार सवारी भइरहने, वनमन्त्री भएर सवारीसाथ पुग्नैपर्ने, त्यसै भएर मलाई यो पदमा बस्न मन लागेन । किनकि जनताको ज्यादै नराम्रो आक्रोश छ ।'

प्रधानमन्त्री – 'कस्तो आक्रोश छ, सुनौं न !'

वनमन्त्री चिन्तामणि - 'केही कुरा त आफ्नै कानले सुनें र बुझें । धेरैजसो कुरा चाहिं गुप्तचरहरूको विवरणबाट बुझें । संक्षेपमा भन्न हुने कुराचाहिं यही छ । त्यहाँका सम्पूर्ण जनता भन्दा रहेछन् - 'यो राजाले रण्डी, रक्सी, नाच, गान र शिकार यी पाँच कुरासिवाय जानेको छैन । फेरि दलबलसमेत आइपुगेछ - 'निर्दोष, निरीह विचरा, वन्यजन्तुको निर्मम संहार गर्न ! अरू भन्नै नहुने, भनेको पक्षमा अरूले सुन्दा आफैंले राजाको बखान गरेजस्तो पर्ने कुरा कति छन्, कति छन्, राजकुमारहरूको उच्छृंखल चरित्रको बखान कति गर्ने ? भयो यी कुरा कार्यालयमा नगरौं ।

प्रधानमन्त्रीज्यू ! मचाहिं मन्त्रिपरिषद्मा एक, दुइ, तीन, बस्दै बस्दिनँ । मेरो त्यागपत्र स्वीकृत गराउन हजुरले पनि एक दुइ शब्द थपिदिनुपर्छ- हो, यसको स्वास्थ्य खराब छ भनेर ।' मैले टाउको रिंगाउने, के हुने भनेर निवेदनमा संकेत गरेको छु । मैले असत्य कुरा गरेको पनि होइन, कहिलेकाहीं मेरो टाउकोलाई केले, केले रिङ्गाइरहन्छ । त्यो बेलामा म ज्यादै अस्वस्थ जस्तो हुन्छु पनि ।'

प्रधानमन्त्रीलगायत सबै मन्त्रीहरूले निदाउरो मुख लगाएर वनमन्त्रीको कुरा सुने । अनि प्रधानमन्त्रीले वनमन्त्रीलाईभने - 'किन तपाईं मात्रै, हामी सबै मिलेरै त्यागपत्र दिउँला नि ! यस्तै हो र जनताको कुनै काम गर्न पाइँदैनभने ! त्यो बृहत् योजनाको प्रस्ताव क्रमसंख्यामा पहिलो पर्न आएकोले मात्र बिन्ती गर्नुपरेको हो, योजना बनाउनेहरू दिक्क भएर कता पुगे । वातावरणमा सुधार आएछभने त्यसलाई पछि विचार गरिरहौंला । यहाँ त तत्काल मर्का पारेको छ, बाढीपीडितहरूको समस्याले । पहिले सवारी फिर्ने कहिले, सवारी फिरेर पनि पन्ध्र दिन विश्रामका हुन्छन्, ती सकिने कहिले ? जनप्रतिनिधिहरूको पेलंपेला छ ! मन्त्री नभइदिएको भए हामीलाई यो पोलो हुन्थ्यो ? बेकार मन्त्री हुन आइएछ । अहिले त सम्झदै धिक्कार लाग्न थाल्यो !

१७

काशीका राजकुमारको विवाहमा भाग लिईकन, चार पाँचवटा राज्यका मित्र राजाहरूसँग अनौपचारिक सद्भावपूर्ण भेटघाट गरीकन, तीन धामको भ्रमण र दर्शन गरीकन दुइ महीना तेर दिन बिताएर राजा पुरञ्जनको फिर्ती सवारी भयो । अब राजाका विश्रामका पन्ध्र दिन बितेपछि दिए दर्शनभेट पाइने भयो । मन्त्रीहरू अब त्यसको प्रतीक्षामा बसे । एक दिन बित्यो, दुई दिन बित्यो, तीन दिन बित्यो । तेह्रौं दिनमा राजदरबारबाट एउटा पत्र प्रधानमन्त्रीकहाँ आइपुग्यो । त्यसमा लेखिएको थियो – 'यही वैशाख २० गते रानी र अंगरक्षकहरूसहित जोधपुर राज्यका राजा अजितसिंहको सवारी हुँदैछ । त्यसको लागि राजप्रासादको बायाँतर्फको हवेलीलाई लिपपोत, सिंगारपटार आदिका साथ आवश्यक यथोचित उपकरणहरू समेत यथास्थान राखेर अतिथि राजाको निमित्त निवासयोग्य तुल्याइहाल्नू ।'

राजाको हुकुम शिरोपर गरेर प्रधानमन्त्री अब त्यसतर्फ दत्तचित्त भए । उक्त हवेलीलाई जसरी सिंगार्नुपर्ने थियो, सम्पन्न गरेर राजोचित एवं निवासयोग्य बनाइयो । वैशाख २० गते जोधपुरका राजारानी र अंगरक्षकहरू समेत भएर आए पनि । रानीसमेत राजा पुरञ्जनबाट तिनको भव्य स्वागत भयो । त्यस स्वागत कार्यक्रममा मन्त्रीहरू, राज्यका अंगहरूका प्रमुखहरू, जनताका गण्यमान्य विशिष्ट व्यक्तित्वहरू सबैले भाग लिएका थिए ।

जोधपुर महाराजको सात दिनको भ्रमण थियो – एकदिन विश्राममा बित्यो । दुई दिन पञ्चाल नगरका दर्शनीय स्थलहरूको भ्रमणले बित्यो । तीन दिन शिकारमा बित्यो । फर्कने अघिल्लो दिन राजदरबार सभागृहको एक विशिष्ट बैठकमा अतिथि राजालाई मन्त्रीहरू, राज्यका अंगहरूका प्रमुखहरू र कतिपय विशिष्ट ख्याति सम्पन्न व्यक्तित्वहरूसँग परिचय गराउने र राजाहरूबाट केही दुइ चार शब्द बोल्ने कार्यक्रम पनि थियो ।

त्यस अनुसार अतिथि राजालाई प्रधानमन्त्रीले उपस्थित सबैको परिचय गराए । त्यसपछि बोल्ने कार्यक्रम चल्यो । पहिले राजा पुरञ्जनले मञ्चबाटभने -

सम्माननीय अतिथि जोधपुर महाराज !

स्वतन्त्रता, समानता, सार्वभौमिक अखण्डता र सहअस्तित्व यिनै समान नीतिको आधारमा अन्य मुलुकहरूबीच मैत्री कायम राख्ने आफ्नो नीतिगत परम्परालाई हाम्रा दुवै राज्य पञ्चाल र जोधपुरले पुराकालदेखि निर्वहन गर्दै आएको सर्वविदितै छ । उक्त तिनै आदर्शको कट्टर अनुगामी भएको नाताले हाम्रा दुइ राज्यका बीच दृढ र सौहार्दपूर्ण सम्बन्ध सदा अविच्छिन्न भइरहन सकेको पनि हो । यही नीतिगत निकटतावश दुवै राज्यका सरकार र प्रजाहरूले दुवै राज्यको उन्नति, विकासमा समान भावले नै चाख राख्दै आएका पनि हुन् । साथै आफ्ना परम हितैषी मित्र यहाँलाई आफ्नो यो आन्तरिक प्रगतिको विवरण सुनाउन पाउँदा ज्यादै हर्ष लागेको छ कि - जोधपुर राज्यको उन्नतिविकासका लागि तपाईंको सरकार जस्तो दत्तचित्त छ, र त्यहाँका प्रजाहरू अमन चैनमा छन्, त्यस्तै यस पञ्चाल राज्यको उन्नति र समृद्धिको लागि मेरो सरकार पनि एक बृहत् योजना लिएर त्यसको कार्यान्वियनको लागि हाल दत्तचित्त भइरहेको छ र यहाँजस्ता मित्रको सद्‌भाव र सहयोगले मेरा प्रजाहरू पनि आफ्नो देशको भविष्यको निमित्त हाल निश्चिन्त र आशान्वित छन् ।'

'किञ्च - आफ्ना परम मित्र यहाँको यथोचित स्वागत सत्कार पुऱ्याउन नसकेकोमा संकोचको अनुभव गर्दै, जोधपुरका राजभक्त प्रजाहरूले आफ्ना जनप्रिय राजा धेरै दिनसम्म टाढा रहँदा चिन्ता र उत्कण्ठा लिने हुनाले तपाईंको भोलिको फिर्ती सवारीको कार्यक्रमलाई मनले नमान्दा नमान्दै पनि हामीले स्वीकार गर्नुपरेको छ । विशेष यहाँले स्वदेश फर्कँदा व्यक्तिगत मेरो, पञ्चाल राज्यको सरकारको

र यहाँका प्रजाहरूको सौहार्दपूर्ण सद्भावना र सम्झना जोधपुरको सरकार र प्रजाहरूमा पुऱ्याइदिनुहुनेछ भन्ने मैले आशा र विश्वास पनि गरेको छु ।

भगवान्ले हाम्रा दुवै राज्यको कल्याण गरून् ।

त्यसपछि प्रत्युत्तर भाषण गर्दै जोधपुर नरेशलेभने -

सम्माननीय परम मित्र पञ्चाल नरेश ! श्रद्धेय महारानी ! मन्त्रीहरू र गण्यमान्य उपस्थित व्यक्तित्वहरू !

महाराजबाट अति अनुरागवश मैले पाएको आतिथ्यमा सन्तोष नलिइबक्से पनि मैले यहाँ आउँदा महाराजका, यहाँको सरकारको र साथै यहाँका राजभक्त प्रजाहरूको मप्रति, मेरो सरकारप्रति र मेरा प्रजाहरूप्रति जुन सौहार्द, सद्भावना र ममता पाएँ त्यसबाट म ज्यादै प्रभावित भएको छु र खास गरी प्रिय मित्र महाराजबाट पाएको स्नेह र सुविधाले मलाई आफ्नै जोधपुर र आफ्नै दरबारमा भइरहेको भान भइरहेको छ ।

किञ्च - महाराजबाट हुकुम भए अनुसार हाम्रो दुइ देशको सम्बन्ध परापूर्व कालदेखि नै स्वतन्त्रता, समानता, सार्वभौमिक अखण्डता र सहअस्तित्व यिनै नीतिमा आधारित भइआएको हो । हाम्रा दुवै देशका सरकार र प्रजा हाम्रा दुवै देशको समान भावले उन्नति र प्रगति चाहन्छन् ।

किञ्च - यहाँको सरकारले पञ्चाल राज्यको विकास र समृद्धिको लागि एक बृहत् योजनालाई कार्यान्वित गर्दैछ र यहाँका प्रजा आफ्नो देशको भविष्यको निमित्त हाल निश्चिन्त र आशान्वित छन् भन्ने शुभ विवरण प्रिय मित्र प्रजावत्सल महाराजकै श्रीमुखबाट सुन्न पाउँदा मलाई ज्यादै खुशी लागेको छ । साथै मेरो हार्दिक शुभकामना छ -'त्यो योजना छिटो नै लागू होस्, जनताको भविष्यको लागि सफल पनि होस् ।'

अन्त्यमा म हृदयदेखि नै प्रतिज्ञा गर्दछु - म यो देशलाई सधैं आफ्नो घनिष्ठ मित्र देश सम्झनेछु । यहाँ पाएको ममतापूर्ण भव्य स्वागतले म

यो सरकारलाई कहिल्यै बिर्सनेछैन र महाराजबाट जस्तो हुकुम भएको छ, त्यही अनुसार महाराजको, यस देशको सरकारको र प्रजाको सौहार्द र सद्भावनालाई म आफ्नो देशको सरकार र प्रजाहरूसम्म पुऱ्याइदिनेछु ।

भगवान्ले हामी सबैको कल्याण गरून् ।

भोलिपल्ट सबेरै जोधपुर नरेश स्वदेशतर्फ प्रस्थान गरे । प्रस्थानको समयमा राजा, मन्त्रीहरू, राज्यका विभिन्न निकायका प्रमुखहरू सबले राजदरबारको बायाँतर्फको हवेलीमा उपस्थित भएर जोधपुर नरेशको बिदाइ दर्शन गरेका थिए ।

जोधपुर नरेश फर्केपछि पनि राजाबाट बैठक बोलाउने विषयमा कुनै आदेश निदेश हुने लक्षण नदेखिएको तर विभिन्न समस्याहरूको बारेमा बिन्ती गर्नुपर्ने भएकोले 'सरकारको अध्यक्षतामा हुने मन्त्रिपरिषद्को बैठकको लागि समय निर्धारण गरिपाऔँ' भनेर मन्त्रीहरूको संयुक्त निवेदन दरबारमा पठाइएको थियो । तर दस बाह्र दिन बितिसक्दा पनि त्यसबारे कुनै खबर आएको थिएन । मन्त्रीहरू प्रधानमन्त्रीको कार्यालयमा लक्ष्यहीन गल्प गरेर बसिरहेका थिए । त्यसै प्रसङ्गमा कृषिमन्त्रीले प्रधानमन्त्रीलाईभने – 'अब त्यो बृहत् योजनाको कार्यान्वयन यथाशीघ्र थाल्न परेन ? राजाबाट विदेशीलाई जानकारी दिइसकेपछि, विदेशीबाट पनि त्यस विषयमा दुइ शब्द बोलेर शुभकामना समेत भइसकेपछि !'

प्रधानमन्त्री – 'अरू कस्ता तात्कालिक समस्या छन् । तुरुन्त बैठक हुनुपऱ्यो भन्दा त ...।'

त्यो सुनेर अरू मन्त्रीहरू हाँसे । हाँसोमा हाँसो थप्दै वनमन्त्री चिन्तामणिलेभने – 'मेरो त टाउको रिंगाएको रिंगायै छ । सबैले यो त बिरामी नै छ भनेर बिन्ती गरिदिनुपर्छ है !'

१८

यस्तै शासन, यस्तै व्यवस्था । समय बित्दै गयो । धेरै समयपछिको कुरा हो । राजाका आदतहरू तिनै तिनै छँदै थिए । उनको प्रिय व्यसन शिकार त हुँदै हो । त्यसको बारबार उल्लेख गरे पनि कुनै विशेषता राख्दैनथ्यो । तर यस पटकको शिकारचाहिं त्यस्तै विशेषतापूर्ण भएकोले उल्लेखनीय, वर्णनीय हुन आयो । किनभने अघिअघि शिकारमा जाँदा राजाले कि रानीलाई सँगै लिएर जान्थे, कि रानीको अनुमति लिएर मात्र जान्थे । अरू तिमीलाई के ल्याइदिउँ ? भनेर फकाएर समेत जान्थे । यस पटक त रानीलाई अत्तोपत्तो नै नदिईकन राजा फुत्त शिकारमा गइहालेछन् । अघिअघिका शिकारहरूमा जाँदा, सवारी शिबिरमा त्यो रक्सीको खोलो बग्ने गरेको, नयाँ नयाँ अपरिचित सुन्दरीहरूको चहलपहल, आवतजावत हुने गरेको, अनेक लयदार गीत र नृत्यको मानौं समारोह नै मनाउने गरेको सुनेकी र कति पटक आफ्नै आँखाले पनि देखेकी हुनाले रानीको मनमा यस्तो चिन्ता पऱ्यो कि – 'मलाई पत्तो नै नदिईकन शिकारमा जानुको मतलब यो कामुक, स्त्रैण राजाले मेरो उपेक्षा र अनास्था प्रारम्भ गरेको हो ।'

उता राजालाई चाहिं रानीले यस्तो शंका गर्लिन् भन्ने कत्ति शंकै थिएन । शिकारको इच्छा हुने बित्तिकै आफ्ना अंगरक्षक र कतिपय सैनिकहरू लिएर राजा शिकारमा गए । इच्छा लागेसम्म शिकार खेले । खेल्दाखेल्दा थाकेपछि दिक्क भएर फेरि दरबारमै फर्किए । त्यो पटक त्यति मात्र भएको हो । अनि दरबारमा आएर, स्नान गरेपपछि नयाँ पोशाक र आभूषणहरू लगाएर भोजन गरे । यति गरिसक्दा पनि रानी आफूतिर आइनन् । एक क्षण पनि आफूलाई नछोड्ने रानी आज किन आइनन् ? कहाँ गइन् भन्ने राजालाई लाग्ने नै भयो । त्यसैले राजाले रानीका सँगिनीहरू र दासीहरूसँग सोधे – 'खै, रानी कहाँ, के गर्न लागेकी छन् ?'

उनीहरूले आँखाभरि आँसु पारेर, मुख अँध्यारो लगाएर राजालाई हेरि मात्र रहे, रानीका सँगिनी र दासीहरूले त्यस प्रश्नको जवाफै दिन

सकेनन् । त्यसैबीचमा रानीकी मुख्य सँगिनी जीवन्तिका आइपुगी । राजाले जीवन्तिकालाई सोधे – 'के चाल हो, कतै आएको-गएको देख्दिनँ । रानी के गर्न लागेकी छन्, कहाँ छन् ? बोलाएर आइज ।'

जीवन्तिकाले भनी – 'महाराज ! के कारणले त्यसो गरिबक्सेको हो, हामीलाई थाहा छैन । महारानी त त्यो माथिल्लो बुइँगल तलाको अचल्तीको, रित्तो, घुरानै घुरान भएको कोठाको नाँगो भुइँमा सुकला भइरहेको छ । महारानीले पहिरिबक्सेका सारा पोशाकहरू पनि धूलाम्मे भइराखेका छन् । त्यसको पनि पर्वाह छैन । केश फुकेर असरल्ल भएको छ, त्यसको पनि पर्वाह छैन । गहनाहरू सबै झिकेर फ्याँकिएका छन्, सबै अंग बुच्चै छन्, ती सबैको कुनै पनि पर्वाह छैन ।' किन यसो गरिबक्सेको ? भनेर सोध्दा हामीलाई केही जवाफ बक्सन्न, कसैसँग पनि एक शब्द बोलिबक्सन्न । त्यसो गरिबक्से पनि हामीले चाहिँ एक्लै छोडिदिनु भएन भनेर, पालैपालो गरेर वरिपरि बस्ने, नजीक बसे केही हुकुम हुन्छ कि भनेर प्रतीक्षा गर्ने काम त अहिलेसम्म गरिरहेकै छौं । म अहिले पनि उतैबाट आएकी हुँ । म आए पनि शाम्बरी, रजनी, माधुरी र वेली अहिले पनि उहाँकै साथमा छन् । ती सबै, हामी सबै रोइरहेका छौं । रोएर के गर्ने, महारानी सम्झिबक्सन्न । हाम्रो केही लागेको छैन । सरकार स्वयं सवारी भएर बुझाइबक्सियोभने बुझिबक्सन्छ कि !'

जीवन्तिकाको कुरा सुनेपछि राजा बुइँगलको त्यो घुरानै घुरान भएको अचल्तीको कोठामा पुगे । आफ्नै आँखाले रानीलाई त्यस्तो दुर्गीतिसित धूलैधूलोमा लट्पटिएर नांगो भूइँमा पल्टिरहेको देखे । त्यो देख्दा राजालाई ज्यादै चिन्ता पनि लाग्यो, दुःख पनि लाग्यो । अनि राजाले रानीका ती सबै सँगिनी र दासीहरूलाई त्यहाँबाट हटाइदिएर रानीसँग एकान्तमा बसेर सोध्न लागे – 'रानी ! तिमीलाई के भयो ? के चित्त बुझेन ? कसले केही भन्यो कि अथवा केही गऱ्यो र तिमी यसरी विरक्त भयौ ? भन त ।'

यसरी राजा पुरञ्जनले धेरै पटक अनेक भंगीसंग प्रश्नहरू गर्दा पनि रानीले कुनै जवाफ दिइनन्, एक शब्द पनि बोलिनन् । उनको मानसिक परिवर्तन हुँदै भएन । आखिरमा आजित भएर राजाले रानीलाई बलात् काखमा लिएर चुम्बन गरे र रानीको गोडा समातेरभने - 'मेरी प्राणप्रिया रानी ! आज तिमीले अघिझैं मसँग हँसमुख गरेर कुरा नगरेकी हुनाले, हेर त यो दरबार कस्तो श्रीसम्पत्ति हराएर शून्य भएजस्तो देखिएको छ । 'तिमी नै मेरो सर्वस्व हौ, श्रीहौ, सम्पत्ति हौ । तिमी नै मेरो जीवनको अधिष्ठात्री देवी हौ । तिमी नै मसँग प्रसन्न छैनौभने यो दरबारमा म किन बसूँ ? जस्तो मलाई लागेको छ ।

दारिम जस्तो मिलेको तिम्रो दाँतको लहर ! भ्रमराका लहर लहर जस्ता केशका काला अलकहरू, तिम्रो त्यो मधुर मुस्कान, कटाक्षले मुग्ध पार्ने प्रणयभार र लज्जाले झुकेको तिम्रो वदन । कति आकर्षक र मनमोहक छ ! तिम्रो मधुर वाणी कति मीठो छ ! म त तिम्रो प्रेम र स्नेहले किनिएको दास हुं रानी ! मैले कुनै व्यतिक्रम गरेको छुभने मलाई सजायँ देऊ, त्यसलाई म तिम्रो अनुग्रह नै सम्झन्छु । अथवा कसैले तिम्रो अप्रिय काम केही गरेको छभने भन, म त्यसलाई पनि कडा सजायँ दिन्छु । मैले आजसम्म तिम्रो मुख यस्तो शृंगारहीन, मलिन र उदास भएको कहिल्यै देखेको थिइनँ । न त श्रीहीन, कान्तिहीन मुखका साथमा गोलकाँक्रीजस्तो तिम्रो अधरोष्ठलाई अश्रुसिक्त र विना लालिमाको कुनै दिन मैले देख्न परेको थियो । अँ सम्झिएँ, मबाट आजसम्म नभएको एउटा व्यतिक्रम भएछ ।' भ्रमवश तिमीसँग नसोधी, अनुमति नलिई यस पटक म शिकारमा गएँ । जिन्दगीमा यो मेरो पहिलो पटकको नै भयंकर व्यतिक्रम हो । अब आफ्नो व्यतिक्रमलाई स्वीकार गरेर म प्रतिज्ञा गर्दछु रानी ! यस्तो अपराध जिन्दगीमा अब कहिल्यै गर्ने छैन र तिमीलाई साथमा नलिइकन म अब कहिल्यै शिकारमा पनि जाने छैन । यस पटकको मेरो यस व्यतिक्रमलाई आफ्नो दास र सेवक सम्झेर मलाई क्षमा गर महारानी ! म तिम्रो पाउ परेर, शिर निहुराएर क्षमा मागिरहेको छु ।'

यसरी आफ्नो पुंस्त्व गुमाएर, राजाको स्तरलाई नै गिराएर, आफू गिरेर, पाउमा परेर व्यतिक्रम नै नभएको कुरालाई व्यतिक्रमको रूपमा स्वीकार गरेर क्षमा मागेपछि कुन स्त्रीले क्षमा नदेली ? त्यसपछि त महारानी अघिजस्तै प्रसन्न भएर उठिन् र स्नान गर्न गइन् । त्यसपछि राम्रा राम्रा सुकिला बहुमूल्य पोशाकहरू पहिरिइन्, अनेक मंगलशृंगार गरिन्, आभूषणहरू लगाइन्, चौरासी व्यञ्जनका साथ भोजन गरिन् र फेरि राजाकहाँ आइपुगिन् र स्मितपूर्ण प्रेमस्निग्ध कटाक्षका साथ राजालाई आलिंगन गरिन् । राजाले पनि दुइ हातले फेरो मारेर रानीको गाला र अधरको चुम्बन गरे । यसरी रानी फेरि पूर्ववत् राजासँग अनेक प्रेमक्रीडाहरू गर्न लागिन् । राजा पनि आफ्नो प्रिय अभ्यस्त व्यसनासुर मदिरा पिएर रानीसँगै नाच्न र गाउन थाले ।

१९

यसरी सुन्दरी रानी र उनका अरू सुन्दरी सहेलीहरूसँगको प्रेमकेली, संयुक्त मद्यपान, शिकार, संगीत र नृत्यको रमझममा भाग लिएर आनन्द लिएँ भन्दाभन्दै सदा कामातुर र आसक्त चित्तका राजा पुरञ्जनलाई आफ्नो उमेर गइसकेको पत्तै भएन ! शरीरमा जीर्णता आयो । ग्लानि बढ्यो । त्यसमाथि कर्कशा रानीको करकरले राजकुमारहरूको भविष्यको राजवंशोचित यथेष्ट व्यवस्थाका निमित्त सोच्नुपर्दा उत्तरोत्तर क्लेश र कठिनताको अनुभव गर्नुपर्दा शारीरिक शक्तिमा अरू ह्रास र पतन भयो । यस सम्बन्धमा राज्यको कुनै छेउछाउको भाग परचक्रलाई बेचेर भए पनि आफ्ना सन्तानको व्यवस्था मिलाइदिनुपर्छ भनेर रानी सधैं राजालाई टोकसिरहन्थिन् । रानीको यस्तो अराष्ट्रिय प्रस्तावसँग सहमत भईकन पनि कार्यरूपमा त्यसलाई परिणत गर्न राजालाई स्थितिले साथ दिंदैनथ्यो । उन्नति र विकास केही नभएकोले आफ्नो नगरराज्य सर्वापेक्षया कंगाल थियो । आर्थिक कारणको असन्तोषले राजारानीकै सल्लाहबाट मन्त्री र सचिव जति फेरिरहे पनि कसैबाट पनि उनीहरूको आर्थिक आकाङ्

क्षापूर्ति हुन सक्दैनथ्यो ।

पछिपछि त दरबारको वातावरण पनि राजाको प्रतिकूल हुन थाल्यो - स्वयं राजकुमारहरू पनि राजाको देहान्त छिटो भइदिए जो भएको सम्पत्ति जति पुग्थ्यो बाँडेर, आआफ्नो पृथक पृथक व्यवस्था गर्न पाइन्थ्यो भन्ने कुरामा सबै एकमत थिए । उत्तरोत्तर वृद्ध र अशक्त हुँदै गएका राजा पुरञ्जनलाई रानीले पनि अघिजस्तो पछ्याउन छोडिसकेकी थिइन् । रानीको हृदयमा राजाप्रतिको अनुराग अघिजस्तो रत्तिभर पनि थिएन । अघि एक क्षण पनि राजाको मुख देख्न नपाएर उत्कण्ठित हुने रानी अहिले राजाको मुखै देख्न नपरोस् भनेजस्तो गरिरहन्थिन् । उल्टो भेटैपिच्छे राजालाई रानी ठुँगिरहन्थिन् - 'आफ्नो औकात अनुसार छोराहरूको व्यवस्थासम्म पनि मिलाइदिन नसक्ने नामर्द राजा !' भनेर ।

कामलम्पट राजा पुरञ्जनचाहिँ - *तृष्णैका तरुणायते,* जति वृद्ध हुँदै गए पनि उनको तृष्णाचाहिँ झन्झन् तरुनो ! - एक छिन पनि रानीको मुख देख्न नपाए अघिजस्तै छट्पटिन थाल्थे । राजाको यस प्रवृत्तिलाई रानीका अरू सँगिनीहरू र दासीहरूले पनि भित्रभित्र निन्दा र आलोचना गर्न थालेका थिए । यी दरबारभित्रका कुरा भए । उता बाहिरचाहिँ प्रजाहरू भन्थे - 'यो राजा बाँचुन्जेल रक्सी, नाचगान, शिकार र रनिबासको आमोदप्रमोद ! यस नगरको उन्नति, प्रगति र विकास जेभने पनि यत्ति हो ! बदलिएर जो जो आए पनि मन्त्रीहरू र सचिवहरूको गुनासो र भुटभुटीको त लेखाजोखा नै थिएन ।

यस प्रकारले राजामाथि श्रद्धा, ममता, आत्मीयता राख्नु त परै रहोस्, असन्तोष, आलोचना र घृणा नगर्ने व्यक्ति पञ्चाल नगर राज्यभरि कोही थिएन । राजालाई हृदयले नै सबै छोडिसकेका थिए । राजालाई यथावत् साथ दिने, इमान्दार, राजभक्त कोही थियोभने त्यही उनको पुरानो कामतृष्णा थियो, अतृप्त आकाङ्क्षावश त्यसबाट राजालाई झन् झन् चिन्ता मात्र थपिन्थ्यो ।

दस आठ वर्ष यता राजाले अनेक यज्ञयगादिको अनुष्ठान पनि गराए । फलाशा र आसक्ति लिएर गरिएका ती यज्ञविशेषहरूबाट पनि उनलाई शान्ति भएन, न त पञ्चाल राज्यका कुनै पनि अंगलाई ओज, बल र स्फूर्तिको अनुभव भयो । सर्वत्र यस्तो अशान्तिपूर्ण असमन्जस स्थिति राजाकै आसक्त चरित्र र प्रवृत्तिकै कारणबाट भएको थियो ।

राज्यको यस्तो जर्जर आन्तरिक स्थितिमा परचक्रबाट आपततः भयंकर घटना घट्नु कुनै आश्चर्यको कुरा थिएन । अकस्मात् राजा पुरञ्जनको राज्यमा गन्धर्वराज चण्डवेगको आक्रमण भयो । एकथरि काला, अर्कोथरि गोरा ! दुइथरि सशस्त्र सेना राजधानीभित्र पसेर लुट्न थाले । सारा प्रजा निरास, कान्तिहीन र भयव्याकुल भए । राज्य पूरै शून्य र उजाड देखियो । त्यस क्रूर, आत्महीन गन्धर्वसेनाले एक पटक होइन, कैयौं पटक यसरी लुट्यो कि राज्यभित्र श्री र सम्पत्ति भन्ने कुरा कहीं केही पनि बाँकी रहेन । सब समाप्त भयो ।

आफ्नो राज्य र प्रजाप्रतिको निरन्तर उपेक्षानीतिको दुष्परिणाम कस्तो हुँदोरहेछ भन्ने कुरा राजा पुरञ्जनले बुढेसकालमा आफैंले भोगे । त्यस्तो राष्ट्रिय संकटको बेलामा त्यस राज्यलाई बचाउनको निमित्त राजालाई साथ दिने व्यक्ति कोही निस्केन । राजाको एउटै बफादार त्यो प्रधान अंगरक्षक प्रजागरले आफूसंग भएको सैनिक शक्तिको प्रयोग गरेर बैरीहरूसँग लड्नुसम्म लडेको हो, तर विचरा ! त्यो एक्लोले कति गर्न सक्थ्यो र ? उसले लड्नचाहिं छोडेको थिएन । इमान्दारिसाथ लड्दालड्दै उसको बल उत्तरोत्तर घट्दै गएको थियो । उसको बल घट्नु राजाको पराजयको पूर्व संकेत थियो । राजा पुरञ्जनको राज्यको बल, ओज र शक्ति नै यही प्रजागर थियो । यद्यपि कुनै पनि संकटमा राजालाई सहयोग दिने प्रधान सेनापति विषुचीन पनि थियो ।

राज्यमा निरन्तर यस्तो विकट अति विकट स्थिति त आइपरेकै थियो, त्यसमाथि पनि अर्को मर्मान्तिक घटना थपिन आयो – यवनका राजा

मयले पनि गोप्य रूपमा आफू आफ्नो सेनाको मद्दत लिएर कालकन्याद्वारा त्यस राज्यउपर आक्रमण गराइदिए र बलिष्ठ यवनसेनाद्वारा स्वयम् आफैँले पनि आक्रमण गरे । गन्धर्वराज, कालकन्या र यवनराज - यस्ता तीनथरि वलिष्ठ शक्तिहरूको संयुक्त आक्रमणको मुकाबिला गर्न लड्दा लड्दा कमजोर भइसकेको प्रजागर, अर्थात् उसका सैन्यको केही लागेन । त्यस कारण त्यो प्रधान अंगरक्षक प्रजागर आफ्ना क्षतविक्षत अशक्त सैनिकहरूका साथ युद्ध प्राङ्गणबाट भाग्यो । प्रजागर भागेपछि प्रधानसेनापति विषुचीनको पनि होसहवास उड्यो । राजा पुरञ्जनको बल, शक्ति र ओज प्रजागरले नै पलायन गरेपछि परिणाम जो हुनु थियो भयो -

सम्पूर्ण राज्य नै दुश्मनहरूको घेरामा पऱ्यो । क्रमशः राजा पुरञ्जन पनि यवनराज 'मय' को प्रधान सेनापति प्रज्वारको नेतृत्वमा सक्रिय शस्त्रास्त्रसज्ज सेनाको घेरामा परे । स्वामित्वमा अभिमान र ममता राख्ने बहुकुटुम्बी राजा पुरञ्जनलाई दुश्मनहरूले घेरामा मात्र पारेनन्, घेराभित्र हालेर अनेकथरिका क्रूरतापूर्ण यातनाहरू पनि दिए । साथै पशुलाई बाँधेजस्तै गरी बाँधेर राजा पुरञ्जनलाई यवनराजले आफ्नो शिबिरतिर घिच्याउँदै लगे । यता राज्यमा चाहिँ चारैतिरबाट दन्काएर आगो लगाइदिए । त्यस भयंकर आगलागीले गर्दा राजा पुरञ्जनको त आफ्नो कर्मले गर्दा, त्यसरी वेहाल हुनु स्वाभाविकै थियो, तर राज्यनिवासी, सेवकवर्ग, दासदासीवर्ग, सन्ततिवर्ग, मन्त्री र सचिववर्ग सबैको वेहाल भयो, अति अति अत्यन्त वेहाल भयो ।

त्यसरी अन्त्य समयमा शत्रु लागेर आफ्नो प्रिय राज्यबाट निक्लनुपर्ने हुँदा, आफ्नो राज्य आफ्नै आँखाले दनदन बलेको देख्नुपर्दा, शत्रुहरूको यातना शिबिरमा नियन्त्रित भएर बसेको वेला ज्यादै दुखित, ज्यादै चिन्तित भएर राजा पुरञ्जनले आफ्ना माया र ममताभित्रका सबैलाई सम्झी सम्झी यसरी विलाप गर्न लागे -

'ती मेरा प्यारा छोराछोरीहरू, ती दासदासीहरू अहिले कस्तो

संकटमा परेका होलान् ? ती मेरी प्राणप्रिया रानीको हृदय अहिले कति चिरिएको होला ? आफ्ना सन्तान, आफ्ना सँगिनीहरू र दासीहरूको अवस्था देखेर उनी कति पिल्सिएकी होलिन् ? अहिले उनी कहाँ कसरी राखिएकी होलिन् ? मेरी प्राणप्रिया रानी ! तिम्रो मुख एक पटक देख्न पाए कस्तो हुन्थ्यो ! अथवा बिर्सन सके कस्तो हुन्थ्यो ! तिमीलाई बिर्सन सके मलाई अरू कुनै कुराको चिन्ता थिएन रानी ! अब म तिमीलाई न बिर्सन सक्छु, न भेट्न सक्छु ! प्रिये ! अहिले तिमी कहाँ र कसरी बसेकी छ्यौ !'

विचरा राजा पुरञ्जन यसरी शोकमग्न भएर मनमनै विलौना गर्दै थिए । गर्दागर्दै दुश्मनहरूको अझ क्रूर र कठोर यातनाले उनलाई त्यो अवस्थामा पुऱ्याइदियो, जहाँ पुगेपछि अब उनी कुनै कुरा सोच्न सक्ने, विलौना गर्न सक्ने स्थितिमा पनि भएनन् । अर्थात् इन्द्रियका दास तथा आसक्त राजा पुरञ्जनको इहलीला समाप्त भयो ।

राजा पुरञ्जनको देहान्त हुँदा उनको निम्ति शोक चिन्ता गरिदिने, चुकचुकाइदिने कुनै एक व्यक्ति पनि नगरमा भएन । नगरराज्यका समस्त निकायहरूले उल्टो शान्तिको अनुभव गरे । राजा पुरञ्जनको अन्त हुँदा मानों एउटा ठूलै भार गएकोले हुन सक्छ, माता पृथिवीले पनि मौन सन्तोष नै लिइन् !

२०

'काम' (भावना) लाई भगवान् कृष्णले त्यसै शत्रु भनेर किट्नुभएको हो र ? मनुष्यलाई त्यसले के के गरिदिन्छ भने–

(१) जीवनमा श्रेयको भाग कति छ, त्यसलाई निमोठिदिन्छ

(२) जीवनलाई नै सर्वांशमा असफल तुल्याइदिन्छ

(३) अन्तमा त्यस मनुष्यलाई उत्रनै नसकिने खाल्डामा लगेर जाकिदिन्छ

अनि यसलाई किटेर शत्रु नभने के भन्ने ? त्यसको ज्वलन्त उदाहरण त राजा पुरञ्जन भइहाले नि ! कामलम्पट हुँदा राजा पुरञ्जनको जीवन कति असफल, कति घृणित, कति आलोचनीय भयो त ? त्यतिले नपुगेर, जसको गर्हित र गलत प्रेरणा र परामर्शबाट जीवनभर उदार, उदात्त र पवित्र मार्ग पक्रन नसकेर त्यस्तो सोचनीय स्थितिमा पुग्नुपर्‍यो, फेरि तिनै रानीलाई अन्त्य समयमा राजाले अति आसक्तिवश सम्झन पुगेछन् र राजा पुरञ्जन अर्को जन्ममा संस्कारवश स्त्री नै भएर, विदर्भ देशको राजाकी परम रूपलावण्यवती छोरी भएर जन्मन पुगे !

बीचमा मृत्युको कालो पर्दा, पर्दाभित्र उता स्मृतिका रूपमा राजा पुरञ्जन ! पर्दाबाहिर यता दृश्यको रूपमा विदर्भ देशकी राजकुमारी ! राजा पुरञ्जनको जीवन-नाटकमा एक दृश्य पूरा भएर अर्को दृश्यको प्रारम्भ हुन थाल्यो ।

क्रमशः दिन, महीना, वर्ष बित्दै गए । विदर्भकी राजकुमारी (पूर्व जन्ममा पुरञ्जन) बढ्दै बढ्दै गएर विवाहयोग्य भइन् । राजकुमारी भएको नाताले उनको सौन्दर्य र लावण्यको प्रसिद्धि पृथ्वीका सबै राजघरानाहरूमा पुगिसकेको थियो । त्यस बखतका प्रसिद्ध राजाहरूमध्ये ती राजकुमारीलाई मागी नपठाउने कुनै पनि राजा भएनन् । यसले गर्दा विदर्भका राजाका अगाडि यस्तो समस्या खडा भयो - राजकुमारी जसलाई दिइन्छ, त्यो राजाबाहेक पृथ्वीका समस्त अरू राजाहरूसँग आन्तरिक वैमनस्य सदाको लागि उत्पन्न हुने भयो । त्यसैले यस असमञ्जस स्थितिलाई पार गर्नुका साथै राजकुमारीलाई एक अप्रतियोगी वीरको हातमा पुर्‍याउन र विवाहपछि पनि अरू सबै राजाहरूमा आफ्नो तटस्थता र समानता कायम राख्न विदर्भ नरेशले बुद्धिमत्तापूर्ण यस्तो घोषणा गरिदिए - 'म विदर्भ नरेश विवाहयोग्य आफ्नी राजकुमारीको प्रबल सदिच्छा वमोजिम घोषणा गर्दछु - अमूक दिन, अमूक स्थलमा संग्रामको निमित्त इच्छुक राजाहरूलाई वा राजकुमारहरूलाई सशस्त्र

उपस्थित हुनको लागि आमन्त्रित गर्दछु । युद्ध प्राङ्गणमा लडेर जसले अरू सम्पूर्ण प्रतिपक्षी राजाहरूमाथि विजय प्राप्त गर्न सक्छ, सर्वविजेता त्यही राजा वा राजकुमारसँग हाम्री राजकुमारीको शुभविवाह सम्पन्न हुनेछ ।'

संग्रामको निमित्त त्यसरी आह्वान भएपछि क्षत्रियत्वमा गर्व राख्ने क्षत्रियहरूको लागि त्यस युद्ध प्राङ्गणमा नुपुग्नु एकातिर कायरता प्रदर्शन हुने भयोभने अर्कोतर्फ क्षात्र धर्मको विपरीत काम हुने भयो । त्यसैले निश्चय गरिएको उक्त दिनमा युद्धाभिलाषी शूरवीर राजा र राजकुमारहरू पूर्वघोषित समरांगणमा भेला भए र प्रतियोगिता र प्रतिस्पर्धाका साथ युद्ध गर्न लागे । युद्धले निरन्तर भयंकर रूप लिँदै गयो । फलतः त्यस युद्धमा कति राजाहरू पलायन भए, कति राजाहरू कथाशेष हुनपुगे, कति राजाहरूले आत्मसमर्पण गरेर ज्यान जोगाए । एवं क्रमले अन्ततोगत्वा पाण्डय देशका राजा मलयध्वज सर्वविजयीको रूपमा घोषित भए । अनि विदर्भ नरेशले ठूलो समारोहका बीच वीरशिरोमणि मलयध्वजसँग आफ्नी राजकुमारीको शुभ विवाह सम्पन्न गरे । अब राजकुमारी वैदर्भी (पूर्व जन्मका पुरञ्जन) पाण्डय नरेशकी सहधर्मिणी महारानी बन्न पुगिन् ।

२१

वीरशिरोमणि राजा मलयध्वजका मन्त्री पनि सातै जना थिए । तिनीहरूको नाम र कार्यविभाजन यस प्रकार थियो–

१) सुरेन्द्र सिंह - प्रधानमन्त्री रक्षा र राजदरबार ।

२) किशोरदास चौखानी - गृह ।

३) जगदीश मिश्र - शिक्षा र स्वास्थ्य ।

४) सुरेन्द्रप्रसाद द्विवेदी - उद्योग, वाणिज्य र परराष्ट्र ।

५) किशोरदास द्विवेदी - वन ।

६) घनश्याम वर्मा - निर्माण र यातायात ।

७) गोविन्दराज भावे - अर्थ र मालपोत ।

राजा मलयध्वजको राज्य शान्तिपूर्ण थियो । राजा ज्यादै प्रजावत्सल र न्यायपरायण थिए । प्रजाहरू राजामाथि पितृवत् श्रद्धाभक्ति राख्थे । राजा हरबखत राष्ट्र र प्रजाको कल्याणका लागि समर्पित र जागरूक थिए । त्यसै भएर निष्कण्टक एक निरातङ्क त्यस राज्यका अरू अंग निकायहरू पनि राजाको मनोवृत्तानुसारी, अनुशासित र कर्तव्यपरायण थिए । राजा एक क्षणको पनि दुरुपयोग गर्दैनथे । राज्य कर्मचारीहरूलाई महीनाको दुई दिन एकादशी एकादशीका दिन बिदा दिइन्थ्यो । सामान्यतया बिदाको दिन र शुक्रवारको दिन बाहेक सधैं राजाको दैनिक कार्यक्रम यस प्रकार चल्थ्यो -

१) प्रत्येक दिन ब्राह्ममुहूर्तमा बन्दीहरूले वंशावली गाएर राजालाई जागा गराउनुपर्थ्यो । बिहान दस बजेसम्मको समय स्नान, सन्ध्या र भगवान् कृष्णको पूजा अर्चना र पाठ गरेर बित्थ्यो । राजा मलयध्वज भगवान् कृष्णका परम भक्त थिए ।

२) बिहान दस बजेदेखि बार बजेसम्मको समय भोजन र विश्रामको निमित्त बित्तथ्यो ।

३) बिदाको दिनबाहेक एकदेखि तीन बजेसम्म राजा आफ्नो कार्यालयमा गएर निम्न लिखित कार्यहरूमध्ये कुनै एकलाई आवश्यकता हेरी प्राथमिकता दिएर गर्थे र गराउँथे -

क) अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तित्वहरूसँग पत्राचार वा सम्पर्क ।

ख) राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय स्थितिको पर्यवेक्षण, समीक्षण र समस्याको बोध तथा त्यसको समाधानबारे परामर्श गर्न उच्चस्तरीय राजनीतिक, सामाजिक व्यक्तित्वहरू एवं विद्वान् चिन्तक र दार्शनिकहरूसँग सम्पर्क ।

४) शुक्रवारबाहेक अरू दिन तीन बजेपछि कार्यालयबाट दरबारमा

फर्केर समयोचित केही लघु आहार गरेर चार बजेदेखि छ बजेसम्म धर्मकथा श्रवण । राजा मलयध्वज प्राचीन राजर्षिहरूको कथा र राज्य सन्चालन पद्धति सुन्न र बुझ्न सधैं उत्कण्ठित र लालायित भइरहन्थे ।

५) छ बजेदेखि आठ बजेसम्म सोम, बुध र शुक्रवारका दिन राजाबाट आफ्ना मन्त्रीहरूसँग बसेर राजकाज सम्बन्धमा जो गर्नुपर्ने छलफल, निर्देशन र निकासा आदिको काम हुन्थ्यो ।

६) छ बजेदेखि आठ बजेसम्म रवि, मंगल र गुरुवारको दिन राजाबाट क्रमशः प्रथम, द्वितीय र तृतीयस्तरका गुप्तचरहरूद्वारा निम्नलिखित विभिन्न तहका स्थितिहरूको जानकारी लिइन्थ्यो ।

प्रथमस्तरका गुप्तचरबाट लिइने विवरण यस्तो थियो–

क) विदेशले, खास गरी छिमेकी राष्ट्रले के लक्ष्य लिएर के गरिहेको छ । हाम्रो देशप्रति त्यसको धारणा के छ ? हाम्रा देशमा बसेका विदेशी राजदूतहरूको के के विचार छ ? हाम्रा देशका कुनै कुनै तत्त्वसँग तिनीहरूको सम्पर्क छ, छैन ।

ख) देशभित्रका पुराना सत्ताहीन वंशका सन्तानहरू, पुराना खान्दान व्यक्तिहरूका सन्तानहरू, समाजका गण्यमान्य ठूलाठूला व्यक्तिविशेषहरू, विद्वान्‌हरू र विभिन्न क्षेत्रका चर्चित व्यक्तित्वहरूको प्रचलित राज्यव्यवस्थाबारे कस्तो धारणा छ ? यिनीहरूमध्ये कसैको विदेशी तत्त्वहरूसँग साँठगाँठ छ वा छैन ?

द्वितीय स्तरका गुप्तचरबाट लिइने विवरण यस्तो थियो–

क) राजदरबारका सचिव, मन्त्रीहरू, मन्त्रालयका सचिवहरू, आयुक्त र दण्डाधिकारीहरूबाट शुद्ध, निष्पक्ष जनहितको काम भएको छ छैन, बाहिर यसको के प्रतिक्रिया छ ? कुनै विरोधी तत्त्वसँग यिनीहरूको भित्री साँठगाँठ छ वा छैन ?

ख) राजदरबारका सचिवहरू, मन्त्रीहरू र तिनका आत्मीय, विश्वासप्राप्त निकटका व्यक्तिहरूबाट जनतामा उत्पीडन भएको छ वा छैन, भएको भए कहाँ र कसरी भएको छ ।

तृतीय स्तरका गुप्तचरबाट निम्नलिखित विवरण लिइन्थ्यो–

क) बाहिर कहाँ कहाँ जूवा, रक्सी, रण्डीबाजी, बलात्कार, लूटपिट र झैझगडा हुने गर्छ ? प्रहरीले यसबारे कति पत्ता लगाउन सकेका छन् ? कतै उनीहरू नै सम्मिलित त भइरहेका छैनन् ?

ख) गंगा किनारमा, देव मन्दिरहरूमा स्नान, सन्ध्या, तर्पण आदि गर्नेहरूलाई कसै कसैले फोहरमैला पारेर दुःख कष्ट त दिएका छैनन् ?

ग) जात्रामात्रा र धार्मिक पर्वहरूमा आउने ग्रामीण व्यक्तिहरूलाई शहरका व्यापारीहरूले ठग्ने, झुक्याउने गरेका पो छन् कि ?

घ) दरबारका नोकरचाकर, बैठके, ढोकेहरूले बाहिरका जनतालाई दरबारको धाक देखाएर हेप्ने, मिच्ने, तुच्छ्याउने, हातपात गर्ने जस्ता काम पो गर्छन् कि ?

७) हप्ताको एक दिन शुक्रवार र बिदाका दुइ दिन एकादशी एकादशीको कार्यक्रम अरू दिनको दिउँसोको कार्यक्रमसँग मिल्दैनथ्यो ।

शुक्रवार दिउसोको कार्यक्रम –

शुक्रवारको दिन राजाले एक बजेदेखि पाँच बजेसम्म आफ्नो कार्यालयमा पञ्जिकामा नाम चढाइएका न्यायप्राथीं जनतालाई पालैसँग दर्शनभेट दिने, तिनीहरूको पीरमर्का सुन्ने र तत्काल यथासम्भव तिनीहरूको समस्याको समाधान पनि गर्ने गर्थे । त्यो बेला मन्त्री, र सचिव सबैले त्यहाँ उपस्थित भएर राजालाई सहयोग गर्नुपर्थ्यो ।

बिदाको दिन एकादशीको कार्यक्रम –

बिदाको दिन एकादशी एकादशीमा राजा मलयध्वज आफ्ना

भाइभारदार, नाता कुटुम्वहरूसँग बसेर फलाहार गर्ने, रामलीला, कृष्णलीला, राजा हरिश्चन्द्र, रन्तिदेव, शिवीहरू जस्ता राजर्षिहरूको चरित्रको अभिनय गर्न लगाएर सो हेर्ने र मनोविनोद गर्ने गर्थे । वर्षको एक दुइ पटक आवश्यकता हेरी यस्ता सार्वजनिक बिदाका दिन पनि राजा आफ्नो कार्यालयमा गएर काम गर्थे ।

यसरी राष्ट्र र जनताको सेवाको लागि राजा मलयध्वज स्वयं नै दत्तचित्त, सदा तत्पर, सक्रिय र जागरूक भएकोले मन्त्रीहरूले पनि त्यत्तिकै सेवापरायण, सक्रिय र जागरूक नभई सुखै थिएन । त्यसमाथि मन्त्रीहरूलाई पनि कर्तव्यको बारेमा राजाको यस प्रकारको कडा निर्देशन थियो–

१) मन्त्रीहरूले परीक्षा गरीकन इमान्दार, सत्यवादी, प्रतिभासम्पन्न र व्यवहारज्ञ जो छन् त्यस्तालाई गुप्तचरको काम दिनू ।

२) गुप्तचरहरूद्वारा विवरण लिंदा लिखित रूपमा दुइप्रति लिने र एकप्रति दरबार पठाउने गर्नू ।

३) उक्त गुप्तचरहरूद्वारा आफ्ना मन्त्रालयका कामहरूको प्रतिक्रिया जनतामा के परेको छ, बुझ्नू । त्यसका आधारमा आफ्ना कामहरूको मूल्यांकन स्वयं गर्नू र आवश्यक देखिएमा आफ्नो कामको सुधार पनि गरिहाल्नू ।

४) व्यवस्थाद्वारा यथाशक्य सुख सुविधा दिएर प्रजाको रञ्जन गर्नु नै राज्यको प्रयोजन भएकोले र राष्ट्रको प्रमुख तत्त्व नै प्रजा भएकोले प्रजावर्गमा कसैले पनि राज्य व्यवस्थाबाट सम्भव सुविधा र सेवाबाट वञ्चित हुनुपरेको बेहोरा मैले कतैबाट र कसैबाट पनि सुन्नु नपरोस् । खास गरी यसलाई विशेष ख्याल गरेर काम गर्नू ।

५) दुष्टदमन, शिष्टसंरक्षण र न्याय प्रदान यी तीन कामलाई राज्यका प्राथमिक तथा प्रमुख कर्तव्य मानिएकोले यसलाई कार्यान्वित गर्न सर्वप्रथम प्रशासनलाई दरो बनाउनुपर्छ । प्रशासनलाई दरो बनाउन

राजकर्मचारीहरूमा राम्ररी अनुशासन कायम राख्न सक्नुपर्छ, र उक्त अनुशासन कायम गर्न प्रशासक र दण्डाधिकारीहरूले सर्वप्रथम स्वयं कर्तव्यपरायण, निष्पक्ष न्यायकर्ता, स्वार्थहीन, अबिलम्ब निग्रहानुग्रह समर्थ, निर्भीक हुनुपर्छ । अतः प्रशासनले त्यस किसिमको आफ्नो कार्यविधिको तर्जुमा गर्नू ।

६) जुन कामले राष्ट्रका जनताको आर्थिक स्तरमा वृद्धि ल्याउँछ, त्यस्तो उत्पादक कार्यमा मात्र राष्ट्रिय सम्पत्तिको उपयोग गर्नू । गत वर्षका कामहरूबाट यस वर्षको राष्ट्रिय आयमा कति वृद्धि हुन आयो, यो नै मन्त्रिपरिषद्को सफलताको मापदण्ड हो । उच्चउच्च पदमा बसेर आफ्नो वैयक्तिक आर्थिक सुधार गर्ने, राष्ट्र र जनताको निमित्त केही नगर्ने तर यति समय अमूक ओहोदामा बसेर काम गरेको थिएँ भनेर अरूको अगाडि निर्लज्ज भएर गर्व गर्ने व्यक्तिलाई, चिनिराख्नु 'जडजन्तु' भनेको त्यही हो । त्यो पृथ्वीको भार हो । काम गर्दा त्यस्तो जडजन्तु बन्न नपरोस् भनेर भगवान्सँग प्रार्थना गरेर, भित्र त्रास र सावधानी लिएर तिमीहरूले पाइलो चाल्नू ।

७) देशका राजमुकुट, राष्ट्रिय धर्म, संस्कृति, राष्ट्रभाषा, आफ्नो राष्ट्रिय परम्परामाथि अनास्था र अविश्वास बढाइदिने एवं राष्ट्रभक्त, कर्तव्यपरायण, चरित्रवान् मन्त्रीहरू र अरू राजकर्मचारीहरूलाई उत्साहहीन कर्तव्य विचलित पार्ने दुराशयले निराधार, मिथ्या दोषारोपण, निन्दा, आलोचना गर्ने अराष्ट्रिय तत्त्वहरूलाई निर्मूल पारेर देशमा शान्ति र विकासको वातावरण सर्जन गर्ने साहस आफूसँग छैन भन्ने अनुभव हुनेबित्तिकै मन्त्रीहरूले आफ्नो पदबाट त्यागपत्र दिइहाल्नू । किनभने कर्तव्य पूरा नगरी पद ओगटिरहँदा तिनीहरूलाई नै भित्र आत्मग्लानि हुन्छ । समाजले पनि तिनीहरूलाई हेय दृष्टिले हेर्छ ।

८) सार्वजनिक सेवाको संकल्प नभएका र त्यस किसिमको इतिहास र पृष्ठभूमि पनि नभएका मूर्ख एवं भ्रष्ट व्यक्तिहरूलाई उच्च उच्च

पदमा पुऱ्याउनु र प्रोत्साहन दिनु, सार्वजनिक व्यक्तित्व भएका यशस्वी बौद्धिक तत्त्वहरूको उपेक्षा, अनादर र द्वेष गर्नु र विवेकहीन आफ्नो यस्तो दुर्गुणलाई आफैंले नजान्नु यी तीन कुरा नै पतनोन्मुख राजाका लक्षणहरू हुन् । अतः ममा पनि यी लक्षणहरू देखापर्न थालेभने तिमीहरूले निर्भीक भएर तुरुन्त मलाई सचेत तुल्याइहाल्नू । मन्त्रीहरूको राजभक्ति भनेकै यही हो, हाँ हजुरी होइन ।

९) विश्वशान्ति र विश्वकल्याण, राष्ट्रिय समृद्धि र आत्मोन्नतिको एक मात्र प्राप्तिमार्ग मानिएको वैदिक आर्य परम्पराबाट स्वीकृत आदर्शमा बाधाविरोध नपर्ने गरी मात्र आफ्नो राजनीतिक, सामाजिक, धार्मिक वा आर्थिक चाहे जुनसुकै क्षेत्रको होस्, कर्तव्य निर्धारण गर्नू ।

१०) उपर्युक्त निर्देशन वमोजिम मन्त्रिपरिषद्को काम भएको छ कि छैन, हप्ताको एक पटक मन्त्रीहरूले संयुक्त बैठक गरेर कामको निरीक्षण र परीक्षण गर्नू ।

२२

महारानी वैदर्भी करुणाकी मूर्ति र ज्यादै कोमल हृदयकी थिइन् । उनको समय व्रत, उपवास, देवताको पूजाअर्चना र राजाको सेवासुश्रूषामा बित्थ्यो । हाम्रो राजाकी रानी यस्ती व्रतशीला, संयमशीला, सदाचारिणी छन् रे भन्ने किंवदन्ती राज्यभरि फैलिएकोले राज्यका टाढाटाढाका नारीहरूले साक्षात् दर्शनभेट गर्ने सुयोग नमिले तापनि रानीमाथि प्रगाढ श्रद्धा र भक्ति राखेका थिए । राजधानी र त्यस वरिपरिका गाउँका महिलाहरू चाहिँ समय समयमा पर्व पारेर रानीको दर्शनभेट गरिरहन्थे । रानीको दर्शनभेटको एउटा सजिलो उपाय उनीहरूले जानेका थिए - कुनै पुण्य दिन, कृष्णाष्टमी वा रामनवमी जस्तो पर्वमा देवताको पूजाको प्रसाद चढाउन आएको भनेपछि रानीकहाँ खबर पुगिहाल्थ्यो र दर्शनभेटको तत्काल समय मिलिहाल्थ्यो । देवताको पूजाको प्रसाद लिएर दर्शन गर्न

जाने, प्रसाद टक्र्याउने महिलासँग महारानी ज्यादै प्रसन्न हुन्थिन् । रानी भैकन पनि वैदर्भी ज्यादै सादा भेषमा बस्थिन् । सबैसँग स्नेह र ममता राखेर, कत्ति गर्व नलिइकन वातचित गर्थिन् । त्यसरी भेट्न आउने महिलाहरूमध्ये कसैलाई आर्थिक दृष्टिले निकै गारो परेको जस्तो बुझिन् भने त्यसलाई गोप्य तरिकासँग आर्थिक मद्दत पनि दिन्थिन् ।

यसरी पाण्डय देशमा दया र स्नेहकी मूर्तिको रूपमा रानी परिचित थिइन् । राजा मलयध्वज जति जनप्रिय थिए, रानी पनि त्यत्तिकै जनप्रिय थिइन् । सन्तानतर्फ – रानीबाट पहिलोपल्ट परमसुन्दरी राजकुमारी जन्मिइन्, त्यसपछि क्रमशः सात ओटा राजकुमारहरू जन्मिए । समय जान केही बेर लागेन । राजकुमारी उमेर पुगेर विवाहयोग्य भइन् । राजा मलयध्वजले महर्षि अगस्त्यसँग राजकुमारीको विवाह गरिदिए । वयस्क भएका जति राजकुमारहरूको यथासम्भव विवाह संस्कार हुँदै गयो । ती राजकुमारहरूलाई अलग अलग छुट्ट्याइदिइसकेका पनि थिए । कार्यव्यग्रतावश तिनीहरूसँग पनि राजाको भेटघाट ज्यादै कम हुन्थ्यो ।

कार्यालयबाट दरबारमा आएपछि पनि राजाको एक न एक कार्यक्रम – ककसलाई भेट्ने हो, के गर्ने हो –भइरहन्थ्यो । अचानक कुनै दिन त्यस्तो राजाको फुर्सदको समय भेटिहाले पनि त्यो बेला महारानीको पनि पूजाआजाको के चटारो परिरहेको हुन्थ्यो । त्यस्तै भईभईकन, कुनै दिन राजाको फुर्सदको समय निक्लेछ र आफ्नो समयको पनि अनुकूल परेछभने सोध्नुपर्ला भनेर मनमा लिएको प्रश्न कैयौं वर्ष बित्यो, महारानीको मनको मनैमा रहिरहेको थियो । बल्ल एक दिन के कारणले हो, राजाले फुर्सद लिएजस्तो ठानेर रानीले हाँस्दै भनिन् – 'सरकारसँग एउटा प्रश्न गरुँ भन्छु, हरबखत कार्यव्यग्र देख्छु । कि कामकै निमित्त कसैलाई निर्देशन बक्सिरहेको देख्छु, कि गम्भीर भएर विद्वान्, चिन्तक र दार्शनिकहरूसँग परामर्श लिइरहेको देख्छु, कि बेलुका कुन बेला पलंगमा पल्टूँ जस्तो भएको श्रान्त मुखमुद्रामा देख्छु । फुर्सद लिएर गफ गर्ने मनशायको मुखमुद्रा सरकारको म कहिल्यै पाउन्नँ । किभने बिदाको दिन

सरकारको फुर्सद हुन्छ भनूँभने सामान्यतया त्यो दिन पनि आफ्ना भएभरका भारदार र नाताकुटुम्ब एकै ठाउँ थुप्रेर अनेक कुरा गरिरहेको देख्छु, त्यस्तो बेलामा घरमा परेको आफ्नो कुरा तिनीहरूको अगाडि के गर्नु ! अरू ठूलठूला कामको लागि व्यस्त भइरहेको बेलामा मेरो मनको कुरा कत्रो हो र भन्छु, त्यसै मनमा थन्क्याउँछु । यसो गर्दागर्दै धेरै वर्ष बितिसके । आज सोध्न सक्छु ?'

राजा मलयध्वजले हाँस्दैभने - 'सोध न के कुरा हो । म अहिल्यै जवाफ दिइहाल्छु नि !'

रानीले फेरि हाँस्दै भनिन् - 'कस्तो सानो कुरा गर्छे भनेर हुकुम नहोस् है त ।'

राजा - 'भन न भन सुनौं के रहेछ तिम्रो प्रश्न ।'

रानी - 'मेरो प्रश्न यो हो - सरकारबाट समय समयमा दुइटा कुरा अभिव्यक्त भइरहन्छ । तीमध्ये पहिलो अभिव्यक्ति छ - राजाको यज्ञ, तप, व्रत, उपासना जे हो प्रजारञ्जन नै हो भन्ने । अर्को अभिव्यक्ति छ - राज्यको बहुमुखी प्रपञ्चमा फसेर भगवान् कृष्णको निष्काम भक्ति र आराधना गर्न पाइनँ । मेरो परलोक बिग्रने भयो । अब मैले हेर्दा सरकारबाट गरिबक्सेका यी दुइ अभिव्यक्ति परस्पर विरोधी छन् । किनभने प्रजारञ्जनरूप राजाको कर्तव्य सरकारबाट पालन गरिबक्सेकै छ । त्यो हुँदाहुँदै कृष्णको चाहे जति भक्ति गर्न पाइनँ, परलोक बिग्रने भयो भन्ने चिन्ताको अभिव्यक्ति किन गरिबक्सियो ? प्रजारञ्जनले मात्र परलोक सुध्रिँदैन भन्ने सरकारमा विश्वास छभने प्रजारञ्जनको त्यत्रो माहात्म्य किन गाइबक्सियो ? मेरो विचारमा कि त प्रजारञ्जनको त्यो माहात्म्य अतिरञ्जन हो । कि कृष्णको चाहे जति आराधना पुऱ्याउन नसकेको कारणबाट उत्पन्न परलोकको चिन्ता अर्थहीन हो ।'

'किञ्च - अब बेकारमा यस्तो प्रश्न किन गरिस् भनेर हुकुम हुनचाहिं भएन । मेरो व्यक्तिगत प्रश्न पनि यसैसाथ गाँसिएको छ ।

यसको निर्णय मेरो निमित्त ज्यादै आवश्यक छ । किनभने सरकार पनि सधैं भगवान् कृष्णको भक्ति, आराधना डेढ दुइ घण्टा गरिबक्सन्छ र म पनि जो जानेको गर्छु । त्यसो गर्दागर्दै पनि सरकार भक्ति, आराधना गर्न पाइनँ, परलोक बिग्रियो हुकुम हुन्छभने मेरो पनि परलोक कताबाट सुध्रन्छ त ? हामीले गरेको यस्तो भक्ति आराधनामा केचाहिँ त्रुटि भयो, के सुधार्नुपऱ्यो त ? राजकाजको कामबाट फुर्सद नहुँदा सरकारलाई सुधार्ने अवसर नमिल्ला । मेरा त घरभरि नोकरचाकर छन्, काम भनेपछि सिन्को सार्न पर्दैन । न त कुनै नाचगान, रामरमिता सुनेर वा हेरेर समय खेर फाल्ने नै मेरो आदत छ । सरकारको पाउ मिचेर बसूँभने दर्शनसम्म पाउनै मुश्किल छ । त्यसैले यत्रो फुर्सद भएकी मान्छे मलाई निर्देशन बक्सियोस् - भगवान्को भक्ति, आराधनामा के सुधार्नुपऱ्यो ?'

त्यो सुनेपछि राजा मलयध्वजले रानीलाईभने - 'तिम्रो सबै कुरा मैले बुझें । मेरा ती दुइ अभिव्यक्ति परस्पर विरोधी थिएनन् । मैले भन्ने गरेको वाक्यमा एउटा शब्दको ख्याल तिमीले नगरिदिंदा ती दुइ अभिव्यक्ति परस्पर विरोधी छन् भन्ने तिमीलाई लाग्यो । अनि यो प्रश्न उठ्नु स्वाभाविक भयो । अर्थात् म जहिले पनि निष्काम भक्ति र आराधना गर्न पाइनँ भन्छु । तिमीले त्यो 'निष्काम' भन्ने विशेषण शब्दलाई कत्ति ख्याल गरिदिइनौ । मेरो तात्पर्य केभने - कृष्णको भक्ति आराधना गरिरहँदा पनि मनमा चाहिँ मेरो शासन कस्तो भयो, प्रजारञ्जन गर्न सकें कि सकिनँ, मेरो अपयश नहोस् जस्ता कामना आइरहन्छ अनि कसरी निष्काम भक्ति भयो त ? त्यो कामना मनमा नआओस् भन्यो, राजाको संस्कारै त्यही भैसकेको छ राजाको हैसियतले । त्यो कामना नराखौं, राज्य पो किन गरौं ? कुरा यत्ति हो । अभिव्यक्तिमा परस्पर विरोध छैन । चिन्ता त यो पो हो त– न निष्काम राज्य सञ्चालन भयो, न निष्काम भगवान्को भक्ति, आराधना भयो । बन्धनमुक्त हुन जुन काम पनि निष्काम हुनुपर्छ ।'

रानी - 'हो, अब स्पष्ट बुझें । तर मेरो भक्ति र आराधना पनि त त्यस्तो निष्काम छैन नि ।'

राजा – 'किन ? तिमी के कामना गर्छ्यौं र ?'

रानी – 'सरकार यसरी रातदिन परिश्रम गरेर काम गरिबक्सन्छ, यसो गर्दागर्दै पनि कतै काम बिग्रन्छ कि ! इतिहासबाट लाञ्छना पाएका, प्रजापीडक, राष्ट्रशोषक, पृथ्वीका भार, स्वार्थपिण्ड, नाम मात्रका राजाहरूको निन्दा र अकीर्तिका कारण घृणाजनक कथा सुन्दा हाम्रो पनि कथा पछि त्यस्तै हुन्छ कि भनेर सरकारको सदिच्छा बमोजिम राज्य चलोस्, प्रजाहरू सुखी र सन्तुष्ट हुन् भन्ने कामना एकातिर, सरकारको दीर्घायु होस्, सुस्वास्थ्य होस् भन्ने कामना अर्कोतिर । यी दुइटा कामना त मेरो मनमा पनि कसरी छुट्छ त ? यो त छुटाऊँभने पनि छुट्दैन । अनि के गर्ने त ? अब मैले गरेको भक्ति र आराधना पनि व्यर्थै भयो त ?'

राजा – 'व्यर्थै त किन हुन्थ्यो, भगवान्को भक्ति र आराधना पनि व्यर्थ हुन्छ ? तर जे होस्, प्रपञ्चमा फसेपछि शुद्ध भक्ति र आराधना गरूँ भन्दा पनि गर्न सकिँदैन ।'

रानीले हँसिलो मुखमुद्रामा राजालाई सोधिन् – 'आज यतिका कुरा बिन्ती गर्न पाएँ । सरकारको आज कसरी यस्तो फुर्सद भयो ?'

राजा – 'आज एउटा विदेशी भेट्न आउने कुरा थियो, र अरू काम थन्क्याइएको थियो तर त्यो विदेशीले पनि आज नआउने खबर पठायो । त्यसले गर्दा यो समय फुर्सद हुन आयो । अनि मैले पनि तिमीलाई भन्ने मौकै नपाएर ! मैले ऋषिहरूलाई बोलाइपठाएको छु । आजभोलि आइपुग्छन् ।'

रानी – 'किन बोलाइबक्सेको सरकार ?'

राजा – 'राजकाजमा सबैतिर दृष्टि पुर्‍याउन सकिँदैन । कता कता के के पाप भइरहेका होलान् । ती अज्ञात पापहरूलाई मेट्ने काम यज्ञयगादिबाट हुन्छ, त्यस निम्ति सरसल्लाह गरौं भनेर ।'

रानी – 'आहा, क्या राम्रो कुरा रहेछ ! राजाले यज्ञयागहरू त

गरिरहनैपर्छ । हाम्रो बुबा पनि दुइ चार वर्षको अन्तरमा यज्ञयागहरू गराइबक्सिन्थ्यो ।'

२३

अत्रि, अङ्गिरा र रातहव्य यी तीन जना ऋषिहरू दुइ जना शिष्य लिएर राजदरबार आइपुगे । स्वयं रानीले स्वागत सामग्री तयार गरिन् । राजाले ऋषिहरूको विधिवत् आतिथ्य सत्कार गरे । श्रद्धेय ऋषिहरूलाई श्रद्धापूर्वक मौसम अनुसारको फलाहार गराइयो । छुट्टै बैठकमा उनीहरूको विश्रामको निमित्त व्यवस्था भयो । विश्रामपछि उनीहरूको राजासँग यस प्रकारको वार्तालाप हुन लाग्यो ।

आआफूमा कुशल प्रश्नहरू भइसकेपछि राजाले ऋषिहरूलाई सोधे- 'पूज्य महर्षिहरू ! राज्य गर्ने भनिन्छ, सबैतिर आफू पुग्न सकिँदैन । अरूकै हातबाट, अरूले नै दिएको विवरणबाट, अरूलाई नै विश्वास गरेर काम लिनुपर्छ । कहाँ कहाँ के भइरहेको छ, बुझिँदैन । यहाँहरूको तपोवनमा तपश्चर्यामा कतैबाट केही विघ्नवाधा त परेको छैन ? अग्निहोत्र विधिवत् चलेकै छ ? छात्रहरूको अध्यापन कार्य कस्तो छ ? तपोवनभित्रका पशुपक्षीहरूमाथि कसैबाट प्रहार भएको छ कि ? कसैले आश्रमका वृक्ष, लता, पुष्पतरुहरूलाई फांड्ने वा काट्ने गरेर पूजा अर्चनाका साधन सामग्रीहरूको अभाव तुल्याइदिने जस्ता उपद्रवहरू गरेका छन् कि ?'

ऋषिहरूलेभने - 'सब ठीक छ महाराज ! सरकारको सुशासनले, प्रभावले हाम्रा आश्रमहरू, निर्विघ्न चलेका छन्, सर्वत्र वातवरण शान्त छ । कतै कसैबाट कुनै धक्का छैन । सरकारको उदयमा तपोवनमा गएर हामीलाई दुःख कष्ट दिने साहस कसले गर्थ्यो महाराज ! हाम्रा तपश्चर्याहरू, हाम्रा अनुष्ठानहरू सब निर्विघ्न चलेका छन् । बरु यता राज्यका अंगहरूको मेल छ छैन ? राज्यको कोष उत्तरोत्तर बढ्दै गएको

छ कि छैन ? सम्पूर्ण राज्यको स्थिति कस्तो छ, महाराज ?'

राजा – 'पूज्य महर्षिहरू ! यहाँहरूको आशीर्वादले ठीक छैन भनिहाल्न पनि सक्तिनँ । ठीक नै छ भनेर दावी गर्न पनि सक्तिनँ । मेरो राज्य कस्तो र कसरी चलेको छ, त्यो मैले भन्ने कुरा पनि होइन, मेरा प्रजाहरूले भन्ने कुरा हो । जे होस्, मेरो प्रयासचाहिँ–

न मे स्तेनो जनपदे, न कदर्यो न मद्यपः ।
नोऽनाहिताग्निर्नोऽविद्वान् न स्वैरी स्वैरिणी कुतः ।।

यस्तो राज्य बनाउनको निम्ति छ । सफलता यहाँहरू जस्ताको आशीर्वादमा निर्भर छ ।'

ऋषिहरू – 'धन्यवाद, धन्यवाद ! कस्तो स्तुत्य प्रयास । धन्य हो, सफल होस् महाराज । सफल हुन्छ, चिन्ता नलिइबक्सियोस् । अनि हामीलाई किन सम्भिफबक्स्यो महाराज !'

राजा – 'पूज्य महर्षिहरू ! मैले यहाँहरूलाई किन कष्ट दिएको हुँभने काम गर्दा अनुभव भयो, राजधर्मको पालना गर्नु सजिलो काम छैन । जस्तो काम गर्न मलाई यहाँहरूको आशीर्वाद छ, जो भर्खरै 'सबै मेरो काम ठीक छ भनेर दाबी गर्न सक्तिनँ'भने त्यही आशयले फेरि म भन्छु – त्यो राजकर्तव्य मबाट पूर्णतया पालन भएको छ भनेर म भन्न सक्तिनँ । किनभने प्रजारञ्जन नै मेरो कर्तव्य हो, तर पनि राष्ट्रको कुना कुनामा सबै ठाउँमा आफ्नो दृष्टि पुग्दैन । कति ठाउँमा अबोध र अजान प्रजा कतिपय दुःख विपद्मा होलान्, मलाई सबै थाहा हुँदैन । अघि भनिसकें – सबै काम विश्वासै नगरीकन पनि अर्काकै हातबाट लिनुपर्छ । कति ठाउँमा प्रजाको रञ्जन हुनुपर्नेमा विरञ्जन भइरहेको हुन सक्छ । तर त्यो अज्ञात पाप पनि राजा भएको नाताले आफ्नै टाउकोमा बज्रन्छ भनेर स्मृतिकारहरू भन्नुहुन्छ । त्यस कारण त्यस्ता अज्ञात पापका परिणामहरूबाट मलाई बचाइदिनुपर्‍यो । त्यस निम्ति, राष्ट्र र प्रजाहरूको कल्याणको निम्ति के कस्ता यज्ञहरू गर्नुपर्ने हुन्छन् ?

त्यसको निम्ति साधन सामग्री के के जोड्नुपर्ने हो ? यी सब कुराको निर्देशन पनि यहाँहरूले दिनुपर्‍यो । आफ्ना तपश्चर्याहरूमा बाधा नपर्ने गरी ती ती यज्ञहरूको अनुष्ठान पनि गराइदिनुपर्‍यो भनेर यहाँहरूलाई यसरी कष्ट दिएको हुँ ।'

ऋषिहरू – 'के कस्ता यज्ञ भन्ने कुरा त आफ्नो आकाङ्क्षा अनुसार हुन्छ, खास गरी महाराज कस्तो फलको आशा राखिबक्सिन्छ यज्ञबाट ? अनि मात्र यस किसिमको यज्ञ गर्नुपर्छ भनेर भन्न सकिन्छ ।'

राजा – 'पूज्य महर्षिहरू ! राजा भएपछि ऋग्वेदनिर्दिष्ट मार्गमा हिँड्नैपर्‍यो । ऋग्वेदले भन्छ – *'ध्रुवोऽच्युतः प्रमृणीहि शत्रून्'* – अर्थात् राजा ! कर्तव्यच्यूत नहोऊ, राष्ट्र र प्रजाका शत्रुहरूलाई ध्वस्त पार ! यही निर्देशन बमोजिम काम गरियो । यो पनि कामना नै हो । यसैले राष्ट्र र प्रजाको हित भनेर गरिएकै कामबाट पनि बन्धनमा परिसकियो । अब फेरि यज्ञयागादि गरेर पनि बन्धनमै पर्न वैयक्तिक फलेच्छा र आसक्ति कता लिइरहूँ ? त्यस कारण मेरो इच्छा त यही छ । यज्ञ गरूँ र भगवान् यज्ञपुरुषलाई नै 'तत् सत् न मम' भनेर समर्पण गरिदिऊँ । म विल्कुल फलाशा राख्दिनँ । पृथ्वीको सुखभोग भनेको यही हो । स्वर्गको सुखभोग भनेको पनि त्यस्तै नाशवान् हो, त्यो पनि चाहिएन । मेरी रानी पनि उस्तै छन्, जे काम गर्दा पनि निष्कामै भएर गर्न चाहन्छिन् । हामी दुइटैको भित्री आकाङ्क्षा पनि यही छ – 'यस संसारबाट पार होऔं ।' हामीमा अरू कुनै कुराको कामना छैन । यो अज्ञात पाप मेट्न पर्‍यो, राष्ट्र र प्रजाको हित हुनुपर्‍यो । व्यक्तिगत आकाङ्क्षा हाम्रो केही छैन ।'

ऋषिहरू – 'सबै कुरा बुझ्यौं सरकार ! ज्यादै उत्तम विचार रहेछ । हुकुम भए बमोजिम गरौंला । यज्ञयागादि प्रारम्भ गर्न शुभ दिन पनि हेर्नुपर्छ । ग्रहहरूको स्थिति पनि बुझ्नुपर्छ । छिट्टै नै यही यज्ञ गर्ने भन्ने तय लगाएर, त्यसको विधिविधान र सामग्रीहरूको पनि सूची तयार गरेर टक्र्याऔंला, समयमा अनुष्ठान पनि गराइदिऔंला । चिन्ता

लिइबक्सनुपर्दैन ।'

यति भनेर राजासँग बिदा मागेर ऋषिहरू आफ्नो तपोवनमा फर्कनका निमित्त आसनबाट उठे । अनि राजाले पनि उठेर ऋषिहरूलाईभने - 'मैले यहाँहरूलाई मद्दत गर्नुपर्ने केही छ कि ? छभने संकोच नमानी आज्ञा होस् । राज्य, राज्यकोष यहाँहरूको विश्वहितकारी यज्ञीय कर्म विशेषहरूकै लागि हो ।'

ऋषिहरूले प्रसन्न भएरभने - 'हामीलाई केही आवश्यक पऱ्योभने अन्त कहाँ जान्छौं र सरकार ? अहिलेभने हामीलाई केही चाहिएको छैन, बिदा पाऔं ।'

अनि राजाले ऋषिहरूलाई नमस्कार गरेर सारथीलाई बोलाएर भने- 'जहाँसम्म रथ जान सक्छ, उहाँहरूलाई मेरै रथमा हालेर पुऱ्याएर आइज ।'

एवं क्रमले बिदा भएर ऋषिहरू बैठकबाट निस्किएर तल ओर्लिए । सारथीले घोडाहरू कस्दाओर्दा समय लाग्यो । ऋषिहरू दरबारको पेटीमा रथको प्रतीक्षा गरेर उभिइरहेका थिए । त्यति बेला नै राजा पनि सादा पोशाकमा तल ओर्लिए । ऋषिहरूसँग उनको फेरि भेट भयो । अनि ऋषिहरूले सोधे - 'सरकार कहाँसम्म ?'

राजा - 'म आफ्नै सभागृहसम्म, मन्त्रीहरूलाई पनि बोलाएको छु ।'

ऋषिहरू - 'अनि आज बिदाको दिन होइन र ?'

राजाले हाँस्दैभने - 'बिदा मान्नैपर्ने के छ र ? आफ्नै काम हो । आज सक्न पाए भोलिलाई सजिलो हुन्छ । जीउले नसक्ने भएपछि त सधैं बिदा मान्न पाइहालिन्छ नि ! भगवान्को निगाहले जीउले भ्याएसम्म किन काम छोडौं ? अरू कर्मचारी त बिदा मनाउँछन् नै । वर्षको दुइ चार पटक मन्त्रीहरू र मेरो चाहिं बिदाका दिनमा पनि यस्तो काम परिरहन्छ ।'

ऋषिहरूले हाँस्दैभने – 'धन्य हो महाराज ! '*कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः*' – यो आदर्श सरकारबाट राम्रै पालना गरिबक्सेको छ । कस्तो राम्रो ! अनि बाहिर सवारी हुने भएपछि सरकारको रथ त सरकारलाई नै चाहियो नि !'

राजा – 'चाहिन्न, चाहिन्न । चाहिए अरू रथ पनि छन् । पहिले सभागृह भनेको यही पर्खाल पछाडि हो । एउटा अंगरक्षक लिएर म हिंडेरै गइहाल्छु । यहाँहरू रथमा पाल्नुहोस् ।'

यति कुरा हुँदाहुँदै छ जना भरिया कुर्कुस्ती भारी बोकेर ऋषिहरूको अगाडि आएर उभिए । अनि तिनीहरूलाई हेरेर राजालेभने – 'तिमीहरूलाई लाने अर्कै रथ आउँछ, यो रथ होइन । जाओ तपोवनको ऋषि आश्रमको दर्शन गरेर आओ ।'

अनि ऋषिहरूले राजालाई सोधे – 'यिनीहरू तपोवनमा किन ? यी केका भारी हुन् ?'

राजाले स्मितपूर्ण मुखमुद्रामाभने – 'हाम्री रानीले पूज्य ऋषिपत्नीहरूलाई के के पठाएकी छन् कुन्नि मलाई नै थाहा छैन !'

ऋषिहरू –'ओहो ! यो कन्था किन महाराज !'

राजा – 'यो कन्था होइन, पत्रं पुष्पं हो । यो श्रद्धाको कुरा हो । शिष्टाचार हो । ऊ रथ आइपुग्यो । पाल्नुहोस् । नमस्कार गरें ।'

यति भनेर राजाले ऋषिहरूलाई नमस्कार गरेर बिदा गरे । ऋषिहरू पनि 'नमस्कार नमस्कार जय होस् महाराज !' भनेर राजालाई स्वस्ति गर्दै रथमाथि चढे । राजा पनि एउटा अंगरक्षक लिएर सभागृहतिर लागे ।

राजा सभागृहमा गएको एकै छिनपछि रानी वैदर्भी खोपीमा आइपुगिन् र परिचारिका रोचनालाई सोधिन् – 'सरकारको कहाँ सवारी भयो ? तैंलै थाहा पाइनस् ?'

रोचना - 'मैले थाहा पाइनँ सरकार !'

रानी - 'तल ढोकेलाई बोला ।'

रोचनाले गएर ढोकेलाई बोलाएर ल्याई । त्यसपछि महारानीले ढोकेलाई सोधिन् - 'सरकाको सवारी कहाँ भयो ? तैंले थाहा पाइस् ?'

ढोकेले महारानीलाई सलाम गर्दै भन्यो - 'अंगरक्षक मातंगलाई लिएर सभागृहमा सवारी भएको छ, सरकार ।'

रानी - 'ढोकामा अरू को को छन् ?'

ढोके - 'दिउँसो पालो पर्नेहरू सबै छौं सरकार ।'

रानीले रोचनालाई भनिन् - 'त्यो भित्र बाकसमाथिको एक पुरिया औषधि र एक गिलास तातो पानी ठीक गरिदे ।'

रोचनालाई यति अराएर ढोकेतिर फर्केर महारानीले भनिन् - 'त्यो ठीक गरेर तल ल्याइदिन्छे । तिमीहरूमध्ये एक जनाले लगेर सरकारको बाहुलीमा टक्र्याउनू, महारानीले औषधि पठाइबक्सेको भन्नू ।'

अर्की परिचारिका अन्जनीले भनी - 'सवारी नहुँदै सम्झिबक्सनुपर्ने !'

रानी - 'एकतिर मनमा आज बिदाको दिन सवारी हुँदैन भन्ने पनि लाग्यो, अर्कोतिर बेलुका आरतीलाई बत्ती सकिएको भएर म पूजा कोठामा पसें । यता सम्झाउने टक्र्याउने कोही भएन । सवारी भइहालेछ । हिजो अस्तिदेखि नै रुघा लागेर गाथमा आराम थिएन ।'

अञ्जनी - 'यस्तो आराम नहुँदा त बाहिर सवारी हुन हुँदैन भनेर सरकारले रोकिबक्सनुपर्ने !'

रानी - 'के भन्दी हो ! पहिले मैले नै थाहा पाइनँ कता रोक्ने ? त्यसमाथि थाहै पाएको भए पनि हामीले बिन्ती गरेर मानिबक्सिन्छ ? आज बिदाको दिनमा पनि सवारी हुनुपर्ने भनेपछि काम पनि त्यस्तै रहेछ भन्नैपर्‍यो । पहिले त्यति कुरा किन ? यस्तै ऋषिहरू आएको दिन,

श्राद्धको दिन र होम वा कुनै पूजाआजाको दिन पऱ्योभने त राज हुन्छ, अरू दिन राज हुन्छ र ? कस्तै आराम नहोस् न । राजकाजको ठूलो कुरो, ठूलो काम ! हामीले जान्ने भएर कुनै कुरामा रोक लगाउन पनि हुँदैन । कोसँग भेट्नु छ, के भन्नु छ !'

त्यसपछि रोचनाले आएर बिन्ती गरी – 'ठीक पारेर ल्याएँ सरकार ।'

रानी – 'जा, तल ढोकामा पुऱ्याएर आइज । अलि सुकिलो लुगा लगाएको ढोकेलाई पुऱ्याएर, ज्यूनार गराएर आइज भन् है ! मैलो लुगा लगाएको मानिसले टक्ऱ्याएको कुरा ज्यूनार हुन अलि घिन मानिबक्सन्छ क्या, बानी त्यस्तो छ !'

२४

आश्विन महीनातिरको कुरा हो, राजकुमार विजय र सञ्जय आएर रानीलाईभने – 'मुमा ! दसैंको छुट्टी, अब अध्ययन गर्नु छैन । आज हामी साथीहरूसँग बाहिर घुमेर आउँछौं है ।'

महारानी – 'कहाँ जान्छौ ? भन ।'

राजकुमारहरू – 'त्यसै बाहिर घुमेर आउँछौं ।'

महारानी – 'त्यसै बाहिर घुम्ने भनेको के भनेको ? घोडा चढेर, सिपाही साथमा लिएर, आफ्नो दर्जामा बसेर देवताको मन्दिरमा, देवताको दर्शन गर्ने भनेर जान्छौभने कि बिदा पाउँछौ, कि तिम्रा गुरुहरूले केही देखाउन, सिकाउन कतै लान्छन्भने बिदा पाउँछौ । नत्र मबाट बिदा पाउँदैनौ । बुबाबाट कहाँ पठाएको भनेर हुकुम हुन्छ, मैले के बिन्ती गर्नु ? त्यस कारण कहाँ जाने हौ भन । बाहिर त्यसै किन घुम्ने ?'

राजकुमारहरू – 'बिदाको दिन, मनोरञ्जनको निमित्त ।'

महारानीले रातो मुख लगाएर राजकुमारहरूलाई भनिन् – 'के हो त्यो मनोरञ्जको निमित्त भनेको ? खास कसैको उद्धार वा उपकारको

निमित्त, अथवा आफ्नैभने पनि कुनै ठोस उपलब्धिको निमित्त पो मानिसले हिंड्नुपर्छ त । मनोरञ्जनको निमित्त पो घुम्ने हिंड्ने ? कर्तव्यपरायण जाँगरिलो मानिसलाई त आफ्नो कामबाट सधैं मनोरञ्जन छँदैछ नि । आफ्नो कर्तव्य पूरा नगर्ने अल्छीले पो मनोरञ्जनको खोजी गर्छ । बुबाले, मैले मनोरञ्जनको निमित्त भनेर कतै हिंडेको वा घुमेको थाहा पाएका छौ ? अरूलेभने पनि केही छैन । कत्रो अभिभारा बोक्नुपर्ने राजाका छोरा तिमीहरूले मनोरञ्जन भन्न थाल्यौभने त आफू पनि डुब्छौ, राष्ट्रलाई पनि डुबाउँछौ तिमीहरूले ! मनोरञ्जनकै मात्र खोजी गर्ने बानी बसाल्यौभने मरेर गएपछि पनि तिमीहरूको के के विपत्ति र पतन देख्नुपर्ने हो हामीहरूले परलोकबाट पनि ! भैगयो, मेरो अगाडि भनिहाल्यौ । तर बुबाको अगाडि चाहिं मनोरञ्जन भन्ने शब्द उच्चारण पनि नगर है ।'

राजकुमारहरू – 'यसो पनि गर्न हुँदैन, उसो पनि गर्न हुँदैन मात्र हुकुम हुन्छ मुमा त ! उसो भए यसपालि घुम्ने पिङ हाल्छौं त यहीं क्याम्पाभित्र, हुन्छ मुमा !'

महारानी – 'किन नहुनु ! आफ्नो क्याम्पाभित्र त जे गर्छौं गर न । क्याम्प त तिमीहरूकै हो । कस्तो चाहिन्छ भन । बनाइदिन्छन् सिपाहीहरूले ।'

राजकुमारहरूले रहर गरेको, इच्छा गरेको काममा किन ढीलढाल हुन पाउँथ्यो, पचासौं सिपाही लागे, कसैले थाम, कसैले चौकोस, कसैले पिर्का, कसैले के गरेर तीन चार दिनमा चाहिने सामान जति तयार भयो । अब खालि थाम गाड्नको लागि खाल्डो खन्ने काम बाँकी थियो, अब त्यस कामको पनि प्रारम्भ भयो । खाल्डो खन्न थालियो । अरू केही काम नभएका कलिला राजकुमारहरू कहिले बनिसक्ला र पिङ खेलौंला भनेर खाल्डो खन्न लागेकै ठाउँमा झुम्मिएर हेर्न बसेका थिए ।

त्यसै बेला, खन्तीले खाम गाड्ने खाल्डो गहिऱ्याउन थाल्दा एउटा निकै ठूलो, तामाको गाग्रीको मुख देखापऱ्यो । जसमा पातलो तामाका पातोको नै

बिर्को लगाइएको थियो । त्यसलाई खनेर उतारियो । हेर्दा गाग्राभरि असर्फी रहेछ । त्यो उतार्ने बित्तिकै अर्को, फेरि त्यो उतार्ने बित्तिकै अर्को, यस्तो क्रमले तीनै ओटा ठूलाठूला तामाका गाग्रीहरूमा वेटर सुनका असर्फीहरू र तलतल र वरिपरि गरीकन पाँचओटा त्यस्तै ठूलाठूला गाग्रीहरूमा चाहिं अमूल्य अमूल्य जुहारातै जुहारात फेला पर्‍यो । राजाकहाँ जाहेर गरियो ।

राजा मलयध्वजले स्वयं गएर हेरे । त्यसको संरक्षणको निमित्त सैनिकहरूलाई खटाएर राजाले मन्त्रीहरूलाई तुरुन्त बोलाउन पठाए । मन्त्रीहरू पनि तुरुन्त नै ढोकामा उपस्थित भए । त्यो जाहेर भएपछि राजाबाट तिनीहरूलाई माथि बैठकमा नै बोलाइयो । राजालाई प्रणाम गरेर मन्त्रीहरू बसे । अनि राजाले शुरूदेखिकै विवरण सुनाएर मन्त्रीहरूलाईभने - 'यो सुन, यो जुहारात खरबौं रुपियाँको छ । विधिले यो गरीब देशको सहायताको निमित्त दिएको सम्पत्ति हो यो । यसलाई लगेर राज्यकोषमा हालिदेओ । अब देशनिर्माणको बाटो निस्कियो । यसको राम्रो सदुपयोग हुन सक्योभने देशले काँचुली फेर्छ, फेर्छ !'

प्रधानमन्त्रीलेभने – 'सरकार ! अवसर बक्से केही कुरा बिन्ती गर्ने थिएँ ।'

राजा - 'भन, भन ।'

प्रधानमन्त्री - 'सरकार ! यो त सरकारको आफ्नै क्याम्पभित्रको धन हो । बुझियो, सरकारकै पुर्खाहरूले सञ्चयको निमित्त राखेको निजी सम्पत्ति हो । यतिका राजकुमारहरू होइबक्सन्छ । राजवंशोचित आर्थिक स्तर कायम राख्ने अर्को बाटो छैन । हामी सबैले बुझेकै छौं - अहिलेसम्म दरबारको कुनै निजी आर्थिक सञ्चय छैन । त्यस कारण यसलाई सुरक्षित गरेर राजकुमारहरूको भविष्यको निमित्त निजी सम्पत्ति नै बनाइबक्सनुपर्छ जस्तो मलाई लाग्छ । यस विषयमा त तुरुन्त फैसला नगरिबक्सेर महारानी सरकारको समेत राय लिइबक्सिकन मात्र फैसला गरिबक्सिए राम्रो हुन्थ्यो भनेर भक्तिपूर्वक बिन्ती गर्छु सरकार !'

राजा – 'होइन, होइन, '*प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम्*' प्रजाको हित नै राजाको हित हो। यति धन भयोभने विकासको काम सबैतिर प्रारम्भ हुन थाल्दछ। प्रतिदिन राष्ट्रको आय बढ्न थाल्छ। जनताको आर्थिक स्तर पनि बढ्दै जान्छ। त्यो बेला मनमा कति आनन्द होला। देशनिर्माण गर्न, यत्रा प्रजाहरूको भाग्य परिवर्तन गर्न पुग्ने सम्पत्तिलाई पाँच सात जना आफ्ना छोराको निम्ति बनाएर अन्याय गर्न म चाहन्नँ। आफ्ना प्रजा राजाको निम्ति आफ्नै सन्तान हुन्। ती सबैको निम्ति यसलाई सदुपयोग गरेपछि बल्ल मनमा शान्ति हुन्छ। त्यसबाट भविष्यमा जो लाभ होला, त्यसमा मेरा छोराहरूको पनि भाग लाग्छ। इन्साफ त यो पो त। लोभ गर्न थालेपछि लोभै गरिरहन मन लाग्छ। '*न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः*' – विश्वसंसारको सम्पत्ति थुप्राइदिए पनि लोभी मनले पुग्यो भन्दैन। त्यस कारण अरू विकल्प नगरीकन राज्यकोषमा मिसाइदिइहाल।'

त्यसपछि सबै मन्त्रीहरूले एकमुख नै भएर राजालाईभने – 'यस कुरामा महारानी सरकारको समेत राय लिइबक्सनुपर्छ सरकार!'

राजा – 'मैले जब यसलाई निजी सम्पत्ति नै मानिनँ, अब रानीको के हक छ र यसमा राय दिने ? अथवा मेरी रानीको मनोवृत्ति मलाई थाहा छ। बोलाउन पठाऊ, मैले बोलाएको छु भनेर।'

रानीकहाँ खवर पुग्यो। रानी पनि दासीहरू र सँगिनीहरू सहित आइपुगिन्। मन्त्रीहरूले उठेर रानीको दर्शन गरे। त्यसपछि राजाको आज्ञाले प्रधानमन्त्रीले रानीलाई प्रासंगिक विषयको बोध गराएर बिन्ती गरे- 'यसमा सरकारको पनि राय हुनुपर्छ। किनभने घर भनेको गृहिणीको हो। यतिका राजकुमारहरू होइबक्सन्छ। धन भनेको दुर्लभ नै वस्तु हो। हातमा परेको वेला, यसको अनादर भयोभने पछि खोजेर पाइने कुरा होइन। यसैले राजकुमारहरूको भविष्यको निम्ति सोचेर राय बक्सिन तकलिफ दिएका हौं सरकार!'

महारानीले स्मितपूर्ण मुखमुद्रामा राजाको मुख हेरिन्। राजाले 'भन

भन मनमा लागेको कुरा' भनेपछि रानीले भनिन् - 'सरकारबाट यो धन देशको निमित्त, प्रजाको निमित्त भनेर हुकुम हुँदाहुँदै मैलेचाहिँ यो धन मेरा छोराहरूको निमित्त चाहिन्छ भन्नु कति उचित होला ? त्यसो भन्नु उचित पनि हुँदैन, म भन्न पनि सक्दिनँ । आफ्ना प्रजा आफ्नो देशभन्दा आफ्नो निजी ढुकुटी त रित्त्याएका थिए राजा रन्तिदेवले । यो सम्पत्ति त अघिसम्म छ भन्ने नै थिएन । कसको कसको सम्पत्ति देश र आफ्ना प्रजाको निम्ति लगाउन पाइन्छभने कति राम्रो कुरा हुन्छ । यस्तो कुरालाई सानो चित्त गरेर छोराहरूको निम्ति भन्न थालेंभने आजसम्म गरेको पुण्य पनि जान्छ, इतिहासले पनि राम्रो मान्दैन । लौ यसबारे मेरो राय त यही हो । एउटा अर्को कुरा - मन्त्री हो ! तिमीहरू राजपरिवारको भलो चिताउने व्यक्ति रहेछौ । योचाहिँ मलाई विश्वास भयो । तिमीहरूलाई धन्यवाद छ ।'

यति भनेर रानीले राजाको मुख हेरिन् । अनि राजाले 'जाऊ त' भनेपछि आसनबाट उठ्न लागेकी थिइन् । हत्तपत्त मन्त्रीहरू उठेर दर्शन गरे । 'नमस्कार' फर्कोएर ढोकामा उभिएका सँगिनीहरू र दासीहरूसँग रानी खोपीतिर लागिन् । यति भएपछि राजाले मन्त्रीहरूलाईभने - 'राजकाजको निमित्त मेरो इच्छामा रानी कहिल्यै पनि बाधा हाल्दिनन् । लौ आजै लगेर राज्यकोषमा मिसाइदेओ । तर यसबारे कत्ति पनि हल्लाखल्ला नगर । हल्ला भयोभने पैसा छ भनेर अनावश्यक मागहरू पनि हुन थाल्छन् । आफ्नो एउटा योजना बनाएर, उत्पादक कार्यमा मात्र यस सम्पत्तिको प्रयोग गर, ताकि थोरै वर्षमा राष्ट्र स्वावलम्बी र समृद्ध होस्, जनताको आर्थिक स्तर उठोस् र उनीहरूको निम्ति आत्मविकासको मार्ग खुलोस् ।'

प्रधानमन्त्रीले हँसिलो मुख लगाएर राजालाईभने - 'सरकार ! हामी त साना मानिस । हामीसँग सानै, छोटै कुरा मात्र हुन्छन् । फेरि सेवकले एउटा कुरा बिन्ती गरूँ ?'

राजा - 'भन, भन ।'

प्रधानमन्त्री - 'सरकारको यत्रो त्याग र उत्सर्गको कुरोलाई किन हल्ला नगर्ने सरकार ! यसको हल्ला भयोभने यही एउटा कुराबाट सरकार इतिहासमा अजर अमर होइबक्सन्छ । पृथ्वीका अरू राजाहरूलाई पनि यो निर्देशन हुन्छ सरकार !'

राजा - 'तिमीले पृथु राजाको कथा सुनेका छैनौ ? उनले आफ्नो स्तुति नगर्न मागध, बन्दीहरूलाई निर्देशन दिएका थिए । काम गरिसकेपछि पो स्तुति गरेको पनि राम्रो हुन्छ । कामै नगरी कसैले कसैको स्तुति र प्रशंसा गर्छभने प्रशंसा गरेको हो कि गिज्याएको हो भन्ने शंका पनि गर्नुपर्छ । त्यस कारण काम त गरौं । सबैभन्दा ठूलो त आत्मसन्तोष हो । इतिहासले लेख्ने कुरा के के लेखिरहला, त्यो छोडिदेऊ । आत्मसन्तोष हुनुपर्‍यो आफ्नो कामबाट ! एउटा कुरो भन्छु - तिमी इतिहासको कुरा कहिल्यै नगर ।

इतिहासले भनेको कुरामा सयकडा पन्चानब्बे झूटो हुन्छ । विषय र प्रसङ्गचाहिँ साँचै हुन्छ । विवरणचाहिँ सबका सब झूटो हुन्छ । हो, तिमीले भनेजस्तो पृथ्वीका अरू राजाहरूलाई निर्देशन हुन्छ । तर लुब्ध राजाहरूले यस्तो खानी भेट्टाएभने सम्पत्ति आफ्नो ढुकुटीमा अनि त्याग र उत्सर्गको विवरणचाहिँ इतिहासमा हुने गर्छ । भविष्यका जनताले त्यही पढ्छन् । इतिहास भनेको प्रायः सत्ता र शक्तिको असत्य आत्मवर्णन हो । यही कुरा पनि बाहिर गर्नु हुँदैन । घूसखोर इतिहासकारहरूले तिमीलाई आक्रमण गर्छन् । पछि यो कुरा त चुहिन्छ तर इतिहासले यसरी बंग्याएर, मिलाएर लेख्छ कि - खानी फेला परेको घटना त हो तर मलयध्वजको पालामा होइन, राजा कामध्वजको पालामा घटेको घटना हो, कामध्वज ज्यादै प्रजावत्सल राजा थिए । त्यो बेला तिमीहरू पनि मरिसकेका हुन्छौ । त्यसलाई कसले असत्य हो भनेर खण्डन गर्ने ? कामध्वजले इतिहासकारलाई प्रसन्न पार्न नसके त्यस श्रेयप्राप्तिको लागि कामध्वजको सट्टा पनि अर्कै सिंहध्वज खडा हुन्छ ! त्यस कारण सच्चा काम गर । आत्मसन्तोष लिय । त्योभन्दा ठूलो उपलब्धि केही छैन । हल्लाखल्ला नगरीकन, रथमा हालेर, केहीले छोपेर लैजाओ र राज्यकोषमा

मिसाइदेओ !'

मन्त्रीहरू - 'जो हुकुम सरकार !' भन्दै उठे र दर्शन गरेर तल ओर्लिए ।

२५

शुक्रवारको दिन थियो । आजको दिन साबिकको कार्यक्रम अनुसार दिउँसो एक बजेदेखि पाँच बजेसम्म चार घण्टा राजाले साक्षात् सम्पर्क गरेर जनताको पीरमर्का सुन्ने गरेको दिन थियो । तर आजको कार्यक्रम बदलिएको थियो । किनकि आज दिउँसो चार बजे राजाको निमन्त्रणामा कलिंग देशका राजा व्रजमोहन सिंह आइपुग्ने हुँदा राजाबाट आज दुइ घण्टामात्र कार्यालयमा बसेर जनताको पीरमर्का सुन्ने निर्णय भएको थियो ।

सभागृहमा राजाको जनसम्पर्कको प्रक्रिया यस्तो हुन्थ्यो - आफ्नो पीरमर्का बिन्ती चढाउन चाहने निवेदकहरूले दुइ चार दिनअगाडि नै सभागृहमा गएर निवेदकहरूको सूचीमा आफ्नो नाम चढाउन लगाउनुपर्थ्यो । अनि संख्याक्रमबाट आआफ्नो पीरमर्का बिन्ती गर्ने पालो कुन दिन पर्छ, त्यो बुझेर त्यस दिन, त्यस समयमा सभागृहमा उपस्थित भइराख्नुपर्दथ्यो । अनि राजाको सवारी सभागृहमा हुनेबित्तिकै क्रमानुसार निवेदकलाई राजाको अगाडि उपस्थित गराइन्थ्यो ।

त्यो दिन आफ्नो पीरमर्का बिन्ती गर्न उपस्थित हुने निवेदकहरूमा संखिया जिल्ला, इनर्वा गाउँका व्यक्तिहरूको नाम पहिलो क्रममा थियो । त्यहाँका अधिकृत कर्मचारीहरूको ईशारा बमोजिम अगाडि पुगेर तिनीहरूले राजाको दर्शन गरेर एउटा निवेदन राजाको हातमा दिँदैभने - 'जय होस् महाराज !'

राजालेभने - 'के भयो ?'

निवेदकहरूलेभने - 'सरकार ! हामी संखिया जिल्ला, इनर्वा गाउँका

निवासी हौं । सरकारको धर्मराज्यमा अन्याय र अनीतिका काम हुन थालेको हुनाले त्यो देख्न नसकेर बिन्ती गर्न आएका हौं । हाम्रो यसमा कुनै स्वार्थ छैन । अन्याय के भयोभने - हाम्रो गाउँ नजीकै एउटा सानो बजार छ । त्यहाँ एउटा छेत्रीकी छोरी गाउँबाट किनमेल गर्न गएकी थिई । त्यो केटी अठारै वर्षकी ज्यादै सुन्दरी थिई । त्यहाँ अर्को जालन्धर गाउँको भीमसेन नाम गरेको बीस बाइस वर्षको एक जना गुण्डो आफ्नो मेलोमतोका आठ नौ जना हुल्याहा केटाहरू लिएर आएको रहेछ । त्यसले त्यस केटीलाई बलात् अपहरण गरेर लग्यो । त्यो डफ्फासँग हातहतियार पनि भएकोले बजारमा कसैले पनि तिनीहरूलाई छेक्न, रोक्न सकेनन् । त्यस गुण्डाले त्यस केटीलाई रुवाउँदै लगेको लग्यै पार्‍यो । सरकारको उदय भएदेखि आजसम्म यस्तो अन्यायको दुःखलाग्दो घटना कतै सुन्नसम्म पनि परेको थिएन । आज आफ्नै आँखाले देख्नुपर्‍यो, बेहोर्नुपर्‍यो । यस्तो अन्याय र अनीतिको कुरालाई नीच मार्न थालियोभने जताततै यस्तै अव्यवस्था हुन थाल्ला भनेर बिन्ती गर्न आएका हौं सरकार ! यो सबै कुरा निवेदनमा छ ।'

राजा - 'कति दिन भयो त्यस्तो भएको ?'

निवेदकहरू - 'तीस पैंतीस दिन भयो सरकार !'

अनि राजाले प्रधानमन्त्रीतर्फ फर्केर सोधे - 'तिमीहरूकहाँ यस घटनाको विवरण आइपुगेको थिएन ?'

प्रधानमन्त्री - 'थिएन सरकार ।'

राजा - 'त्यतातिर खटिइरहेका गुप्तचरहरू को को थिए ? तिनीहरूको नाम टिपेर राख ।'

प्रधानमन्त्री - 'जो हुकुम सरकार !'

राजाले निवेदकहरूलाई हेरेरभने - 'तिमीहरूले पनि किन छिटो उजूर गरेनौ ?'

निवेदकहरू - 'अघिअघि सबैतिर सानोभन्दा सानो घटनालाई पनि सरकारी कर्मचारीहरूबाटै बुझ्ने, कारवाही हुने भइरहन्थ्यो । त्यसै होला भनेर आशा गरियो । त्यसमाथि पनि यस घटनालाई त शिकारमा सवारी हुँदा स्वयं राजकुमार सुदर्शन सरकारबाट प्रत्यक्ष नजर भएको छ भनेर हामी ढुक्क पर्‍यौं - यस्ता बदमास गुण्डा कहाँ उम्कलान् भनेर । तर आजसम्म पनि केही कारवाही हुन थालेको नबुझिँदा बिन्ती गर्न आएका हौं सरकार ! अन्याय हुन नपाओस् ! '

राजा - 'ए ! मैले सबै कुरा बुझेँ । निर्दोष वनजन्तु मार्न, शिकार नखेल्नू भन्ने मेरो निर्देशनको उल्लंघन गरेर, गोप्य तवरसँग राजकुमार शिकारमा जान्छन् भन्ने त सुनेको थिएँ । यस घटनाको साक्षी सर्जमीन हुँदा त उसको नाम पनि आउने भयो, मैले शिकारमा गएको पत्ता लगाउँला भनेर युवराजले गुप्तचरहरूलाई नै मन्त्रेर कारवाही नै रोकिदिएको हुनुपर्छ । अनि तिमीहरूकहाँ विवरण कताबाट आओस् ! राजाका प्रिय व्यक्तिहरूबाट पनि प्रजाहरूलाई भय हुन्छ भनेको यही हो ।'

आयुक्तकेभ्यश्चौरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् ।
पृथिवीपतिलोभाच्च प्रजानां पञ्चधा भयम् ।।

अनि राजाले निवेदकहरूलाईभने - 'कारवाही हुन्छ, चिन्ता लिनुपर्दैन । आउँदो चाहिँ होइन, अर्को शुक्रवार के भएछ भनेर बुझ्न आउनू । अहिले जाओ ।'

बिदा पाएपछि ती निवेदकहरू राजाको दर्शन गरेर फर्किए । तिनीहरू फर्कने बित्तिकै राजाले प्रधानमन्त्रीलाईभने - पहिले यी तीन कुरा राम्रोसित बुझ्नू र घटनास्थलमा सर्जमीन गर्नू -

१) अपहरित केटीसँग उजुरवालाहरूको नाता सम्बन्ध छ कि छैन ?

२) अपहरणकारीसँग उजुरवालाहरूको लेनदेन, झैझगडा, भनाभन केही भएको थियो कि थिएन ?

३) त्यो केटी अपहरणकर्तालाई दिने कुरा पहिले चलेको थियो कि थिएन ?

यति बुझबुझारथ र सर्जमीन चार पाँच दिनभित्र गरिसक्नू । अनि जे गर्नुपर्ने हो, गरौंला ।'

यत्तिकैमा परराष्ट्रमन्त्री परमानन्द चतुर्वेदीले हात जोडेर राजालाईभने - 'सवा तीन भैसक्यो '

अनि राजाले प्रधानमन्त्रीलाईभने - 'जाऔं अब सभागृहतिर । उतातिरको व्यवस्था कस्तो छ ?'

परराष्ट्रमन्त्रीलेभने - 'सब ठीक छ, कर्मचारीहरू सबै आआफ्नै स्थानमा छन् । नौवटी कन्याहरू पनि फूलमाला लिएर ढोकामा उभिइसकेका छन् । सैनिकहरूको आफ्नो तयारी छ ।'

'जाऔं न त' भनेर राजा आसनबाट उठे । मन्त्रीहरूले राजाको दर्शन गरे र पछि लागे । राजा, मन्त्री सबै सभागृहमा पुगे । राजाको सवारी भएको सूचना पाउनेबित्तिकै राजकुमारहरूसहित महारानी पनि सभागृहमा उपस्थित भइन् ।

ठाउँठाउँमा फर्माएर बनाइएका असंख्य स्वागतद्वार र यत्रतत्र टाँगिएका ध्वजापताकाहरूले दरबारमार्ग अत्यन्त रमणीय भएको थियो । खास गरी दरबारको मूल ढोकालाई सिंगारेर ज्यादै भव्य र मनोरञ्जक तुल्याइएको थियो । सभागृहदेखि राजमार्गसम्म राजकर्मचारीहरू औपचारिक भेषमा पंक्तिबद्ध भएर स्वागतार्थ उभिइरहेका थिए । सभागृहको बाहिरपट्टि ठूलो मैदानमा स्वागत मञ्च बनेको थियो । मञ्चअगाडि औपचारिक भेषमा सैनिकहरूको एक टोली स्वागत सलामीको निमित्त खडा थियो । त्यस पछाडि डोरीबाहिर उत्सुक र उत्कण्ठित जनताको अपार भीडले स्वागत कार्यक्रमलाई भव्य तुल्याइदिएको थियो ।

ठीक चार बजेको निश्चित समयमा नै आफ्ना कतिपय अंगरक्षक,

परराष्ट्रमन्त्री र कतिपय सेवकहरूका साथ कलिंगनरेश ब्रजमोहन सिंह आइपुगे । राजा मलयध्वजले अलिकति पर पुगेर, प्रत्युद्गमन गरेर सम्मानका साथ आफ्ना प्रियमित्र अतिथिलाई मञ्चमा ल्याए । कलिङ्ग नरेश पञ्चकन्याहरूको हातबाट मंगलमाला पहिरेर मञ्चमा पुगेर उभिनेबित्तिकै जनताको अपार भीडले ताली दिएर स्वागत अभिव्यक्ति गऱ्यो । सैनिक टोलीले आफ्नै प्रक्रियाबाट स्वागत सलामी दियो ।

राजा मलयध्वजले मञ्चबाट अतिथिको शुभ आगमनमा हर्ष प्रकट गर्दै दुइ चारवटा सौहार्दपूर्ण वाक्यले प्रिय अतिथिको स्वागत गरे । अतिथि कलिङ्ग नरेशले पनि दुइ चार शिष्ट वाक्यले स्वागतार्थ उपस्थित जनताहरूका साथ राजा मलयध्वजमा आफ्नो सौहार्दपूर्ण कृतज्ञता प्रकट गरे । त्यस दिनको कार्यक्रम यति नै थियो ।

भोलिपल्ट सभागृहकै ठूलो बैठकमा अतिथिको सम्मानार्थ राजकीय भोजको आयोजना गरिएको थियो । राजारानी, राजकुमारहरू, विदेशी कूटनीतिक व्यक्तित्वहरू र उच्च कर्मचारीहरू पनि उपस्थित थिए । त्यस समारोहमा प्रवचन दिंदै कलिङ्ग नरेशलेभने -

'सम्माननीय मित्र पाण्डय नरेश, महारानी, राजकुमारहरू, मन्त्रीहरू, कूटनीतिक व्यक्तित्वहरू र उपस्थित अरू सज्जनहरू !

श्रीसम्माननीय प्रिय मित्र पाण्डय नरेशको मैत्रीपूर्ण निमन्त्रणामा तपाईंहरूको मनोरम देशमा आएर यसरी सबैसँग भेट गर्न पाएकोमा मलाई अत्यन्त हर्ष लागेको छ । स्वतन्त्रता, समानता, सहअस्तित्व र निःस्वार्थ मैत्री भावनाको आधारमा अरू मुलुकसित सम्बन्ध राख्ने नीतिगत एकताको कारण कलिङ्ग देश र पाण्डय देशको सम्बन्ध पुराकालदेखि नै यति दृढ हुन सकेको हो र हाम्रो यस यात्राले उक्त सम्बन्धलाई अरू बलियो बनाउनेछ भन्ने मैले आशा र विश्वास लिएको छु ।

किञ्च - पाण्डय देशका जनताको सुख, समृद्धि र उत्तरोत्तर कल्याणको लागि मेरो र मेरा प्रजाहरूको अभिवादन र शुभकामना प्रिय

मित्र तपाई पाण्ड्य नरेशद्वारा सबैलाई सुनाउन पाउँदा मलाई सन्तोष लागेको छ । साथै यहाँको स्थिति पर्यवेक्षणबाट पनि मलाई यो सन्तोष भयो कि - राजा राष्ट्र र जनताको कल्याणको निमित्त ज्यादै समर्पित हुनुहुन्छ । त्यसैले मौसूफको राष्ट्र र जनताको सर्वाङ्गीण कल्याणको आकाङ्क्षा मौसूफको निःस्वार्थ, कुशल र दृढ नेतृत्वले पूरा गरिदिनेछ भन्ने मलाई विश्वास छ । अन्तमा म मौसूफमा आफ्नो हार्दिक शुभकामना पनि व्यक्त गर्दछु - मौसूफको त्यो शुभआकाङ्क्षा पूरा होस् ।'

समारोहमा प्रत्युत्तर भाषण दिँदै राजा मलयध्वजलेभने -

'मन्त्री र अंगरक्षक, सेवकहरूसहित सम्माननीय कलिङ्ग नरेश र महारानीको आफ्नो देशमा स्वागत गर्न पाउँदा हामीलाई ज्यादै हर्ष लागेको छ । स्वतन्त्रता, समानता, सहअस्तित्व र निःस्वार्थ मैत्रीभावना नै हाम्रा दुइ देशबीचको अन्तर्राष्ट्रिय नीतिका समान आधार हुन् । यस्ता समसिद्धान्त र समविचारका मित्रहरूका शुभागमनले हामीलाई आफ्नो अन्तर्राष्ट्रिय नीतिमा दृढ रहनको लागि आस्था र विश्वास मात्र प्रदान गर्ने होइन, उत्साह र प्रेरणा समेत प्रदान गर्ने गर्दछ ।

किञ्च - मेरो राष्ट्र र प्रजाप्रतिको सदाकाङ्क्षाको सम्बन्धमा जुन अभिव्यक्ति मित्र नरेशबाट भयो, त्यस सम्बन्धमा यो वस्तुस्थिति मित्रसमक्ष राख्नु आवश्यक र प्रासंगिक पनि हुँदा म यो अभिव्यक्त गर्न चाहन्छु कि - मैले र मेरो आशयानुवर्ती एवं दृढसंकल्प मेरो सरकारले चाहँदा चाहँदै पनि मेरो त्यो सदाकाङ्क्षा आजसम्म पूरा भएको छैन । तर मैले यो दृढ विश्वास लिएको छु कि - मेरा प्रजाको मप्रतिको सद्भावनापूर्ण सहयोग र तपाईंजस्ता परम मित्रहरूको आशीर्वादले मेरो राष्ट्र र प्रजाप्रतिको सर्वाङ्गीण अभ्युदयको आकाङ्क्षा समयमा नै पूरा भई छोड्नेछ ।

अपरं च - हुन त विशुद्ध मैत्री भावनाको यो प्रभाव होला ! जस्तो मेरो राष्ट्र र मेरा प्रजाको कल्याणका निम्ति यहाँ लालायित हुनुहुन्छ, त्यस्तै यहाँको कलिङ्ग देश र त्यहाँका प्रजाको कल्याणको निमित्त म र

मेरो सरकार सबै लालायित छौं । हाम्रो यो सद्भावनालाई यहाँले आफ्ना प्रजासमक्ष व्यक्त गरिदिनुहुनेछ भन्ने मैले विश्वास गरेको छु । धन्यवाद ।'

मञ्चको कार्यक्रम पूरा भएपछि अतिथिहरूलाई राजदरबार क्याम्पभित्रको छुट्टै बंगलामा पुऱ्याइयो, जसलाई अतिथिगृह भन्ने गरिन्थ्यो । त्यो बंगला समस्त राजसी सुविधाहरूले भरिपूर्ण थियो । कलिङ्ग नरेश आएको दोस्रो दिन पनि यस्तै आतिथ्यको रमझममा नै बित्यो । तेस्रो दिन पाण्ड्य देशको राजधानी वरिपरिका ती ती स्थलहरूको निरीक्षणमा बित्यो, जो धार्मिक, सांस्कृतिक आदि पुरातात्त्विक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण थिए । चौथो दिन कलिङ्ग नरेशले सपरिजन आफ्नो देशतिर प्रस्थान गरे । प्रस्थानको समयमा राजा, मन्त्री र उच्च कर्मचारीहरू समेतले सभागृह बाहिर उपस्थित भएर अतिथिप्रति सम्मान प्रदर्शन गरेका थिए ।

२६

बीचमा एउटा शुक्रवार गएर यो अर्को शुक्रवारको दिन थियो । राजा, मन्त्रीहरू, सचिवहरू सब सभागृहमा जुटे । अनि राजाले प्रधानमन्त्रीलाई सोधे - 'आज ककसको के निवेदन छ ?'

प्रधानमन्त्री - 'आजको कार्यसूचीमा त्यही इनर्वा गाउँको केटी अपहरण सम्बन्धी निवेदन पहिलो छ ।'

राजा - 'त्यो सब बुझबुझारथ भयो ? अभियुक्तहरू सबैलाई उपस्थित गराइयो ?'

प्रधानमन्त्री - 'बुझबुझारथ पनि सकियो । अभियुक्तहरू पनि सबै उपस्थित छन् । शंका लागेका जतिलाई भोलिपल्टै पक्रिएकोले कोही उम्कन पाएका छैनन् । राजकुमार पनि पल्लो कोठामा राज भएको छ ।'

राजा - 'लौ त, ती सबलाई भित्र बोलाउन लगाऊ ।'

राजाले त्यसो भन्ने बित्तिकै अभियुक्तहरू, उजुरवाला जनप्रतिनिधिहरू

सबै बोलाइए । सबै भित्र आए । अनि राजाले प्रधानमन्त्रीलाईभने - 'लौ, के के बुझियो भन ! '

प्रधानमन्त्री - 'सरकारको हुकुम बमोजित बुझ्दा उजुरवालाको उजुर बमोजिम नै आठ नौ जनाको डफ्फा लिएर भीमसेन भन्नेले बजारबाट नै केटीलाई अपहरण गरेको देखियो । उजुरवालाको त्यस केटीसँग नाता सम्बन्ध भएको, र अपहरणकर्तासँग पनि अघि लेनदेन, वैरविरोध भएको केही बुझिएन ।'

यति भनेर प्रधानमन्त्रीले एउटा कागज राजाको हातमा दिंदैभने - ' योचाहिँ हाम्रो दण्डसंहिता अनुसारको दण्डसजायको टिपोट हो ।'

अनि राजाले उजुरवाला, अभियुक्त सबैको अगाडि त्यही दण्डसजायको टिपोट फैसला सुनाउन थाले -

१) केटी अपहरण गर्ने भीमसेनलाई बाह्र वर्ष कैद र बाह्र हजार जरीवाना ।

२) त्यसका मतियारहरूलाई नौ वर्ष कैद, नौ हजार जरीवाना । फैसला लेख्दा नाम पनि खुलाइदिनू ।

३) अर्काको प्रभावमा परेर कर्तव्यच्यूत हुने, अख्तियारको अपहेलना गर्ने गुप्तचरहरूलाई नोकरीबाट वर्खास्त गरेर तीन तीन हजार जरीवाना गर्नू ।

४) हुकुम बेगर राजधानी बाहिर नजानू भन्ने र शिकार नखेल्नू भन्ने मेरो दुइटै अनुशासनको उल्लंघन गर्ने, आफ्नो मनोरञ्जनको खेलबाडको निमित्त राज्यको अपकीर्तिको कुसम्भावनालाई जानी जानी उपेक्षा गर्ने, आफ्नो प्रभाव र शक्ति प्रदर्शन गरेर कर्मचारीहरूलाई कर्तव्यच्यूत गराउने युवराज सुदर्शनलाई तेह्र वर्ष कैद गर्नू ।

५) उजुरवालाहरूको केटीसँग नातासम्बन्ध पनि नभएको, अपहरणकर्तासँग पनि कुनै पुरानो रिसइबी सम्बन्धी कुरा

नभएकोले राज्यव्यवस्थाकै निमित्त इमान्दारीसाथ अन्यायको विरुद्ध उजुर गरेर सरकारलाई मद्दत दिएको हुनाले उजुरवाला प्रत्येकलाई पाँच पाँच हजार पुरस्कार दिनू ।

६) यस टिपोटमा नपरेको भए पनि एउटा कुरा मैलेभने बमोजिम गर्नू - 'बलात्कारमा परेकी त्यस केटीको राय लिनू । त्यस केटोको पत्नीको रूपमा बस्ने उसको इच्छा छैनभने विद्वान्‌हरूसंग परामर्श लिई, उपयुक्त विधिविधान गरी त्यसलाई शुद्धि दिलाइदिनू र राज्यतर्फबाट खर्च लगाएर योग्य केटोसँग विवाह गरिदिनू । त्यही घरमा बस्ने इच्छा गर्छे भने, लोग्नेले हेर्न सक्छ, सक्तैन, आजीविकाको बाटो के छ, सब बुझ्नू । राज्यमा कसैले पनि भोको बस्न नपरोस् । कसैको लोग्ने छैन र त्यही कारणले त्यसलाई घरमा अरूले नसहेका छन् कि । विवेक राखेर बुझ्नू ।

७) अर्को कुरा - राज्यव्यवस्था जोगाउन अपराधी मनोवृत्तिका व्यक्तिहरूलाई मौका परेको बेला त्रस्त गराउँदै रहनुपर्छ । त्यसैले नराम्रो काम गर्ने व्यक्तिले राज्यतर्फबाट कदापि छूट पाउँदैन भन्ने कुरा जताउन पूरा विवरणका साथ यस काण्डलाई राज्यभर प्रचार गरिदिनू ।'

प्रधानमन्त्री - 'जो हुकुम सरकार !'

यो फैसला सुनेपछि इनर्वाका ती जनप्रतिनिधिहरूले हात जोडेर राजालाईभने - 'सरकारको जय होस् । बेहोरा बुझेर तुरुन्त यसरी फैसला हुनु, न्यायको संरक्षण हुनु, सरकारको जनताप्रतिको यो ठूलो निगाह हो । तर भक्तिपूर्वक एउटा सानो कुरा बिन्ती गर्छौं सरकार ! अवसर पाऔं ।'

राजा - 'भन, भन ।'

जनप्रतिनिधिहरू - 'केटाकेटी बुद्धि ! बुबाको निर्देशनको उल्लंघन हुंदा डराएर युवराजबाट सानो व्यतिक्रम भएछ, त्यस व्यतिक्रमलाई माफ गरिपाऊँ सरकार !'

राजा - 'लौ, योचाहिँ भएन । आफ्नो छोरोलाई त म पनि माया गर्थें, तर उसको व्यतिक्रमलाई म कसरी माया गरूँ ? म राजा हुँ । राजाले गर्नुपर्ने इन्साफ मैले गर्नुपर्छ । यो छोरोले गरेको, यो मन्त्रीले गरेको, यो आफ्ना कर्मचारीले गरेको, यो आफ्ना प्रजाले गरेको भन्न थालेपछि कानूनी राज्य हुन्छ ? जहाँसम्म म हातमा दण्ड लिएर सिंहासनमा बस्छु, त्यहाँसम्म मेरो आँखाले न कुनै नातेदार, न कुनै बन्धुबान्धव, न कुनै इष्टमित्र ! सबैलाई एकनास प्रजा देख्छ ।

देश भनेको बगैंचा हो, प्रजा भनेका वृक्ष, वल्लीहरू हुन्, राजा भनेको माली हो । बगैंचालाई शान्त, सुन्दर र आकर्षक बनाइराख्न मालीले के गर्नुपर्छ भनेर नीतिकारहरूले भनेका छन् -

उत्खातान् प्रतिरोपयन्, कुसुमितान् चिन्वन्, शिशून् वर्धयन्
प्रोत्तुंगान् नमयन्, नतान् समुदयन्, म्लानान् मुहुः सेचयन् ।
क्षुद्रान् कण्टकिनो बहिर्निर्गमयन्, विश्लेषयन् संहतान्
मालाकार इव प्रयोगनिपुणो राजा चिरं जीवति !

अर्थात् कुनै बिरुवा उखेलिएको छभने त्यसलाई फेरि रोप्नुपर्छ, फुलेको छभने टिप्नुपर्छ, सानो छभने हुर्काउनुपर्छ, लत्रेको छभने उठाउनुपर्छ, वैलाएको छभने पानीले सिंच्नुपर्छ, क्षुद्र काँडाहरूले दुःख दिएका छन्भने तिनलाई गोडेर निकालिदिनुपर्छ ! राजाको र मालीको काम एउटै हो । युवराज भए के, अर्को भए के ! काँडा भएपछि उखेल्नै पर्‍यो ! लौ, तिमीहरूको काम सकियो, पुरस्कार लिएर जानू ।'

अनि राजाले प्रधानमन्त्रीतिर फर्केरभने - 'आज अरू के छ ?'

प्रधानमन्त्री - 'वराहपुरको एउटा मुद्दा छ, तर आज त्यसलाई केलाउन भ्याइँदैन ।'

राजा - 'उसो भए समय किन खेर फालौं त । अरूलाई बिदा देऊ, मन्त्रीहरू बस । एउटा योजना तयार गर्न समिति बनाइदिऔं आज ।

पाँच पाँच वर्षको योजना । यो पाँच वर्षमा यति काम गरिसक्ने भनेर । के के गर्ने हो, त्यस निम्ति योजना । समितिमा ककसलाई राख्ने ? अध्यक्षमा चाहिँ तिमी नै बस । नत्र चेक पनि हुँदैन । प्रधानमन्त्री भएपछि त्यहाँ धेरै कुरा गर्ने नगर्ने, सकिने नसकिने छुट्ट्याउन सजिलो पर्छ समितिलाई ।'

प्रधानमन्त्री – 'जो हुकुम सरकार !'

यता सभागृहको परिचारकले 'आज सबै जना जाओ !' भन्ने भएको छ भनेर सबैलाई प्रतीक्षा कोठाबाट निकाल्दै थियो । त्यत्तिकैमा पाँच सात वर्षका दुइटा बच्चा लिएर राजासँग आफ्नो पीरमर्का बिन्ती गर्न आएको एक व्यक्तिले जाने बेलामा आफ्ना बच्चाहरूलाई 'सरकारको जय होस् भन्नुपर्छ, लौ भन' भनेर सिकाएछ, त्यसो भन्दा राजाले बोलाउँछन् भन्ने आशा पनि थिएन, तर बाबुले सिकाए अनुसार ती दुइटा बच्चाले साफसँग नै 'सरकारको जय होस् !' भनेर कराएछन्, त्यो आवाज राजाको कानमा पुगेछ ।

बच्चाको आवाज हुनाले दयालु राजाबाट 'को बच्चा कराएको हो, त्यसलाई बोलाउनू' भन्ने भएछ र परिचारकले बोलाएर बाबुचाहिँ समेत ती दुइ बच्चालाई राजाको अगाडि उपस्थित गरायो । बच्चालाई अगाडि राखेर बाबुचाहिँले राजाको दर्शन गर्‍यो । अनि राजाले त्यसलाई सोधे –' यी बच्चाहरूलाई किन ल्याएको ?'

त्यस निवेदकले भन्यो – 'सरकार ! यी बच्चाहरूलाई म छोड्न पाउन्नँ । यो छोरी सात वर्षकी भई, छोरो पाँच वर्षको भयो । यिनकी आमा मरी । यिनलाई एक्लै घरमा छोडेर बाहिर गएर काम गर्न मैले सकिनँ । जग्गा छैन, ज्याला गरेर खान्थें । घर कुर्ने कोही नहुँदा बाहिर गएर, कमाएर ल्याउन नपाउँदा यिनलाई बचाउन पनि आफू बाँच्न पनि नसक्ने भएर मर्का बिन्ती गर्न आएको हुँ । निगाह होस् सरकार !

राजा – 'कति वर्ष भयौ ?'

निवेदक - 'तीस वर्ष ।'

राजा - 'उमेर रहेछ, घर कुर्न अर्की ल्याउनुपर्‍यो, अनि त कमाउन जान बाटो फुकिहाल्छ नि । अर्की ल्याउन खर्च भएन ?'

निवेदक - 'होइन सरकार ! खर्च निगाह भए पनि म अर्की ल्याउन्नँ । किनभने अर्की ल्याएपछि यिनीहरूको हेला हुन्छ । अर्कीपट्टि पनि बच्चा होलान् । गरीबको घरमा झन् हाहाकार होला । यिनलाई हुर्काइदिन पाए अर्को टन्टा बढाउने थिइनँ सरकार !'

राजा - 'यी कति वर्ष पुगेभने कामलाई बाहिर जान सक्छौ ?'

निवेदक - 'यो छोरो बाह्र वर्ष भएपछि त यसले पनि घर कुर्छ नि सरकार !'

राजा - 'उसो भए अब सात वर्षका लागि तिमीलाई गाह्रो पर्‍यो होइन त ?'

निवेदक - 'हो, सरकार !'

राजाले प्रधानमन्त्रीतिर फर्केरभने - 'यिनी नैतिक मानिस रहेछन्, साँच्चि नै मर्का पनि परेको रहेछ । आजको सात वर्ष सम्मलाई नहेरिदिई भएन । यिनको गाउँको थरी, मुखिया, जिम्वाल जो होला त्यसको हात महीना महीनामा सरकारी परिचारकले पाउने गरेको रकम यिनलाई दिनू भनेर जिल्ला प्रशासकलाई लेखिदिनू र पहिलो पल्ट त्यो तलब नपाउञ्जेललाई र यी बच्चाहरूलाई कपडासपडा केही फेराउनुपर्ला आज नै अथवा भोलिसम्ममा एक हजार रुपियाँ यिनलाई दिएर पठाइदिनू । त्यो तलब यही महीनादेखि पाउने गरिदिनू ।'

प्रधानमन्त्री - 'जो हुकुम सरकार !'

अनि प्रधानमन्त्रीले त्यस निवेदकलाईभने - 'खै निवेदन छ ?'

निवेदक - 'म लेख्न जान्दिनँ प्रधानमन्त्रीज्यू, मसँग निवेदन छैन ।'

प्रधानमन्त्रीले एउटा कर्मचारीलाई बोलाएरभने - 'यिनको नाम थर, ठेगाना सब टिपेर मलाई दिनू । भोलि दिउँसो बाह्र एक बजेतिर आउनू भनेर यिनलाई पठाइदिनू ।'

अनि प्रधानमन्त्रीले त्यस कर्मचारीलाई देखाउँदै निवेदकलाईभने - 'ऊ उहाँसँग जाऊ ।'

त्यस निवेदकले मनमनै राजाको जय मनाउँदै राजालाई नमस्कार गऱ्यो र बच्चाहरू अघि लगाएर त्यस कर्मचारीको कोठामा गएर आफ्नो नाम र ठेगानाहरू लेखायो ।

२७

राजा मलयध्वज पृथ्वीका श्रेष्ठ प्रजावत्सल एवं प्रजाप्रिय राजाहरूमध्येमा पनि श्रेष्ठ मानिन्थे । किनकि उनमा विश्वको प्रथम वाङ्मय ऋग्वेदले बताएका शासकहरूमा हुनुपर्ने - '*इयचक्षसामित्र सूरयः*' - व्यापक दृष्टि, मित्र दृष्टि र ज्ञान दृष्टि तीनै किसिमका आदर्श दृष्टि थिए । उनको राज्य शासनपद्धति '*प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानाम् च हिते हितम्*' - यस भावनाबाट अनुप्राणित थियो । उनी राष्ट्र र प्रजाको कल्याणका निमित्त यति समर्पित थिए, मानौं उनले आफूलाई र आफूसँग सम्बन्धित सबै वैयक्तिक विषयवस्तुहरूलाई सिनित्तै बिर्सि नै सकेका थिए । उनको सौहार्दस्निग्ध, विवेकपूर्ण उदार, निष्पक्ष एवं सम व्यवहारले समाज, राज्यका विभिन्त तह र विभिन्न वृत्तिका तत्त्वहरू - ऋषिवर्ग, मन्त्रीवर्ग, सैनिकवर्ग, प्रजावर्ग सबै एकनास सन्तुष्ट र अनुरक्त थिए । समकालीन विद्वान्, चिन्तक पर्यवेक्षक मनीषीहरू राजा मलयध्वजलाई राजधर्मका साक्षात् मूर्त रूप नै मान्दथे । त्यसैले सार्वभौम आदर्श, यश र प्रसिद्धिको दृष्टिले सूर्यवत् प्रकाशमान राजा मलयध्वजले पृथ्वीका समकालीन अरू समस्त राजाहरूलाई आकाशका अरू नक्षत्र र तारा बराबर अदृश्य र अनुल्लेख्य तुल्याइदिएका थिए । राजा मलयध्वजको सुशासनले पाण्ड्य देश राज्य आदर्शको दृष्टिले विश्वमै उदाहरणीय भएको थियो । पाँचौं

पञ्चवर्षीय योजना कार्यान्वित भएर देश राम्रै स्वावलम्बी र समृद्ध पनि भइसकेको थियो ।

तर सत्य हरिश्चन्द्र नामक महाकाव्यमा एक जना अनुभवी कविले '*कस्याऽपि न स्थायी भवेत् गुरुत्वम् !*' - भनेको थियो । त्यो साँच्चै हो, कसैको पनि उन्नति र उदय सधैं एकनास हुंदैन । पाण्ड्य देशको नियतिले कोल्टे फेर्ने दिन आयो । किनकि राजा मलयध्वजलाई वार्धक्यको सहारा लिएर भगवान् कृष्णको भक्तिले राम्रैसँग आत्मसात् गरिदियो, वशंवद तुल्याइदियो । अकस्मात् बाहिर चर्चा आयो - 'राजा मलयध्वज राजपाठ सब छोडेर तपस्याको निमित्त प्रस्थान गर्दैछन्, मलयाचलको वनमा राजाको निमित्त कुटी निर्माण भइसकेको छ, तपोनिष्ठ राजाको बाहिरी रेखदेख गर्ने परिचारकहरूको लागि राजाको कुटी वरिपरि अरू दसवटा पर्णगृहहरू पनि बनिसकेका छन् ।'

कसरी हुन आयो ? बाहिर यस्तो चर्चा भए पनि सरकारतर्फबाट यस प्रचारलाई राम्रैसँग बन्द गरिएको थियो । किनभने राज्य छोडेर राजाले त्यसरी प्रस्थान गर्दा आफूलाई टुहुरै सम्झने राजभक्त प्रजाले भक्ति र ममताको आवेशमा बाटै छेक्ने सम्भावना एकातिर थियोभने अर्कोतिर कोमल हृदयका प्रजावत्सल राजाको पनि प्रजाको अश्रुपूर्ण निदाउरो मुख हेरेर तिनीहरूलाई चटक्कै छोडेर जाँदा मुटुमा भक्कानो नै पर्ने कुरा पनि थियो । त्यसैले यस्तो चतुरताका साथ काम गरियो - यता राजाबाट आफ्नो राज्यभार समर्थ छोरोलाई सुम्पिएर तपोवनमा गएको विज्ञप्ति राजप्रासादबाट बाहिर प्रकाशित हुँदा राजा मलयध्वज मलयाचलको पर्णकुटीभित्र पसिसकेका थिए । प्रजाहरूलाई राजाको प्रास्थानिक दृश्य हेर्ने अवसरै दिइएन । नदिए तापनि विज्ञप्ति बाहिर प्रकाशित भएपछि कैयौं महीनासम्म उनीहरूको मनमा शान्ति भएन । उनीहरू रानो हराएका मौरी जस्ता भए ।

अर्कोतिर राजाकी सहधर्मचारिणी, अर्धाङ्गिनी, पतिप्राणा, आदर्श

हिन्दूनारित्वकी सजीव मूर्ति महारानी वैदर्भी राजाको छायाजस्ती भएर मलयाचलको पर्णकुटीतिर लाग्दा दरबारका प्रिय सँगिनीहरू र दासीहरू मात्र होइन, राजधानीका सारा महिलावर्गका आँखाहरू पनि कैयौं महीनासम्म आँसुले ओभाउन सकेका थिएनन् । राज्यमा टाढाटाढाका महिलाहरू भन्थे रे – 'दर्शन पाउनेहरू लक्ष्मीजस्ती रानी छन् भन्थे । हामीले अघि पनि गएर दर्शन गर्न पाएनौं । अब त झन् कता हो कता । हाम्रो भाग्यमा ती रानीको दर्शन लेखिएको रहेनछ !'

यता हप्ता बित्यो, पक्ष बित्यो, महीना बित्यो । यसै गरी गरी कैयौं महीना पनि बिते । तर मनमाभने भगवान् कृष्णको भक्ति पनि छँदैछ, छोडेर आएको देश र प्रजाको सम्झना पनि छँदैछ । उत्कट इच्छा भईकन पनि भगवान् कृष्णको भक्ति र आराधनामा राजाले चाहेजस्तो तन्मयता प्राप्त गर्न सकेका छैनन् । अभ्यास बढ्दै छ ।

अब विस्तार विस्तार विपनाका बिलौना कम भएर सपनाका चर्चाहरू बढ्न थालेका छन् – 'आज राति सपनामा पञ्चवर्षीय छैटौं योजना पूरा भएकोमा मन्त्रीहरूसँग बसेर म हर्ष मनाइरहेको थिएँ' – भनेर राजा भन्थे । रानी भन्थिन् – 'म पनि दरबारमा बाहिरका धेरै आइमाईहरूसँग बसेर हिजो राति सपनामा सत्यनारायण पूजाको प्रसाद ग्रहण गरिरहेकी थिएँ ।' त्यस्तै पाण्ड्य देशका राजधानीका जनताहरू पनि प्रायः सपनामा राजारानी भेटेको वा देखेको मात्र कुरा गरिरहेका हुन्थे । अस्ति त्यहींको एउटाले भन्थ्यो – 'म आज राति सपनामा सभागृहमा गएर राजालाई आफ्नो पीरमर्का बिन्ती गरिरहेको थिएँ ।' त्यसले त्यसो भन्दा अर्को मानिसले सोध्यो – 'राजालाई मात्र भन्यौ, को राजालाई पीरमर्का बिन्ती गर्‍यौ ।' त्यसले जवाफ दियो – 'राजा मलयध्वज तपस्या गर्न गएपछि जनताको पीरमर्का सुन्ने चलनै आजकल कहाँ छ र ! सभागृहमा त्यसरी जनतासँग भेट्ने र पीरमर्का सुन्ने परम्परा त टुटिहाल्यो नि अब त !'

२८

ऐश आराममा आफू आसक्त नहुँदा पनि राजदरबारको त्यो राजसी सुखभोग कहाँ, वनजंगलको अभावग्रस्त त्यो दुःखकष्ट कहाँ ! प्रजावत्सल राजा मलयध्वज तपस्या गर्न मलयाचल आएको चार पाँच वर्षमै राजा रानी चिन्न नसकिने, चिन्नै नसकिने भैसकेका थिए । दुब्लाएर दुइटैको जिउ सुकेको थियो । गाला ताछिएर कञ्चट बसेको थियो, आँखा गडेका थिए । शरीरमा यत्रो परिवर्तन आयो तर मनमाभने परिवर्तन आउन सकेन । धेरै वर्षको संस्कारवश राजाको मनमा आफ्नो देश र जनताको सम्झना छुट्नभने सकेन । त्यसै भएर राजा तपस्याको विश्रामको समयमा रानीसँग प्रायः यही चिन्ता प्रकट गरिरहन्थे – 'त्यो आफ्नो प्यारो देशलाई अर्को देशले आक्रमण पो गऱ्यो कि ! ती प्रजाहरू राज्यमा अव्यवस्था भएर अनेक दुःखकष्ट भोगिरहेका पो छन् कि ! कति दुखकष्ट गरेर भरेको त्यो राज्यकोष अपव्यय वा भ्रष्टाचार गरेर, दुनियाको मुख मोसेर वा लुटेर पो कसैले सकिदिए कि !'

कहिलेचाहिँ राजा रानीसँग यसो भनेर चिन्ता व्यक्त गर्थे – 'तपस्या गर्न आएको छु । भगवान्को पूजा आराधनामा मग्न हुनु कहाँ ? कस्तो नराम्रो संस्कार बसेछ मनमा देश र प्रजाको विषयमा चिन्ता गर्ने ? अब मैले चिन्ता गरेर के हुन्छ ? किन यो मनको एकाग्रतामा विघ्न ल्याइदिएको होला ? दिक्क लाग्छ । यस्ता कुरा मनमा खेल्न थालेपछि न बिर्सन सकिन्छ । अनि भगवान्को ध्यान भयो ? मन एकातिर, काम अर्कोतिर ! यति विचार गरिसकूँ न त भन्ने पनि छैन । स्नेह र ममताका भावनाका प्रवाह चल्न थालेपछि, चलेको चल्यै ! सीमा कहाँ छ ? आफ्ना सन्तानको सम्झना त्यति हुँदैन, जति आफूमा आश्रित दुनियाँको सम्झना भैरहन्छ !'

रानी – 'के भयो त ! राज्य, धनदौलत, बन्धु, कुटुम्ब सबै छोडेर भगवान् सम्झेर बनमा बस्न आएका छौं । हाम्रा मनका स्वामी पनि तिनै भगवान् हुन् । यो मनलाई अझ पनि त्यही राष्ट्र, तिनै प्रजाको माया ममतामा लगेर केन्द्रित तुल्याइदिन्छन्भने हाम्रो के लाग्यो त ? हामीले त

भगवान्‌को पाउ मात्र सम्झौं, अरू कुरा बिर्सौं नै भनेको हो ।'

राजा - 'ठीक हो, भगवान्‌ले जे गर्नुहुन्छ ।'

अनि फेरि रानीले भनिन् - 'सरकारबाट अनेक कुरा सम्झेर समाधिमा, ध्यानमा विघ्न परिरहन्छ भनेर हुकुम हुँदा मैले यसो बिन्ती गरेकी हुँ । तर मैले देख्दा त अघि जस्तो होइन । आजकल त सात आठ घण्टा, कहिले त दिनभरि रातभरि नै जस्तो सरकारको समाधि लाग्छ, म थाहा पाउँछु, सरकार थाहा पाइबक्सन्न !'

राजा - 'मैले पनि कहिलेकाहींकै कुरा गरेको हुँ, त्यसो त ! तर यत्रो वर्ष बिर्सन बल गर्दागर्दै पनि, कहिले कहीं पनि सम्झिनु हुँदैन नि ! सम्झिएपछि त काममा विघ्न परिहाल्यो नि !'

राजारानीका बीच यस्तै मनका कुरा व्यक्त हुँदै थिए, यसै बीचमा भगवान् सूर्य पनि अस्ताचलतिर लागे । घाम पहेंलो पहेंलो भएर आयो । अनि राजाले रानीलाईभने - 'सन्ध्याको आराधनातिर लाग्ने बेला भयो ।'

'हो, म पनि उठिहालें' भनेर रानी उठिन् र कुटीभित्र पसिन् । आवश्यक सर्जाम जोड्न थालिन् । राजा पनि उठे । पूजाकोठाकै आसनमा गएर पलेटी मारेर बसे । आरतीको लागि सर्जाम ठीक नभइसकेको, आरतीको समय पनि नभइसकेको ! त्यसैले राजा आँखा चिम्लिएर भगवान्‌को ध्यान गर्न लागे । अनि विस्तार विस्तार साँझ पर्‍यो । आरतीको समय पनि बितिहाल्ला जस्तो भयो । त्यसैले रानी नै आरतीको तर्खर गर्न लागिन् । किनभने आजकल ध्यान गर्दागर्दै राजालाई कहिलेकाहीं यस्तो समाधि लाग्छ ! त्यसपछि उनी दिनभरि, रातभरि नै साँच्चै प्रस्तर मूर्तिझैं नै निश्चेष्ट भइरहन्छन्, त्यस्तै देखिन्छन् । यस्तो राति समाधि लागेको बेला रानी राजाको नजीक बसेर कहिले निद्राले झपक्क हुने, कहिले ब्युँझने गरेर राजाको पाउ मुसारेर रात कटाउँथिन् । त्यो रात पनि त्यसै गरी कट्यो ।

भोलिपल्ट बिहान छिमेकका दुइटी केटी लिएर महारानी ताम्रपर्णी नदीबाट चोखो जल लिएर आउन लागेकी थिइन् । किनारैमा पाण्डय देशबाट राजाको दर्शन गर्न आएका तीन चार व्यक्तिहरूसँग रानीको भेट भयो । उनीहरूले रानीलाई चिनेर भक्तिपूर्वक प्रणाम गरे । त्यसै भएर रानीले तिनीहरूलाई सोधिन् - 'तपाईंहरू को हुनुहुन्छ ?'

आगन्तुकहरू - 'हामीहरू पाण्डय देशका, सरकारकै प्रजा हौं महारानी !'

रानी - 'किन आएको त ?'

आगन्तुकहरू - 'सरकारको दर्शन पाउँछौं कि भनेर ।'

रानीले तिनीहरूको करीब करीब आशय बुझेर, गाग्री एउटा ढुंगामा बिसाएर, सोधिन् - 'तपाईहरूलाई अहिले सरकारको दर्शन गर्नुपर्ने काम के पऱ्यो ?'

आगन्तुकहरूले बाटामा के भन्नु जस्तो गरेर अकमकाएर भने-'धेरै कुरा छ महारानी ! अहिले यहाँ बताएर साध्य छैन । सरकारकै अगाडि बेलिविस्तार गर्नुपर्ने छ ।'

महारानीले भनिन् - 'सरकारको अगाडि बेलिविस्तार गर्न नमिल्ने भएकोले नै म यसरी सोधिरहेकी छु । भन्नुहोस् न ! के बिन्ती गर्नुपर्ने हो ! राज्यको स्थिति कस्तो छ ?'

आगन्तुकहरू - 'त्यही बिन्ती गरूँ भनेर । राज्यको बेहाल छ । आन्तरिक स्थिति जर्जर छ । सर्वत्र अनुशासनहीनता, सर्वत्र अव्यवस्था छ । राष्ट्रमा नेतृत्व भरलाग्दो नहुँदा राष्ट्रिय एकता छिन्नभिन्न छ । सिमाना सिमानामा बाहिरबाट आक्रमण भइरहेको छ । यो स्थितिमा सरकारबाट केही निर्देशन पाए त्यो अनुसार काम गर्थ्यौं, प्रचार गर्थ्यौं ।

महारानीले मुसुक्क हाँसेर भनिन् - 'यही कुरा सरकारको अगाडि गरिदिनुहुन्छ कि भनेर म डराएकी थिएँ । किनभने यस्ता कुरा सरकारको

अगाडि भिक्नै हुँदैन । उसै त 'मेरो देशमा कसैले हमला गर्छ कि, मेरा प्यारा प्रजाहरूले दुःख पाएका छन् कि' यस्ता कुरा मात्र मनमा खेलेर मेरा ध्यान र समाधिमा विघ्न परिरहेको छ भनेर हुकुम भइरहन्छ । त्यस्तो राजालाई साँच्चै त्यस्तै भएको समाचार सुनाउँदा मन कस्तो होला ? सरकारको हंस उडेर त्यहीं पुग्छ । हामीले रोकेर रोकिन्छ ? तपाईंको भाकाबाट होइन, मेरो आफ्नो भाकाबाट सरकारलाई बिन्ती गरुँला, अनि तपाईंहरू भेट्नुहोला । आजको बीस बाइस दिनपछाडि तपाईंहरू आउनुहोस् । आफ्नो किसिमबाट सरकारलाई नबुझाईकन तपाईंहरूलाई म भेट्न दिन्नँ । किनकि अर्कै नराम्रो असर पर्छ सरकारको मनमा ! तपाईं हामी कसैले पनि सरकारको तपस्यामा विघ्न पारिदिनु हुँदैन । सरकारको प्रिय राष्ट्र, प्रिय प्रजा यिनको त नामै लिन हुँदैन सरकारलाई । टाढा भएपछि झन त्यस्तो प्रगाढ स्नेह हुँदोरहेछ !'

आगन्तुकहरू – 'जय होस् महारानी ! उसो भए बीस बाइस दिनपछि नै दर्शन गर्न आउँछौं ।'

यति भनेर महारानीलाई प्रणाम गरेर ती आगन्तुकहरू बिदा भए ।

२९

राष्ट्रको उत्तरोत्तर हुन लागेको ह्रास र पतनको स्थितिमा यसको पुनरुद्धारको निम्ति, अनुभवी, प्रजाप्राण, एवं प्रजावत्सल भूपू राजा मलयध्वजबाट केही पथप्रदर्शन हुन्छ कि भनेर राजाको दर्शनको निम्ति तपोवनमा पुगेका पाण्ड्य देशका ती तीन चार जना नागरिकहरू रानीको आज्ञा अनुसार फर्किए ।

रानीले तपोवनमा व्यक्त गरेका केही वाक्यबाट बिन्ती पुऱ्याउन सके राजा फेरि स्वदेशमा फर्किने रहेछन् भन्ने भ्रम यिनीहरूमा परेको थियो । बाटोभरि पनि यही भ्रमलाई सत्य मान्दै आफआफूमा हर्ष व्यक्त गर्दै गफ गर्दै यिनीहरू आएका थिए । राजधानीमा पुगेपछि तपोवनमा राजा भेटेर

आएको रे भन्ने हल्ला भएकोले, आफ्ना प्रजावत्सल राजाको समाचार सुन्न लालायित र उत्कण्ठित धेरै जनाको भीडले यिनलाई घेऱ्यो । त्यस भीडमा यिनीहरूलेभने – 'ज्यादै हर्षको कुरा छ । हामी नयाँ कुरा पत्ता लगाएर आएका छौं । यदि हामी जनताको एकसमूह नै कस्सिएर जाने हो र 'सरकार ! राष्ट्रको यो स्थिति छ, हामी प्रजाको यो हालत छ' भनेर यथार्थ कुरा बिन्ती गर्ने होभने राजा तपोवनबाट जुरुक्कै उठेर फर्किहाल्छन् । त्यसैले रानीले हामीलाई राजासँग भेट गर्नै दिइनन् । उनले हामीलाई भनिन् – 'उसै त मेरो देशमा कसैले हमला गर्छ कि ? मेरा प्यारा प्रजाले दुःख पो पाएका छन् कि ? भनेर सरकार सधैं यस्तो हुकुम भैरहन्छ, फेरि तपाईंहरूले नै सरकारको अगाडि गएर देश र प्रजाको यो हालत छ भन्न थाल्नुभयोभने त सरकारको हंस उडेर त्यहीं पुगिहाल्छ, हामीले रोकेर रोकिंदैन ।'

'मेरो देशमा कसैले हमला गर्छ कि ? मेरा प्यारा प्रजाले दुःख पाएका छन् कि ?' – राजाका यी दुइ वाक्य र 'तपाईंहरूले नै सरकारको अगाडि गएर देश र प्रजाको यो हालत छ भन्न थाल्नुभयोभने त सरकारको हंस उडेर त्यहीं पुगिहाल्छ, हामीले रोकेर रोकिंदैन' – महारानीको यस वाक्यले स्पष्ट बुझियो, फरक पर्दैन । राजाको फिर्ती सबारी हुन्छ । त्यस्ता प्रजावत्सल करुणाका मूर्ति राजा, आफ्ना दुनियाँको आर्तपुकार सुनेपछि त्यहाँ बस्नै सक्दैनन् । रानीले भनिहालिन् नि ! टाढा भएपछि आफ्नो देश र आफ्ना प्रजाप्रति झन् प्रगाढ स्नेह हुँदोरहेछ भनेर !'

हास्यजनक कुरा त यो छ ! ती चार जना नै पहिले भ्रममा थिए – 'महारानीबाट अभिव्यक्त ती वाक्यहरूको तात्पर्य राजाले तपस्या छोड्छन् भन्ने छँदै थिएन ।' अब भ्रमपूर्ण एवं हर्षोद्गारपूर्ण यस प्रचारले जनता सबैलाई झन् भ्रममा पारिदियो । यो प्रचार भ्रमपूर्ण होला भन्ने त कसैले पनि ठानेनन् । अब त राजाको फिर्ती सवारी हुने भएछ भन्ने नै सबमा विश्वास भयो । यही विश्वासको वातावरणमा एक भद्र विचारकले त्यस हर्षित र उत्कण्ठित जनसमूहमा दुइटा सामयिक र महत्त्वपूर्ण सुझाव

पनि राखे –

१) पहिलो सुझाव – तपोवनबाट राजा फर्कनु भनेको राष्ट्र र प्रजाको निमित्त ठूलो भाग्यको कुरा हो । त्यत्रो राजाको फिर्ती सवारी चलाउन ज्योतिषीहरूसँग राम्रो साइत लिएर मात्र जानुपर्छ ।

२) दोस्रो सुझाव – तपोवनबाट फिर्ती सवारी गराउँदा राष्ट्र र प्रजाका प्राण त्यत्रा राजाको अपमान नहोस्, त्यस निम्ति राजधानीमा भव्य स्वागत समारोहको व्यवस्था हुनुपर्छ । यसको तयारी नगरी सवारी चलाउन जानै हुँदैन ।'

उक्त भद्र व्यक्तिका दुवै सुझावलाई त्यस जनसमूहले ताली दिएर समर्थन गऱ्यो । अब त्यसतर्फ विचारविमर्श गर्न एवं तदनुसार काम गर्न एउटा समिति पनि बन्यो । जनताले, प्रसन्न भएर, छाती फुकाएर, दिलैदेखि भक्ति श्रद्धा राखेर काम गर्न थालेपछि सामग्री जुट्न के बेर ! स्वागतद्वार बन्न के बेर ! के गर्न पो के बेर ! उता सवारी फिर्त्याउन जान साइत पनि हेरेर ठीक पारियो । त्यो बेला राजधानीको वातावरण नै यति हर्ष र आनन्दको थियो कि मानों पाण्डय देशका जनता देशलाई स्वर्ग मात्र होइन, वैकुण्ठ बनाउन साक्षात् चतुर्भुज भगवान् विष्णुलाई नै भित्र्याउँदै छन् ।' त्यस स्वागत समारोहलाई कसरी भव्य तुल्याउने र सफल तुल्याउने ? राजाको प्रतिष्ठा कसरी बढाउने ? यही आकाङ्क्षा लिएर समितिका सदस्यहरू एकत्र भएर विचारविमर्श गर्न थाले । ' फिर्ती सवारी चलाउन प्रमुखतया ककसलाई खटाउने ? राजधानीभित्र प्रवेश गरेपछि राजारानीलाई जनताको जुलुसले जयजयकारका साथ दरबारमा प्रवेश गराउनुपर्ने भएकोले, त्यो जुलुसलाई नेतृत्व दिन कसलाई खटाउने ? भनेर । तर के विचारविमर्श गर्ने ? जनसमूहको खलबलले कसैको मनलाई पनि एकाग्र हुनै दिएको थिएन । त्यसैले समितिको सचिवले मञ्चबाट उठेर जनसमूहलाईभने – 'हामी यहाँ विभिन्न विषयमा विचारविमर्श गर्न थालेका छौं, खलबल नगरिदिनुहोस् है !'

यही अवस्थामा मलयाचलको गुरुकुलमा ब्रह्मचर्याश्रम पूरा गरेर गृहस्थाश्रमको निमित्त गुरुको आज्ञा पाएर फर्केका दुइ जना समावृत्त स्नातकहरू पनि अकस्मात् त्यहाँ आइपुगे र केको भेला रहेछ ? भनेर जिज्ञासाको दृष्टिले त्यहाँ यताउति हेर्न लागे । तिनीहरूलाई देख्नेबित्तिकै भेषले चिनेर समितिका सदस्यहरूले श्रद्धाका साथ मञ्चमा बोलाए, उनीहरू पनि गए । त्यसपछि समितिका अध्यक्ष र ती स्नातकहरूका बीच वार्तालाप हुन थाल्यो । ती स्नातकहरूसँगको वार्तालाप सुन्न उत्कण्ठित एवं दत्तकर्ण भएर त्यस जनसमूहले मौन अवलम्बन गर्‍यो ।

समितिका अध्यक्ष - 'यत्रा विद्वान् भाइहरू आइपुग्नुभयो । अब हामीलाई बौद्धिक सहायताको कमी हुँदैन । ज्यादै खुसी लाग्यो । अनि गुरुकुलतिरको समाचार त सब ठीक छ होइन त ?'

स्नातकहरू - 'सब ठीक छ ।'

अध्यक्ष - 'हामी पनि मलयाचलतिर, आफ्ना राजा मलयध्वजको आश्रमसम्म जाँदैछौं ।'

स्नातकहरू - 'ए ! राजालाई लिन जाने भन्ने त्यही कुरालाई यो भेला हो ?'

अध्यक्ष - 'हो, ए ! उता पनि यो हल्ला पुगिसकेको छ ?'

स्नातकहरू - 'पुगिसकेको छ ।'

अध्यक्ष - 'आश्रमका ऋषिहरू, यहाँहरूका गुरुहरू, हाम्रो यस कदमलाई राम्रो नराम्रो के भन्नुहुन्छ त ?'

स्नातकहरूले हाँस्दैभने - 'के राम्रो, के नराम्रो ! हामीले, हाम्रा गुरुहरूले त यस कुरालाई लाखमा एक अंश पनि पत्याएका छैनौं ।'

अध्यक्ष - 'किन ?'

स्नातकहरू - 'जहाँसम्म राजा मलयध्वजको जीवनी र उनको आदर्श हामीले सुनेका, पढेका छौं, त्यत्रो व्यक्तित्वले आफ्नो अनुष्ठान छोडेर

यो प्रपञ्चमा फेरि फस्ने काम गर्लान् भनेर कसरी पत्याउन सकिन्छ ? हाम्रा आचार्य, गुरुहरूले त यो कुरा सुन्नेबित्तिकै हाँसेर भन्नुभएको थियो - 'यो असम्भव कुरा हो । स्वयं ब्रह्मा गएर आग्रह गरे पनि राजारानी अब फर्कंदैनन्, रानीको भनाइको आशय बुझ्नुमै तिनीहरूको गल्ती भयो ।' यो त केबल तपाईंहरूको राजा मलयध्वजप्रतिको भक्तिको पराकाष्ठाको विज्ञापन मात्र हो ।'

ती स्नातकहरूको त्यो कुरा सुन्नेबित्तिकै, जसले पहिले समाचार ल्याएका थिए, ती चार जना नागरिकहरू झसङ्ग भए र निस्तेज पनि भए – 'हामीले साँच्चै बुझ्नै गल्ती गर्‍यौं त ?' यस्तो सोचेर ती त्यसै टोलाउन थाले । त्यो कुरा सुन्ने जनताहरू चाहिं आपसमा कानकानमा कुरा गर्न थाले - 'खास कुरै नबुझीकन यत्रो खलबल किन गराएको त ?' कोही हाँस्न थाले, कोही धिक्कार्न थाले । समितिका सदस्यहरू चहिं अवाक् र लज्जित भएर सोच्न थाले - 'कस्तो कुरामा विश्वास गर्न पुगिएछ ? अब किंकर्तव्यविमूढ पो भइयो ! कार्यक्रम अघि बढाउने कि नबढाउने ? बढाउने होभने यस्तो कुरा सुन्दासुन्दै के बढाउने ?'

तर यति कुरा किन ? विधिको अर्कै इच्छा रहेछ । त्यो कसले जानोस् ? पाण्डय देशका राजभक्त जनताले आफ्ना प्रिय राजा मलयध्वजको सम्बन्धमा शोक र चिन्ता गर्ने सिवाय हर्ष र समारोह मनाउने दिन अब रहेनन् !

किनभने त्यस्तो दुःखद समाचार अब एकै छिनमा आइपुग्दै छ– त्यही दिनको अशुभ घटना हो यो । बिहान साढे छ बजेको समय थियो । महारानीले ताम्रपर्णी नदीमा नुहाएर चोखो जल ल्याएर कुटीमा राखिन् । आजकल कहिलेकाहीं दिनभरि, रातभरि पनि राजाको समाधि नछुट्ने गरेको, त्यो रात पनि समाधि छुटेको थिएन । त्यसैले रानीले राजाको पाउ मुसारिन् । मुसार्दा पाउ बढ्ता चिसो भएको अनुभव भयो । पानी चलाउँदा आफ्नै हात बढ्ता चिसो भएर यस्तो लागेको हो कि भनेर सारीले साफसँग हात पुछेर फेरि राजाको पाउ रानीले मुसारिन् । त्यसो

गर्दा पनि राजाको पाउ झन्‌झन् चिसो भएको रानीले अनुभव गरिन् । तैपनि समय समयमा त्यसै गरी समाधिस्थ एवं निश्चेष्ट प्रस्तरमूर्ति जस्तो भइरहने भएको हुनाले रानी भ्रममै परिन् ।

तर धेरै बेर प्रतीक्षा गर्दा पनि केही अन्तर नदेखिएकोले रानी आत्तिइन् र राजालाई घच्घच्याइन् । तर राजाको स्थितिमा कुनै परिवर्तन आएन । किनभने यस पटकचाहिँ समाधिस्थ भएकै बेलामा राजाले आफ्नो आत्मालाई विराट् ब्रह्ममा लीन गराइसकेका थिए । अनि रानीलाई पनि पूरै शंका भयो, पछिबाट पूरै विश्वास पनि भयो कि – राजामा अब कुनै चेतनाको लक्षण छैन । अनि रानीले राजाको त्यो चिसो पाउमा घोप्टो परेर अलाप विलाप गर्न थालिन् - 'महाराज ! सरकार ! सधैं मेरो प्रिय राष्ट्र र मेरा प्रिय प्रजा हुकुम हुन्थ्यो । अहिले सरकारको त्यस प्रिय राष्ट्रमा विपक्षीबाट बारबार आक्रमण भइरहेको छ । सरकारका प्रिय प्रजाहरू दुःख पाएर रोइरहेका छन् । उठिबक्सियोस् महाराज ! उठिबक्सियोस् ।'

तर रानीले जति रोए पनि, जति अलापविलाप गरे पनि त्यस असाधारण स्थितिमा परिवर्तन आउने कुनै सम्भावना थिएन । अन्ततोगत्वा विलाप गर्दागर्दै रानीले नै स्वयं सुकेका दाउराहरू जम्मा पारिन्, चिता बनाइन्, अनि त्यसमा आगो सल्काइन् र आफू पनि त्यही चितामा चढेर राजाको शिरलाई आफ्नो काखमा अड्याएर सती जाने तरखर गर्न लागिन् ।

३०

रानी आगो सल्काएर रुँदै, बिलाप गर्दै जब चितामा चढेकी थिइन्, तत्काल यही स्थितिमा रानीको कुनै पुरानो आत्मज्ञानी मित्र ब्राह्मणको रूप लिएर त्यहीं आइपुग्यो । अनि रोएर बिलाप गरिरहेकी ती रानीलाई त्यस ब्राह्मणले मधुर एवं स्निग्ध स्वरमा सोध्न, सम्झाउन लाग्यो – ' तिमी को हौ ? कसकी छोरी हौ ? जसको निमित्त तिमी रुने, विलाप गर्ने

गरिरहेकी छौ, त्यो लम्पसार परेको पुरुष तिम्रो को हो ? तिमीले मलाई चिनिनौ ? म तिम्रो त्यही मित्र होइन ? जोसँग तिमी अघि घुम्नेओर्ने गर्थ्यौं । साथी ! म तिम्रो अविज्ञात नामको आफ्नो साथी होइन ? तिमी भौतिक सुखभोगको इच्छाले एक रमणीय निवासस्थान खोज्न मलाई छोडेर यस पृथ्वीमा आएका होइनौ ? पृथ्वीमा घुम्दाघुम्दा तिमीले एक नारीबाट निर्मित उद्यानवत् रमणीय एउटा नगरराज्य भेट्यौ । त्यस नगरकी परम सुन्दरी रानीलाई पनि देख्यौ र तिमी त्यससँग आसक्त भयौ । त्यससँग तिम्रो दाम्पत्य सम्बन्ध भयो । वास्तव यो सब मायाको असत् प्रपञ्च थियो । मायानिर्मित त्यस नगरमा पस्ने बित्तिकै पुरुषले ज्ञानशून्य भएर आफ्नो स्वरूपलाई बिर्सिहाल्थ्यो । त्यसै भएर तिमीले पनि आफ्नो स्वरूपलाई बिर्सियौ । वास्तव मायाको मूर्ति त्यही स्त्री (नगर स्वामिनी) को सम्पर्कले आज तिम्रो यो दुर्गति भयो ।

सम्झ त, तिमीले विलाप गर्नुपर्ने कारण केही पनि छैन । तिमी न विदर्भराजाकी छोरी हौ, न यो राजा मलयध्वजकी रानी ! जसले तिमीलाई त्यस नगरराज्यमा कैद गरिदिई, त्यस रानीको पनि न तिमी पति हौ । यसभन्दा पहिलो जन्ममा तिमी आफूलाई पुरञ्जन नाम गरिएको पुरुष सम्झन्थ्यौ । अहिले आफूलाई एक सती स्त्री सम्झिरहेकी छौ । यो सब मेरो मायाको करतूत हो । वास्तवमा तिमी न स्त्री हौ, न पुरुष ! हामी दुइटै हंस हौं । हाम्रो वास्तविक स्वरूप जे हो, त्यसकै सम्झना गर । भाइ ! जो म हुं, तिमी उही हौ । जो तिमी हौ, उही म हुं । ज्ञानीहरू तिमी र ममा कत्ति फरक देख्दैनन् । जस्तो कुनै मानिसले आफ्नो आकृतिलाई ऐनामा र कुनै व्यक्तिको आँखामा भिन्न भिन्न रूपको देख्छ, त्यस्तै एउटै आत्माले विद्या र अविद्याको उपाधिभेदले आफूलाई ईश्वरको रूपमा र जीवको रूपमा गरी दुइ प्रकारले देख्छ ।

यसरी हंसले सम्झाएर सावधान तुल्याएपछि त्यो मानस हंस (जीव) मा पनि आत्मस्मृति भयो । अनि उसले आश्चर्य भएर विचार गऱ्यो – 'धन्य हो मायाको चमत्कार ! त्यत्रो वर्षसम्म कस्तो भ्रमजालमा

पर्नुपऱ्यो ? झूटमुटका विषयभोगहरूमा फसेर अपयश बोक्नुपऱ्यो । पछि गएर कस्तो क्रूर आक्रमण, कस्ता तीव्र वेदना र यातना भोग्नुपऱ्यो । जसलाई खप्नै नसकेर मैले कथाशेष हुनुपऱ्यो । कथाशेष भएर पनि स्त्री भएर जन्मनुपऱ्यो, अर्काकी धर्मपत्नी बनिदिनुपऱ्यो । यसरी पति मानेर, पछि लागेर, दुःखकष्ट झेलिदिनुपऱ्यो । कति आश्चर्यजनक, कति भयंकर हुँदोरहेछ अज्ञानको, अविद्याको, मायाको चमत्कार !'

यस्ता अनेकथरि पश्चात्ताप गरेर मानसहंस (वैदर्भी भित्रको जीव) ले हंस (ईश्वर) लाई भन्यो – *वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम्* ! अब मलाई चिन्ता पनि छैन, पश्चात्ताप पनि छैन । साथी अविज्ञात ! तिम्रो प्रबोधनबाट मलाई आत्मस्मृति भयो । यो शरीर म होइन । यो त पञ्चमहाभूतको संयुक्त अचेतन पिण्ड हो । यो पनि चितामा बलिरहोस् ।

यति भनेर त्यो मानवहंस (वैदर्भी रानीभित्रको जीव) राजा मलयध्वजको लासलाई र आफ्नो लासलाई चितामा बलिरहेको हेर्दै, हाँस्दै, अघिजस्तै गरी त्यस हंस (परमात्मा) को साथ लागेर आफ्नो सुदूर विराट धामतिर लाग्यो ।

राजा मलयध्वजको निर्वाणको दुःखद समाचार सुनेपछि पाण्डय देशका जनताको मन यति अँध्यारो भयो, मानौं देशभरि नै सूर्य उदाएनन्, सर्वत्र अँध्यारो सिवाय केही देखिएन । मानौं समुचा देश नै शोकको समुद्रमा डुब्यो । पाण्डय देशमा कुनै यस्तो घर भएन, जहाँका परिवारले आफ्नो जन्मदाता बाबुको देहान्त भएको दिनमा जस्तो शोक नमनाएको होस् । तेह्र दिन त राज्यले नै झण्डा झुकाएर आशौच मनायो । तर यस्तो औपचारिक विधि पुऱ्याएको मात्र कुरा होइन, महीनौं महीनौं दिनसम्म पनि पाण्डय देशका जनताको आँखामा आँसु सुकेन । राज्यमा प्रत्येक गाउँले शोकसभा गऱ्यो, तर सभाहरूमा भएका कुराहरूचाहिँ यस्तै थिए– सभामा भेला हुनेहरूमा, अबोध बालबालिकाहरूको बाहेक अरू सबैको आँखाभरि आँसु थियो, मुटुमा झक्कानो परेकोले प्रवक्ताहरू कसैले पनि बोल्नचाहिँ सकेनन् । सबै जिल्लाको खबर यस्तै थियो ।

साँच्चै भनूँभने र यदि बाटो थियोभने रामको पछि अयोध्याका प्रजा सबै लागे जस्तो राजा मलयध्वजको पछिपछि सबै प्रजा लाग्ने थिए । विश्वको त्यस बखतसम्मको इतिहासमा अयोध्याका राजा रामपछि प्रजाप्रिय राजा मलयध्वजकै नाम आउँथ्यो । दिवंगत भइसकेपछि पनि यस्तै प्रजाप्राण, प्रजावत्सल राजालाई जनताले बिर्सन नसकेर आफ्ना दिवंगत पितृसरह साक्षात् पितृभावना राखेर 'भूस्वामिपितृभ्यो नमः' भनीकन प्रत्येक श्राद्धको दिनमा आफ्ना दिवंगत राजालाई सश्रद्ध कव्य अर्पण गर्ने आदर्श परम्परा आजसम्म पनि कृतज्ञ हिन्दूजगत्मा चलिरहेको हो ।

जयतु संस्कृतम् ।

सादर अनुरोध

यस उपन्यासको कथा रहस्यमय छ । अतः कथाको खास तात्पर्य बुझ्न चाहने पाठकहरूलाई आद्योपान्त यो उपन्यास हेरिसकेपछि पनि गडेर भूमिका हेर्न सादर अनुरोध गरिन्छ ।

पूर्णप्रसाद ब्राह्मण

लेखकका अन्य प्रकाशित कृतिहरू:

नेपाली भाषामा

१. एक्काइस कथा (कथासंग्रह, २००३)
२. झिल्का (कथासंग्रह, २००७)
३. म लोग्ने हुँ, (कथासंग्रह, २००८)
४. अगुल्टो (कवितासंग्रह, २००८)
५. एक कथा (उपन्यास, २०४२)
६. एकतीस कथा (कथासंग्रह, २०४२)
७. एघार कथा (कथासंग्रह, २०४३)
८. अध्यक्ष उमा (उपन्यास, २०४४)
९. कुन्तीको समाचार (खण्डकाव्य, २०४४)
१०. सम्झौटो (लघुकाव्य, २०४७)
११. पूर्णप्रसाद ब्राह्मणका फुटकर कविता (कवितासंग्रह, २०६२)
१२. मातृजातिको निर्यात रोक्न र उनीहरूको मानमर्यादाको संरक्षण गर्न सांस्कृतिक संघर्षको आवश्यकता (पुस्तिका)
१३. हिन्दुत्व जिज्ञासा (पुस्तिका)
१४. एक प्रतिवाद (पुस्तिका)

संस्कृत भाषामा

१. सत्यहरिश्चन्द्रम् (महाकाव्य, २००७)
२. विश्वेदेवाः (लघिष्टकाव्यसंग्रह, २००७)
३. तदर्थमेव ('उसैका लागि' को अनुवाद, २०२६)
४. ईशावास्यवृत्तिः (दर्शन, २०२७)
५. राजतन्त्रं सदा जीव्यात् (राजदर्शन, २०४२)
६. रामराज्यम् (खण्डकाव्य, २०४९)
७. श्रीकृष्णश्रीदामाचरितादर्शः (उपन्यास, २०५०)

9789937053747